

Halmos Sándor

Szatmár vármegye zsidósága

Halmos Sándor

SZATMÁR VÁRMEGYE ZSIDÓSÁGA

*Édesapám †Halmos Benő emlékének, aki 50 évvel ezelőtt,
1958. november 7-én visszaadta lelkét Teremtőjének.*

SZABOLCS-SZATMÁR-BEREG MEGYEI LEVÉLTÁR KIADVÁNYAI
III. TANULMÁNYOK, 16.

Sorozatszerkesztő:

Nagy Ferenc

Halmos Sándor

**SZATMÁR VÁRMEGYE
ZSIDÓSÁGA**

NYÍREGYHÁZA
2008.

A kötet megjelenését támogatta:
a Barankovics István Alapítvány

a Tandem-Vaja Kft.
a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat
Mátészalka Város Önkormányzata
Ibrány Város Önkormányzata
Őr Község Önkormányzata
Gyarmati Erzsébet és Szilágyi Enikő
Traubi Rt., Balatonvilágos

Lektorálta:

Nagy Ferenc

Szerkesztette:

Fekete Antal

ISSN 1587-6608

ISBN 978-963-7240-67-6

Számítógépes munkálatok:

Drobni Erzsébet

Tördelési munkálatok:

Szemán Attila

Kiadja a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat Levéltára
és a Barankovics István Alapítvány

Felelős kiadók:

Nagy Ferenc és Semjén Zsolt

*Készült Tóth Imre nyomdájában,
300 példányban*

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó	7
I. „A holtakért a madár énekel”	9
II. A betelepedéstől a vészorszakig	11
1. A honfoglalás, az Árpád-házi királyok kora	11
2. Az emancipáció röögös útján	14
<i>A zsidó oktatásról</i>	18
<i>Az adóterhekről</i>	22
<i>A letelepedés Szatmárban</i>	24
<i>A jogegyenlőség, az asszimiláció</i>	26
3. A zsidók a szabadságharcban	32
4. Amiről az anyakönyvek mesélnek	39
5. A „mézeshetek” után baljós árnyak	42
6. Történelem számokban	48
III. A holokauszt	59
1. A „jog” eszközeitől a haláltáborokig	59
<i>Pártprogramok és a zsidókérdés</i>	61
<i>Kormányprogramok, törvények, rendeletek</i>	64
2. Munkaszolgálat, deportálás, gettó	68
3. A vészorszak után	73
IV. A szatmári zsidóság	75
1. Szatmárnémeti	75
<i>A hitközség története</i>	75
<i>Zsidó személyiségek</i>	80
2. Nagykároly	85
3. Mátészalka	94
4. Nagybánya	110
5. Csenger	115
6. Községi adattár	118
V. Függelék (Névsor)	141
VI. Utószó	157
VII. Irodalomjegyzék	159

ELŐSZÓ

Amiről ebben a könyvben szó lesz, a magyar történelem része. Egy válogatás az egykori Szatmár vármegye zsidóságának történetéből, hiszen ha a szerző mindent részletesen leírt volna, több ezer oldalas kötetet tartanánk most a kezünkben.

A múlt jelen van az emlékekben, ezt bizonyítják a személyes visszaemlékezések. Az ember, ha betegségéből meggyógyult is, nem felejt el annak gyötrelmeit. Ezek tanúságként, tapasztalatként élnek tovább. Óvatossá tesznek. Felkészítenek arra, hogy az egészség értékét fontosnak tartsuk, és azt minden képességünk latba vetésével megőrizzük.

A történelem lezáratlansága arra int minket – különösen azokat, akik nem voltunk a holokausztnak sem cselekvő, sem szenvedő részesei –, hogy értelmünket és szívünket nyissuk meg.

Ebben segít ez a kiadvány – amelyet pedagógusok is felhasználhatnak a holokauszt emléknapok alkalmával –, bár sok helyen még hiányos, több szempontból még kutatásra szorul, de „iránytű”, segédanyag mindazoknak, akik e témakörrel elmélyülten szeretnének foglalkozni.

Az én számomra is eleven seb ez a kor. Bár sárga csillagot nem viseltem, nem hurcoltak aknamezőre, nem éltem meg Auschwitzot, szüleim gyakran meséltek megaláztatásokról, s arról, hogyan szakadt ketté akkor a társadalom, miként különült el kibékihíthetetlenül az ember és az embertelenség.

A kötet rádöbbsent arra, hogy el kell hinnünk a hihetlent; több százezer ember halt meg kínhalállal csupán csak azért, mert megszülettek, s mert annak születtek, aminek születtek. S tudomásul kell venni, hogy hányan és hányan hordozzák vezeklésül a bűntudat terhét azért, amit nem ők követtek el.

Minden ember élete egyszeri s megismételhetetlen. Neve van, még akkor is, ha a táborban elvették tőle. A veszteséget úgy érthetjük meg igazán, ha nem a számokról beszélünk. Egy ember elvesztése – azoknak, akik elvesztették – a mindenség elvesztésével egyenlő. Lehet az gyermek, akiről örökre rejtve marad, mivé válhatott volna, lehet felnőtt, akinek vágyait, álmait szakította félbe a halál, lehet idős, aki békés nyugodt öregségre vágyott. Nem véletlenül mondja a Talmud: „*Aki megment egy életet, egy egész világot ment meg.*” A kötet az embermentők munkáját példaként állítja az olvasó elé.

Mi marad az emberből a halál után? A cselekedetei, gesztusai, szokása, mosolya. Töredék az, amire az itt maradók emlékeznek, amit egymásnak felemlenek, példa, amihez mérik magukat. De mi marad akkor, ha egyszerre tűnnek el, akikre emlékezünk, s azok, akikkel együtt emlékezhetnénk, ha nincs kivel felidézni és újraélni a közös múltat?

„A civilizált emberiség napjainkban nagymértékben uralja az energiát, az anyagot s általában véve az élettelen természetet, és rohamos mértékben megtanulta, hogy miként lehet leküzdeni a testi fájdalmat, az idő előtt bekövetkező halált. De ami az emberi kapcsolatokkal való bánásmódot illeti, mintha még mindig a kőkorszakban él-

nénk” – írta Gordon Allport az előítéletekről szóló monográfiájában, amely csak 1977-ben jelent meg magyar nyelven.

Mit jelent a kifejezés: „lelki kőkorszak”? Bennünk van az a mélységes mély kút, amelyben ezek a kőkorszaki képződmények léteznek, s változatlanul hatnak. Már le tudjuk küzdeni a fertőző betegségek többségét, órák alatt meg tudjuk kerülni a Földet, de még sokszor nem tudunk megszabadulni olyan erőktől, amelyek hiteltelenné, értelmetlenné teszik a haladást. A világban a természet és társadalom nem válik el egymástól, az ember összes kapcsolata csoportkeretek között mozog. Mi azonban még ma is sokszor azt mondjuk: mi és ők.

A „mi” feltétlen tisztelete, szeretete, csodálata azonban csak akkor működhet jól, ha az az „ők” iránti szeretettel párosul. Aki nem így gondolja, állandó kielégületlenségben él, hogy az „ők” iránti ellenszenvet fenntartsa. Aki magát kereszténynek vallja, az az antiszemizmust a zsidó Jézus arculcsapásának tartja, bárhogyan is nyilvánul meg. Pál apostol azt mondta, hogy Jézus ledöntötte a válaszfalat, s azóta nincs görög és pogány, nincs zsidó és keresztény, hanem csak új teremtmény Istenben.

Márton Áron püspök 1944 májusában a következőket mondta: *„Az egyház, híven isteni alapítójának parancsához, a felebaráti szeretet következetes vállalásával tudatosította az emberi nem egységének, egyetlen nagycsaládba tartozásának gondolatát... A kereszténység alapvető hittétele szerint mindnyájan Isten gyermekei, s Krisztusban mindnyájan testvérek vagyunk. A világ mind a kettőt megtagadja, mind elméletben, s még inkább gyakorlatban.”*

Mindnyájunknak szüksége van a múlt végiggondolására. Ha hiányoznak adatok, tények, akkor felerősödnek a szubjektív vélemények. Ha hallgatunk, akkor a vélekedésekhez indulatok is társulnak.

A könyv adatokat, tényeket tartalmaz a nagy és közepes városokról éppen úgy, mint arról a kis településről, ahol évtizedek alatt csak egy-egy zsidó család élt. Megtudhatjuk letelepedésük történetét, küzdelmeiket az egyenjogúságért, részvételüket az 1848/49-es forradalom és szabadságharcban és az I. világháborúban, üldöztetésük eseményeit, s tájékozódhatunk a túlélők további sorsáról is. A holokauszt alatt nem csupán az emberek sokaságát ölték meg, hanem az ember eszményét is. Minden más lett, ami a világról és az emberről gondolható, hihető és remélhető volt.

Egy haszid történet szerint egy rabbitól egyszer azt kérdezte egy tanítványa: Miről tudhatom meg, hogy Isten megbocsátotta a bűnömet? Abból, hogy azt a bünt soha többé nem követed el – hangzott a felelet.

Ami megtörtént, azt tagadni nem lehet. Ami megtörtént, feledni nem szabad. Úgy kell élnünk, hogy soha többé ne fordulhasson elő!

Nyíregyháza, 2008. október 15.

Fülöp István
országgyűlési képviselő

I. „A HOLTAKÉRT A MADÁR ÉNEKEL”

*vannak vidékek hova már utat
csak romos templom s régi név mutat
örmény-kert zsidó-sor magyar-telek
örmények zsidók lakták székelyek
s akad még itt-ott ki a néhai
honosokról tud ezt-azt mondani
vannak vidékek ahol csak a hant
tudhatja már hogy ki nyugszik alant
régén kikorhadt fejtől a kereszt
a zsidó hamvát meg ne itt keresd
s ki érti már a megmohosodott
márványon az örmény föliratot*

*vannak vidékek hol a sírlapok
négy sarkában finoman faragott
négylevelű lóhere mélyed és
századok óta nincs egy repedés
esőcsöppöt és harmatcsöppöket
gyűjtögetnek az örmény sírkövek*

*vannak vidékek hol a madarak
a temetőben oltják szomjukat
ha szárazság van vagy éppen aszály
a gaz-felverte mohos sirra száll
iszik s hálából égre kel
a holtakért a madár énekel*

Kányádi Sándor: Örmény sírkövek

A Kányádi-vers az elmúlás, az elfeledés szomorú stációit, a szívbemarkoló múlt szomorú emlékét idézi. Úgy éreztem, az én munkám is egy ének, harangzúgás a múltó emlékezet ébresztésére.

Valamikor egy évtizeddel ezelőtt kezembe került Hatvany Lajos író 1820-as évekről írt Urak és emberek című könyve. Az öreg Bondy Hermann – a könyv szereplője – még Schiller és Heine könyvein nevelkedett, és csak törve tudott magyarul, de fia, Zsiga már a Nemzeti dalt szavalja neki, mint egy huszár, hogy aztán iparkodó magyarságát Kárászi gróf gúnyos röhejjel utasítsa vissza, hiszen „*mi kutyával és zsidóval németül szoktunk beszélni.*”

Nem csoda hát, hogy a lelkes házitanítót, a hazafi Szalkayt, aki a kis Zsigából szintén jó magyar hazafit akar nevelni, a megalázott apa így háritja el: „*Ki maga, mi maga? Tegyük fel, hogy a fiú magyar lesz, egy jó magyar hazafi, azaz hogy ő annak fogja magát érezni, de a gróf Kárászi szemében – én mondom magának – az én fiam, az ilyen mai hadi szállítókból vagy tegnapi rablólovagokból lett mágnás számára, ha a vérét, lelkét és testét adja ennek az országnak, hát az én fiam mi lesz a Kárászi és a többi jó magyarok szemében? Én megmondom magának! Egy zsidó lesz. Egy büdös zsidó lesz! Az! Semmi más!*”

És amikor a megrettent házitanító így érvel: „*Hiszen a gyerek itt fog élni. Magyar lesz. Kell, hogy szeresse a magyarságot.*” Hatvány az öreg Bondy szájába a magyar irodalom egyik legősintébb, legősibb fájdmát adja: „*Hát maga mit hisz? – kérdi Hermann most már nem haragosan, de megenyhülve és igen szomorúan – mi-i? Maga mi-it? Hogy én vak vagyok, és hogy én ezt nem látom? – s Hermann úr a Lánchidat mutatja, amely, mint a halott virtuóz megmerevült, karcsú vonója a néma hegedűn, úgy fekszik a fénypikkelyes folyam fölött, és a sárga, kecses várra is fölmutat, amelyet a bezöldellt domb, mint valami tearózsa koszorút, úgy tűz ki a tetőre. – Hát maga azt hiszi, hogy én ezt nem szeretem? És hogy én nem szeretném mondani: ez az én otthonom, ez az én városom, ez az én országom, vagy mi? – izé – ahogy maga mondja: ez az én hazám.*”

Én is így kezdtem neki tizennégy évvel ezelőtt Szabolcs-Szatmár-Bereg megye egykori zsidóságának történetéhez, hogy „*ez az én hazám*”, s köteles vagyok az utókornak megmutatni, hogyan éltek egykori őseim. S azzal kezdtem neki, hogy hiszem, e kor többet nem ismétlődhet meg, mert Magyarországnak elege volt a fasizmusból, a náciizmusból, a politikai kalandorokból és a gyűlölet profétáiból.

S az emlékezés perceiben Kiss József versével mindenkire gondolok, akiket tűz és víz, forráság és fagy, embertelen gonoszság pusztított el.

*„Nyugosztald haló poraikban
Kedveseinket sir ölén
Kiknek szerelme felénk csillan
És áttör a nagy éj ködén.
Emlékük áldott mi nekünk
Nyugosztald őket Istenünk*

*Egész Izrael könnye csordul
S fohásza morajlik feléd
Por a porért kiált a porból
Hogy véd meg a föld gyermekét.
Adj jó voltodban Istenünk
Nyugtot nekik, vigaszt nekünk.”*

II. A BETELEPEDÉSTŐL A VÉSZKORSZAKIG

1. A honfoglalás, az Árpád-házi királyok kora

A magyar–zsidó kapcsolatok a honfoglalás korában jól működtek. Sőt a honfoglalás nehéz feladatában a magyarokhoz csatlakozott kazár törzsek is részt vettek, amely törzsek tudvalevőleg a zsidó vallást követték.¹ Egyes történészek a honfoglalás előtti időkből számítják a magyar–zsidó kapcsolatokat. A teljes és pontos igazsághoz hozzátartozik, hogy a honfoglalókkal érkező kazárok nem voltak zsidók, csak a zsidó vallást követték. Ezt úgy kell értelmezni, hogy a kazároknak szoros gazdasági és politikai, sőt személyi kapcsolataik voltak a zsidókkal. „A IX. század közepén a kagánnak volt zsidó és muszlim tanácsadója is” – írja Csorba Csaba.² Szabolcsi Bence³ viszont azt mondja, hogy sem faji, sem kultúrtörténeti szempontból nem bizonyítható, hogy a kabarok milyen mértékben tették magukévá a zsidó vallást. Faji szempontból is zsidók voltak azonban a Nyugat-Európából, főleg német, morva, cseh területekről érkezők. Bár arra bizonyíték nincs, hogy szervezett formában éltek volna, egy részüket a honfoglalás már itt találta. 955 körül közli Chászdái Sántur a kazár királyhoz intézett levelében, hogy két Kordovában járt horvát zsidó felajánlotta, hogy a „Hungrin” országában lakó zsidók közvetítésével eljuttatják levelét Kazárországba.

Írásos bizonyíték van arról is, hogy a 960-as években Taksony a fejedelmi szolgálónépek szervezetének kialakítása után „bekapcsolta az országot a szomszédokkal való távolsági kereskedelembe, magyarországi mohamedán, zsidó és türk kereskedők jelentek meg a Nyugat-Európa felé is forgalmat bonyolító prágai vásáron,”⁴ ahol minden bizonnyal rabszolga-kereskedelemmel is foglalkoztak, ugyanis Prága volt a X. században a rabszolga-kereskedelem központja. Szent Adalbert prágai püspök 969-ben elsősorban azért mondott le, mert nem tudott kellő hatékonysággal szembe szegülni a zsidó rabszolga-kereskedőkkel a keresztény rabszolgák adásvétele tárgyában. Néhány évtizeddel később Szent István törvénye is tiltotta a rabszolga-kereskedelmet az ország területén. Magyarországi zsidókról ír Györffy György, akik nemcsak Nyugat-Európába, hanem keletre is szállították portékáikat, egészen a Duna-deltáig vagy még tovább is, ahol már nemcsak oroszokkal és bolgárokkal, hanem a keleti világ kereskedőivel is kapcsolatba kerültek. Ezek a kereskedők kapcsolták be

¹ Bulár kazár vezér 731-ben fényes győzelmet aratott az arabok és örmények fölött. 740-ben a zsidó vallásra tért, és ettől kezdve a Dávid nevet vette fel. Kazárország lett az üldözött zsidók menhelye. A IX. század elején a Lebédiába vonuló magyarok szövetségben voltak a kazárokkal. A honfoglaló magyar törzsekkel kazárok is jöttek.

² Csorba Csaba: Árpád népe. Kulturtrade Kiadó, Bp.

³ Szabolcsi Bence: A zsidóság története Magyarországon. Bp., Osiris Kiadó, MTA Jud Kutatóközpont, 1999.

⁴ Györffy György: István király és műve. Gondolat, Bp., 1977.

először az országot a világkereskedelemben. Ibrahim ibn Jákub 973-ban azt írja, hogy a prágai vásáron magyarországi zsidókkal találkozott.

A magyar állam megalakulása utáni két évszázadban az ország zsidói a honfoglalók minden jogával bírtak, nem részesültek semmilyen hátrányos megkülönböztetésben. István király térítő politikájának nem képezték célpontját sem az országban élő mohamedánok, sem a zsidók. Első királyunk 1010 és 1013 között kiadott törvényeiben nagy hangsúlyt fektetett a pogányok megkeresztelésére, a vásározást és templomba járást összekapcsolta. A zsidók áttérítése létszámuk miatt nem kérdés, és a királynak nem állt szándékában, miként az sem, hogy szabadságjogaikat korlátozza.

II. Endre 1230-ban kiadott oklevelére hivatkozva állítja a történelemtudomány, hogy Németit Gizella királynő alapította 1006-ban. Ez annyiban érdekes, hogy Szatmár és Németi⁵ első királyunk, Szent István korában már létezett. A sókereskedelemben fontos szerepet betöltő Szatmáron élhettek és dolgozhattak zsidók is. Ez azért valószínű, mert II. Endre Aranybullájában kitér erre a kérdésre, megtiltja a zsidók számára ezt a foglalatosságot. Magyarországra csak I. András (1047–1060) korában vándorolhattak be nagyobb számban zsidó családok, és velük egyidőben kezdődött meg a muzulmánok letelepítése is. A prágai zsidók 1096 után Wratlslaw király erős katolicizáló intézkedései okán szintén magyar földre menekültek, s érkeztek ide a német államokból is.

Szent László király (1077–1095) első könyvének 10. fejezetében írja: „*Ha a zsidó keresztény asszonyt vesz társul magához vagy valamely keresztény személyt szolgálásban tart az ő házában, vegyék el tőle és adják vissza annak a szabadságát. Aki pedig eladta volna, attól az árát vegyék el és legyen az a püspökök jövedelme. Ha valaki vásárnap vagy más nagyobb ünnepen talál zsidót munkában, tehát hogy a kereszténység meg ne botránkozzék, valamely szerszámmal a zsidó dolgozott, azt veszítse el.*” Ezt a rendelkezést az 1092-ben tartott szabolcsi zsinat szentesítette, amikor megtiltotta a vegyes házasságot és azt is, hogy zsidó ember keresztény rabszolgát tartson, valamint tilos volt keresztény ünnepeken dolgozniuk. Ellenkező esetben a munkaeszközöket elvehették. E törvény Európában már az 5. századtól ismeretes volt, de nálunk a 11. század vége előtt oly kevés volt a zsidók száma, hogy törvénybe iktatására nem volt szükség. A zsinati döntéseket Szent László nem tartatta be szigorúan. Ez abból következtethető, hogy utódának, Könyves Kálmánnak 1100-ban meg kellett erősíteni azokat. Kálmán király célja mint rendteremtés fogalmazható meg, amit az ő idejében sem tartatott be és nem követett szigorúan. Ellenkezőleg, Kálmán (1095–1116) megvédte a zsidókat: földet vásárolhattak, pogány rabszolgát tarthattak, lakást azonban csak püspöki székhelyen építhettek. Kálmán király⁶ idejében a keresztény–zsidó

⁵ Nincsenek bizonyítékok, hogy Gizella alapította Németit, inkább csak az ő idejében.

⁶ Kálmán király (Könyves) 1074–1116 (1095–1116) egyházi, világi intézkedéseit zsinati határozatokban adta közre. Növelte a külkereskedelmet, adóreformot vezetett be, szorgalmazta a papi nötlenséget, szélesítette a katonáskodók körét. Törvényeivel több, mint 100 évig érvényes rendelkezéseket alkotott.

adásvételi ügyleteket oklevéllel kellett ellátni, melyeket mindkét fél tanúi is aláírtak. A cseléd tartással kapcsolatban a következőket írja: „... *keresztény cselédet akár mi csoda nyelvű vagy nemzetű legyen, venni vagy eladni, vagy magánál szolgálatban tartani senki a zsidók közül ne merje ezen túl...*”

Németi nevéből arra is lehet következtetni dr. Bura László szerint, hogy a területen német birtokosok élhettek. Azt is meg kell említeni, hogy a különböző hely- és földrajzi elnevezésekben olvasható a zsidó szó – sidó, Zsiday –, amely zsidó tulajdonosra vagy zsidó lakosságra utal.

II. András (1176–1235) alatt nagy volt a zsidóság befolyása az ország gazdasági életére. Ebben szerepe lehetett annak, hogy László és Kálmán a deklarált tiltásokat a gyakorlatban lazán kezelte. Ennek ellensúlyozására II. András az Aranybulla 24. cikkelyében kimondja: kamaragrófok, pénzverőtisztek, só- és adótisztek zsidók és izmaeliták nem lehetnek. 1233. augusztus 12-én II. Endre a beregi erdőben tett esküjében megígérte, hogy a zsidókat megkülönböztető jel viselésére fogja kötelezni. „*Ennek ellenére 1232-ben II. Endre egyik oklevele Teka grófot említi, akinek apja már Imre, illetve III. Béla uralkodása alatt földbirtokot szerzett. A szintén zsidó Henuk, volt kamaraispán nagy földterület ura volt és bírta a király bizalmát. Valószínű, hogy az uralkodó másik kamaragrófja, Sámuel, szintén zsidó volt*” – írja Erényi Tibor.⁷

IV. Béla egyenjogúvá teszi az országában élő keresztényeket és a zsidókat. 1239-ben engedélyt kért és kapott a pápától, hogy a királyi jövedelmeket zsidóknak adhasa bérbe. Mi több, 1251-ben kiváltságokat adott a zsidóknak, ami azt jelentette, hogy a király közvetlen védelmét élvezték. A tatárjárás (1242) után, mivel elégedett volt a zsidóknak a háborúban mutatott viselkedésével, sok zsidó családot telepített Magyarországra területére. Ebben az időben a zsidók ismét szabadon tevékenykedhettek Szatmáron, Németiben a kereskedelemben, kézműiparban, sókereskedelemben. Sajnos, ezen időkről írásbeli dokumentumok nincsenek.

Az Árpád-házi királyok idejében – néhány esettől eltekintve – a zsidóság békében élhetett. Gazdaságilag megerősödött, állami állásokra tett szert, nagy szerepet töltött be a kereskedelem kialakításában. „*Az országban meghonosodott zsidóság nagyjából beleolvadt a magyarság életformáiba..., sem ütközőpontot, sem külön réteget nem jelentett a magyar államéletben... A nagyrészt földműveléssel és őstermeléssel foglalkozó magyarság a kereskedő és pénzgazdálkodó zsidóban nem versenytársát, hanem segítőtjét látta, s ennek megfelelően is bánt vele*” – írja Szabolcsi Bence.

Az 1279-ben (IV. Kun László) Budán tartott zsinaton antiszemita döntés születik: nyilvános helyeken minden zsidó bal mellén vörös posztóból kör alakú jelet viseljen. A keresztényeknek pedig megtiltják, hogy olyan zsidóval kereskedjenek, aki nem viseli a megkülönböztető jelet. Zsidókkal tilos volt családi, baráti viszonyba kerülni, ugyanabban a házban lakni. Közhivatalt nem tölthettek be. A rendelet hatására Budán kialakult az első gettó, ahol kerítéssel és falakkal különítették el a zsidókat.

⁷ Erényi Tibor: A zsidók története Magyarországon. Útmutató, Bp.

2. Az emancipáció rögös útján

Zsigmond király (1378–1437) újabb ponttal bővítette a zsidók kiváltságát: ezen túl a királyi kamara tulajdonát képezik, azaz királyi jobbágyok. A megkülönböztető jel azonban megmaradt, ami ezúttal sárga színű folt lett. A zsidókalap hegyes alakú volt, a zsidóköpeny pedig vörös színű. Ezekről az időkről Karsai László tanulmányában ez olvasható: *„A kereszténnyé vált Európában kronológiai sorrendben először Angliából (1290), majd Franciaországból, Spanyolországból, Portugáliából üzték ki a zsidókat. 1500-ra néhány apró, rejtőzködő zsidó közösségtől eltekintve Nyugat-Európában nem maradtak zsidók. A nyugatról elűzött zsidókat Közép-Európában és a török birodalomban fogadták be.”*

Nagy Lajos mindent megtett a zsidók keresztény hitre térítéséért, de miután kudarcot vallott, 1360 körül kiűzte a zsidókat az országból. Öt év elteltével azonban visszahívta őket. Az Anjou-ház uralkodói megkezdték a zsidóság gettósítását, amely lépés szinte örök időkre megfertőzte a magyar–zsidó viszonyt.

Magyarországon 1449-ben II. Ulászló alatt történt az első zsidóégetés vérvád alapján. Mátyás király létrehozta az ún. Zsidó prefekturát. A zsidó főbíró – praefectus Judeorum – képviselte a zsidóságot, behajtotta az adókat, orvosolta panaszait. 1526-ban ez a tisztség megszűnt.

1452-ben Hunyadi a „civitas nostra” kifejezéssel illette Szatmárt. A királyi felügyelet alatt lévő város biztonságos életteret kínált a zsidók számára. Karsai László állapítja meg: *„A zsidók emancipációja a keresztények műve volt... Morus Tamás és Rotterdami Erasmus már a reformáció előtt a zsidókkal szembeni tolerancia híve... A felvilágosodás korának gondolkodói (Voltaire a kivétel) többségükben filozemiták voltak. Montaigne, Grotius, Montesquieu, Helvetius, Pierre Bayle, majd Gregoire abbe angliai eszmetársai, Locke és John Tolan nyomán bírálták a zsidók társadalmi ki-rekesztettségét.”*

Werbőczy István a Hármaskönyv harmadik részében, a 36. cikkelyben az 1514. évi országgyűlés elé terjesztette a zsidók bírósági esküjét peres ügyek, vallomások esetén. Ezen szöveg szerint a bíróság előtt álló gyanúsítottnak kegyetlen önvizsgálatot, lelkiismerete megzsarolását kellett elvégeznie. A vallomás elhangzása után feltehetőleg minden tisztázódott, a bíróságnak már könnyű volt a dolga az igazság kiderítésében. Ebből idézünk:

„1. ...tudnunk kell, hogy a zsidónak, aki esküt akar tenni, magára rövid köntöst vagy palástot öltve és fején kalapot viselve a nap felé kell fordulnia, és mezít-láb állnia ki és a törvénykönyvet (melyet Mózes táblájának neveznek) kezével érintse és tartsa, és ezeket mondja:

2. Én X zsidó, esküszöm az élő Istenre, a mindenható Istenre, aki az eget és a földet, a tengert és mindazt teremtette, ami ezeken és ezekben van, hogy ebben az ügyben, amellyel engem ez a keresztény vádol, teljesen ártatlan és

büntelen vagyok. És ha bűnös vagyok, nyeljen el a föld, amely Dathant és Abiront elnyelte. És ha vétkes vagyok, lepjen meg a szélhűdés és a bélpokloság, amely Elizaeus kérésére, a syriai Naamant és Jezüt, Elizaeus szolgáját meglepte. És ha vétkes vagyok, érjen engemet a nyavalyatörés, vérfolyás és hirtelen gutaütés és ragadjon el a kegyetlen halál és vesszek el testestül és lelkestül és vagyonostul és soha sem jussak Ábrahám kebelére. És ha vétkes vagyok, semmisítsen meg Mózes törvénye, melyet neki a sinai hegyen adtak és szégyenítsen meg minden írás, mely Mózes öt könyvébe van írva. És ha ez az esküim nem való és igaz, töröljön el Adonaj és az ő Istenségének hatalma. Ámen.”

Werbőczy jobbágyellenes jogalkotása négy évszázadon át késleltette a magyarországi liberális gondolkodás meghonosodását. A zsidóellenességéről a fentiekben győződhettünk meg. A zsidóság ekkor a nagybirtokosok és uralkodók védő pártfogását kereste.

A Nyugat-Európából, elsősorban Spanyolországból elűzött zsidóság – ún. szefárd zsidók – keleten nagy segítséget kapott a törököktől. Így például Temesváron a török hódoltság alatt, illetve után, amikor a vár 1716-ban kapitulált, az átadási szerződés 7. pontjában a törökök gondoskodtak a zsidókról, amikor kikötötték, hogy szabadon elvonulhatnak vagy maradhatnak, szabad akaratuk szerint.

Mohács után Szolimán szultán összeszedte a budai és esztergomi zsidókat és Törökországba szállította őket. Viszont a győzedelmes török csapatok nyomában zsidó kereskedők árasztották el a meghódított területet. Nem csak kereskedők, hanem szakmák képviselői, rabbik jelentek meg. 1526-ban Székesfehérvárott megfogalmazódik a zsidók kiűzése a városból. Pozsonyból és Nagyszombatból is kiűzik a zsidókat 1783-ban.

A századok során több alkalommal emeltek vérvádat Európában a zsidóság ellen. A vérvád azonban nem csak a zsidókat érte. A vérvád babonás, rosszhiszemű támadás felekezetek, személyek ellen, célja politikai hangulatkeltés. A római birodalomban is gyakori volt a vérvád. Akkor keresztények ellen akarták hangolni a tömegeket. A középkortól a zsidók ellen uszítottak vérváddal, amikor azt híresztelték, hogy pászkasütéshez keresztény vért használnak. A keresztény egyház Szt. Simont és Szt. Vincét tudta az áldozatok között. Amint utólag kiderült, a vád nem volt igaz.

Magyarországon az első vérvád 1449-ben volt Nagyszombatban, amikor az ottani zsidókat máglyán égették el. Megtorlással vagy felmentéssel végződött vérvádat még jegyzett fel a magyar történelem. 1741-ben a Szatmár megyei Csengerben, 1883-ban a Szabolcs megyei Tiszaeszláron a per felmentéssel végződött. A Magyar Törvénykönyv 1578. évi 2. cikkelyéből tudjuk, hogy azokat a zsidókat és anabaptistákat,⁸ akiknek

⁸ A reformáció korában léptek fel, vagyonegyenlőséget, soknejűséget hirdettek. A XVI. század második felétől eltűntek.

házuk van, hogy minél előbb kiköltözzenek, kétszeres adó fizetésére szorították. Az 1593-ban megjelent törvény a rác, oláh, zsidó és rutén molnárokat adókötelessé teszi.

Míndezen ellenére Bocskai, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György fejedelmek zsidó orvosokat tartottak maguk mellett. 1604-ben Bocskai István megkapja Szatmárt és Németit, s ezzel út nyílt a zsidók számára a vásárokon való részvétel, a városokba való betelepülés előtt. 1622-ben Bethlen Gábor kapta Szatmárt és Németit (1622–1633), s ebben az időben felvirágozott a zsidó kereskedelem, kézműipar. 1623. június 18-án szefárd zsidókat telepített Erdélybe és kiváltságlevelet adott nekik. Megengedte számukra a keresztény ruhaviselést, felszabadítva őket a zsidóviselet hordásától. A szefárd zsidók letelepítésének száz év után is megtalálni nyomait. Szatmáron 1712-ben a serföző házat egy zsidó bérelte.

Mikor 1661-ben a törökök Váradot elfoglalták, az ottani kereskedők észak felé, magyar területre menekültek. Közöttük görögök és zsidók is voltak. Ezzel a vándorlási hullámmal újabb zsidó csoportok érkezhettek Nagyváradra, Szatmár, Németi célpontokkal. Kolonics 1689-ben rendelkezést adott ki, mellyel kitiltotta a zsidókat a szabad királyi városokból, bányavárosokból. Ipart nem űzhettek, kiskereskedelemmel, uzsorával, pálinkafőzéssel foglalkozhattak. Ezzel a rendelkezéssel magyarázható, hogy Szatmárban és Németiben másfél század telt, amíg zsidók otthont kaptak.

Dr. Stern Mór a *Szatmári zsidók útja*⁹ című munkájának bevezetőjében dr. Veneztianer Lajos A magyar zsidóság története című tanulmányára hivatkozik, mely szerint a szatmári zsidóság történetéről csak a 18. század elejétől vannak emlékek. 1698-ban Lipót összeírása szerint – amely meglehetősen pontatlan – Szatmár vármegyében négy zsidó családot találtak.

Erre az időszakra esik a Szatmár megyei születésű Misztótfalusi Kis Miklós által Kolozsvárott kinyomtatott első magyarországi héber nyelvű könyv megjelenése. A héber nyelvű Biblia-kiadás a teológiai tudományok művelői számára készült, mégis a magyarországi héber nyelvű írásos kultúra első emlékei közé soroljuk.

II. Rákóczi Ferenc hadseregében kíséretként¹⁰ szolgáltak zsidók. Szolgálatukkal a kurucokat támogatták. Nemcsak a fejedelem, hanem Károlyi Sándor is elégedett volt azzal, ahogy a zsidó katonák feladataikat elvégezték. Tehát a kuruc hadseregnek voltak zsidó katonái, és egy részük Szatmár megyében élő zsidó családokból került ki. Komisz idők voltak ezek. Németit a németek, Szatmárt a kurucok gyűjtötták fel 1703-ban. Az 1711-es összeírás szerint alig maradt élet ezen a tájon.

Az 1715. évi 109-es törvénycikk szabad királyi városként ismeri el Szatmárnémetit. Az erről szóló királyi szabadságlevelet III. Károly magyar király bocsátotta ki, s ebben benne van: „*a zsidókat, görögöket és rácokat maguk közül kiküszöbölhesék*”. Ezzel súlyosan csorbította az itt élő zsidó polgárok szabadságjogait. A megye

⁹ Történeti tanulmány a szatmári zsidóközösség múltjából. Boros A. Könyvnyomdája, Satu-Mare, 1931.

¹⁰ Erényi Tibor: A zsidók története Magyarországon.

újrateremtésében jelentős szerepet vállalt gr. Károlyi Sándor generális, aki híressé vált arról, hogy jelentős létszámú svábot és zsidót telepített be – főleg Nagykárolyba és környékére –, hogy fellendítsék a mezőgazdasági termékek adásvételét. Sőt, Károlyi Sándor még rabbit is hozott a betelepítetteknek Pozsonyból. Százötven év múlva Nagykárolyból tömegek települnek Szatmárnémetibe.

A III. Károly által 1735-ben elrendelt zsidó összeírást annyiban kell komolyan venni, hogy fogalmat alkothatunk a zsidó jelenlétről Magyarországon. Az összeírás szerint 11 621 zsidó élt. Ebből 143 tanító (81 zsidó tanulóra esett egy tanító), 1139 kereskedő (ebből 814 házaló), 883 iparos (146 szabó, 59 mészáros, 203 pálinkafőző, 150 kocsmáros, 12 rabbi, 14 kántor, 36 sakter, muzsikusok, lakodalmi tréfacsinálók, bohócok). Az összeírás szerint Szatmárnémetiben 17 zsidó lakos volt. Szatmár megyében 100, Szabolcsban 30 zsidót írtak össze. Az 1815-ös összeírás szerint nem volt zsidó Szatmárnémetiben. 1857-ben összeírás szerint 13 502 lakosból egy sem izraelita! Ezt egyértelműen cáfolják a zsidó anyakönyvi adatok, melyek szerint 1851–1857 között 160 újszülöttemel gazdagodott a zsidó közösség, akiknek természetesen két szülejük volt, és akkor még nincs beszámítva a hozzátartozó, vagy azok, akik nem voltak házasok, vagy házasok voltak, de még nem volt gyermekük. Cáfolja az összeírást az is, hogy az 1842-ben hivatalosan megalakult zsidó közösségnek 1858-ban zsinagógája, hamarosan rituális fürdője és 1864-ben önálló fiúiskolája lesz.

1844-től a szatmárnémeti zsidóság egyre szaporodik, és a betelepülések száma is nő. Zsidó kereskedők jiddis nyelvű cégtáblákat függesztettek ki, de hamar rájöttek, hogy ez nem jó, mert a lakosság nem érti. 1867-ben a kiegyezés hírére megszólaltak a harangok, ágyúdörgéssel ünnepelte a város a nagy eseményt, a zsidók is kinn voltak a piacon.

Az eddigiekben láthattuk, hogy sem Szatmáron, sem Németiben, majd Szatmárnémetiben sem találni bizonyítékot a zsidók folyamatos jelenlétére. Nem is csoda. A történelem során mindkét város többször elpusztult (1536, 1562, 1675, 1703, 1816, 1817 stb.). Aztán ott voltak azok a mostoha körülmények, amikor nem telepedhettek le egyik városban sem. A zsidók jelenlétének adatszegénységét bizonyítja az is, hogy csak az 1850-es évek elejétől tették kötelezővé számukra a pontos anyakönyvi nyilvántartást. A város történetének kutatói is elhagyták a zsidóság szerepének elemzését, holott elválaszthatatlan tőle.

1783-ig kellett várni, amikor II. József feloldotta III. Károly¹¹ törvényét, s iskolaalapításra, német vezetéknev felvételére és katonai szolgálatra kötelezte őket. II. József rendelete (1782) zsidó szempontból világtörténelmi jelentőségű. Ez volt az első gyakorlati erőfeszítés a zsidók emancipációjára, ugyanakkor az első jelentős, szinte baráti tett évszázadok óta, amelyben egy európai nagyhatalom a zsidókat részesítette.

¹¹ III. Károly (1685–1740) német-római császár, magyar király (1711–1740), 1714-ben csatlakozott az utrechti békéhez, amely megfosztotta a Habsburg-dinasztiát a spanyol koronától. Az öröklés megoldására adták ki a Pragmatica Sanctiót (1713), aminek alapján leányait illeti az örökség.

Protokoll.

Brant					Datum der Trauung			Ort, wo die Trauung vollzogen wurde	Name der Beistände und des Trauungs-Berichtenden
Wohnort und Haus-Nummer	Alters- Jahre	Stand			חודש Monat	יום Tag	שנה Jahre		
		להיג	אלתר	גשפידען					
8 5.									
Győrtelek 18	1				Junius 23 י"ג סיון ת"ק"ה	1885 ה'תקפ"ה	Győrtelek	Adler Jakab Perl Saul; Lieberman Halmán	
Kocsord 21	1				Decemb. 1 א' תשרי ת"ק"ה	1885 ה'תקפ"ה	Kocsord	Weisz David Schwarz Sammel Liebermann Halmán	
Miskolc 1886 január 1-jén									
Lattau:									Liebermann Halmán rabb. anyakönyvvezető
Miskolc 1886 Jan. 4.									

Részlet a mátészalkai izraelita anyakönyvből SZSZBML. IV. A. 767/195.

II. József császár – aki nem lett koronás magyar király – nem csak a német neveket kényszerítette a magyar zsidókra, hanem iskoláztatásra is kötelezte őket. Rendelete lehetővé tette, hogy nem katolikusokat is doktorrá avassanak. Az első ilyen orvos a zsidó Oesterreicher Manes József, akit 1782. június 3-án avattak doktorrá.

A zsidóság öröme nem sokáig tartott. A császár halála után visszaállt a régi rend, amelyet csak az 1839–1840-es országgyűlés tört meg. A század második felében Európa-szerte sor került a zsidók emancipációjára.

A zsidó oktatásról

A Habsburg Birodalomban II. József reformpolitikája megváltásként jött a zsidóság számára. „...az oktatás reformján keresztül a zsidók átnevelését és a keresztény

társadalomba való beolvasztását kívánta megvalósítani... ” – írja Prepuk Anikó A zsidóság Közép- és Kelet-Európában című könyvében. Az állami felügyelet alatt létrehozott nyilvános iskolákban elrendelte a német nyelvű oktatást, megkísérelve ezzel a héber, illetve jiddis nyelv kiszorítását. Magyarországon e türelmi rendelet kiadása után húsz zsidó iskola nyílt, s 1790-ig 2000 gyermek részesült az előírt tárgyak oktatásában. Nagykárolyban is nyílt ilyen iskola, amely II. József halála után megszűnt. A szabadságharc idején Haynau roppant nagy hadisarcot vetett az általa megszállt területek zsidóságára. Később a király úgy döntött, hogy a befizetett hadisarcot Országos Izraelita Iskolaalap létrehozására fordítja. A Szatmár megyei zsidóság az alaposan megsarcoltak közé tartozott: 28 ezer pengő forintot fizetett. Szabolcs megye: 44 ezer pengő forintot.

Az Országos Izraelita Iskolaalap a pénzt az alábbiakra fordíthatta:

- kizárólag magyar–zsidó népnevelési célra,
- a zsidóság hitfelekezeti képzésére: rabbiképzés, tanítók képzése, Talmud, Tóra iskolák segélyezése, nyugdíjas zsidó tanítók segélyezése, hitfelekezeti tankönyvek kiadása,
- a szegény hitközségek segélyezése, ösztöndíjak alapítása.

Magyarországban 1828-ban Budapesten alapította az első óvodát Brunszvik Teréz, Beethoven szerelme. Szatmárnémetiben 1858. március 16-án Boros Bálint főpolgármester javaslatára összeült egy bizottság, amely városi óvodaalapítást tűzött ki célul. A tanácskozássra meghívták Mandelbaum főrabbit és Freund Ábrahám hitközségi elnököt. A zsidó hitközség nemcsak az óvoda alapítását, hanem működését is segítette. A vezetésében zsidó személyek is részt vettek: Mayer Ignác pénztáros és Benedikt Lipót tanító. 1858-ban az óvoda megnyitásakor is ott vannak a zsidó gyerekek: Benedikt Márk, 1859-ben Mandelbaum Hani, Mandelbaum Sára, 1883-ban Beer Miklós, Lővy Ernő stb. 1858–1883 között 388 zsidó gyermek járt ebbe az óvodába.

Mandelbaum főrabbi idején Danczinger Ignác magániskolája mellett 1864-ben megalakul az első zsidó iskola, melynek első igazgatója Benedikt Leopold, a híres nikolsburgi főrabbi unokája lett, aki 32 éven át volt igazgató. A beinduló iskola 100 tanulója között fiúk, leányok egyaránt voltak. Az első osztályban héber olvasást, a másodiktól bibliafordítást és héber nyelvtant tanultak. A város folyamatosan segített: 1873-tól átvállalta a tanítók fizetését, melynek következménye lett, hogy osztályrendszerű oktatásra tértek át.

1874-ben Böszörményi Károly polgármester jelentésében kitér a zsidó iskolára is. Az izraelita fiú- és leányiskolába a tanköteles 240 gyermekből 146 jár. Ebben az időben hat zsidó tanító tanít magániskolában 42 gyermeket. Az ismétlőiskolába 31 zsidó gyermek járt, az óvodába 28.

1880-ban zsidó tanítók is tagjai voltak a Szatmár Vidéki Néptanítók Egyletének. Előnye az volt, hogy egymás óráit látogathatták, szakmai tapasztalatokat cserélhettek. Az egylet kilenctagú választmányának tagja volt Fischer Mór zsidó tanító. Erről írt a Szatmár című újság 1881. január 15-i száma. 1880-tól a hitközségi iskolát csak fiúk

látogathatták. A lányok a Zárda iskolában tanultak, ahol nem részesültek hitoktatásban. 1892-től visszaállították a zsidó leányiskolát. 1883-ban Trefort Ágoston vallás- és közoktatási miniszter Szatmárnémetibe látogatott, s a zsidó zugiskolák felszámolására hívta fel a figyelmet. Egy ellenőrzés alkalmával ugyanis tizennégy zsidó zugiskolát találtak, melynek tizennégy tagú tanítói karából senkinek nem volt szakképesítése, heten pedig rabbiktól kapott felhatalmazás alapján tanítottak. Az iskolák nem feleltek meg a legelemibb közegészségügyi követelményeknek sem, még bútorzatuk sem volt. A zugiskolákban akkor 123 zsidó gyermek tanult. 1883-ban Mandel Erhárt zenét oktatott a városban. 1895-ben fiú- és leánydiákotthon létesült. 1889-ben az irgalmas nővérek által működtetett óvodában 128 kislány közül 42 zsidó. A városi óvodába 32 zsidó fiú és 25 zsidó leány járt.

Az elemi iskolákba járt zsidó gyerekek száma: Görög Katolikus Elemi Leányiskola: 10, Szatmári Görög Katolikus Leányiskola: 6, Szatmári Ev. Ref. Elemi Fiúiskola: 10, Szatmári Ev. Ref. Elemi Leányiskola: 6, Németi Ev. Ref. Fiúiskola: 9, Németi Ev. Ref. Leányiskola: 8, Szatmárhegyi Ev. Ref. Elemi Fiúiskola: 1, Római Katolikus 6. oszt. Elemi Fiúiskola: 10, Római Katolikus 6. oszt. Elemi Leányiskola: 184. A zsidó elemisták 55,96 százaléka járt keresztény iskolába. Ugyanebben a tanévben az ismétlőiskolába 176 fiú és 234 leány járt.

A felső iskolákban a zsidók létszáma az alábbi: Protestáns felső leányiskola: 5, protestáns felső leány munkaosztály: 5, ipariskola: 85, alsó fokú kereskedelmi: 25, Kir. Kat. Tanítóképző fiú: 1, Kir. Kat. Tanítónőképző: 19, Kir. Kat. Főgimnázium: 52, Ev. Ref. Főgimnázium: 36. 1893-ban 830 zsidó fiatal tanult valamilyen iskolatípusban.

Dr. Bura László Iskolavárosunk Szatmárnémeti (Státus Könyvkiadó, Csikszere-da, 1999) című munkájában kimutatta, hogy 1869 és 1944 között a Református Gimnáziumban 3011 zsidó diák tanult, ami az összes diák 16,21 százaléka. Jordán Sándor főrabbi kezdeményezésére 1910-ben Szatmárnémetiben nyílt meg Magyarország első héber nyelvű óvodája. Halász Mór igazgató-tanító 1902-ben megírta *A szatmári izraelita népiskola történetét*, amelyben feljegyezte a tanerők névsorát. Ez a munka, sajnos, elveszett. Dr. Stern Mór másolt át neveket a szatmári zsidóságról szóló könyvébe. Bura László Zsidóoktatás Szatmárban című művében kimutatást közöl a zsidóságnak a tanulás iránti érdeklődéséről.

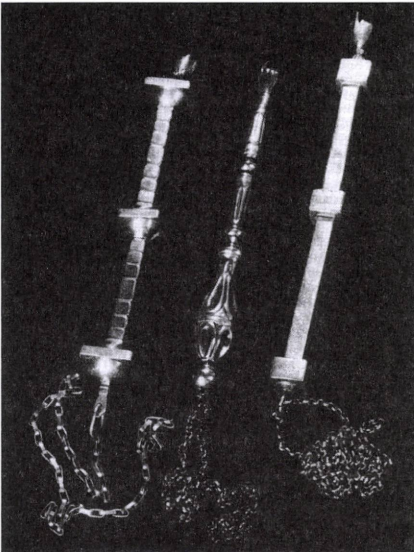
Szatmár megye zsidóságának 1880-ban 40,9 százaléka, 1890-ben 50,4 százaléka, 1900-ban 57,9 százaléka tudott írni-olvasni. Ugyanez Szatmárnémetiben 1880-ban 53,5 százalék, 1890-ben 62,2 százalék, 1900-ban 68,8 százalék. Az 1850–1860-as években Danczinger Ignác és Hermann József tanítók álltak a közösség szolgálatában. A század második felében több mint két tucat tanító volt, mert tudták, hogy az érvényesülés útja a tudás. Karsai László *Írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993* című művében írja: „A zsidók, mint ezt többek között Karády Viktor és Kemény István kutatási eredményei is bizonyítják, hagyományosan túlreprezentáltak voltak az

egyetemi és főiskolai hallgatók között. Magyarországon 1900 és 1911 között a középiskolát végzettek 23 százaléka volt zsidó.”

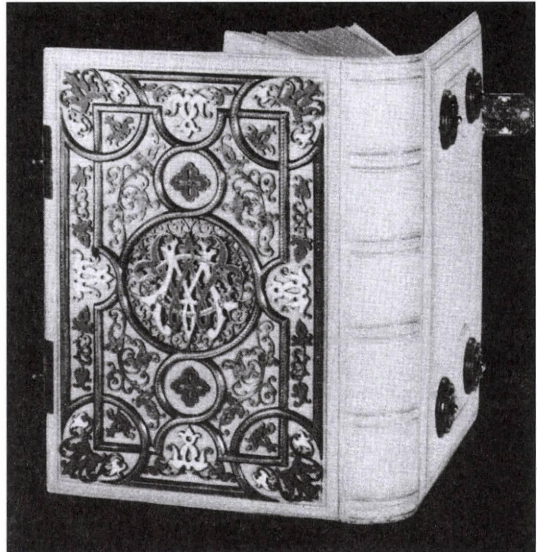
Az 1919-ben Magyarországtól Romániához csatolt területen 32 zsidó iskola volt. Trianon után Romániában kétszeres kisebbséggé vált a zsidóság, a román kormány rendeletei egyre nehezítették az oktatást. Ilyen rendelkezés volt, hogy zsidó gyerekek csak héber vagy román iskolába járhattak.

Az erdélyi zsidó felekezet 1922. február 22-én Désen tartott ülésén kimondta, hogy a kormánytól kérvényezik a zsidó iskolákban a magyar tanítási nyelv meghagyását. Erről ír a Jesurun, Kolozsvárott kéthetenként megjelenő félfelekezeti lap 1922. február 19-i száma is. A Magyar Kisebbség Nemzetpolitikai Szemle Második évfolyam II. félév, 1923 számában Gombos Benő A zsidó egység és a zsidó iskolák című írásában olvasható: *„Az anyanyelv jogait, úgy az általános használatban, mint az oktatásban, semmiféle földi hatalom el nem vitathatja, se meg nem szüntetheti.”* Egyes lapok – például a Timpul – próbálták elvitatni a zsidóság magyar nyelvhez való jogát, hogy ha már nem akarnak jiddisül vagy héberül tanulni, úgy nem marad más hátra, mint a román nyelv bevezetése.

1921-ben Erdélyben 32 zsidó népiskolából három Szatmár megyében volt. Ezek oktatási nyelve 1918-ig magyar, majd a zsidóság tiltakozása ellenére román lesz. Érdekese a 97126/1923. számú rendelet, amely a szatmárnémeti római katolikus leány líceumban megengedte azon osztályokba zsidó vallásúak felvételét, ahol kizárólag a román a tanítási nyelv. Akik az 1920-as, 1930-as években mégis magyarul tanultak, hátrányos helyzetbe kerültek. 1925-ben be is szüntették a zsidó iskolák a magyar

Tóramutatók az 1860-as évekből

Jegyajándékba adott imakönyv 1889-ből

nyelvet, helyette héber vagy román volt. 1940-ben önként és elsőként tértek át a zsidó iskolák a magyar nyelvre. Az oktatásnál meg kell említeni a világhírűvé vált jesivát (rabbiképzést).

A szatmárnémeti tanoncképzésről 1932–33-ból vannak adatok. A 925 tanulóból 185 (20%) zsidó volt. A többi nemzetiség száma és aránya: 429 magyar (46,4%), 295 román (31,9%), 16 német (1,7%). A szatmárnémeti Római Katolikus Leány Líceumnak az 1936–37. tanévben 80 zsidó tanulója volt. Érdekesség az 1940. október 5-én megjelent miniszteri rendelet, önmagáért beszél. 1941-ben Szatmárnémetiben megnyílt a zsidó középiskola, igazgatója Róna Sándor lett. Sajnos, még senki nem sejtette, hogy két év múlva megszűnik. 1944 után már nem lehet zsidó oktatásról beszélni. A tanulók szülei többnyire román nyelvű iskolát választottak a gyakorlatiasság és az egyetemi oktatás nyelve miatt.

Az adóterhekről

A zsidókat a gazdasági életbe történő beilleszkedéssel egyidejűleg jelentős adóterhek sújtották. Nem véletlen, hogy a háromkötetes Erdély története (1987) című mű illusztrációján a legtöbb férfiút bottal a kézben ábrázolják, csupán a zsidó lépdél pénzeszacskóval a bal kezében. A zsidónak fizetnie kellett. Adót fizetni, kölcsönt adni, s ki tudja, visszakapta-e akár a kölcsönt is. Nem ő volt az egyetlen a teherviselésben, mivel adót fizettek a szászok, örmények, görögök is. Megfizették a maguk részét a jobbágyok verejtékes munkájukkal, termésük egy hányadával. A kérdés az: arányos volt-e a zsidók fizetési kötelezettsége?

A zsidók – a középkor óta – a királyi kamarának tartoztak adót fizetni. Nem családonként – háztartásonként – adóztak, mint a nemesek és földesurak, hanem családtagonként. Fejadót fizettek. Ezen kívül rendszeresen fizettek védelmi (katonai), kincstári és közadót, fizettek annak, aki befogadta őket: a földesúrnak, a városnak, a vármegyének, a püspöknek. Nem telt el egy esztendő sem, hogy nem emelték volna a zsidók terheit mindenféle módon és címeken. II. Lajos 1521-ben elrendelte, hogy „*az ország bármely területén lakó zsidók fejenként 1 frt zsidóadót kötelesek fizetni.*” A XVII. században a fejadó összegét évente az országgyűlés határozta meg, külön a „residentiás” és a „residentiátlan,” azaz letelepedési engedéllyel rendelkező, illetve nem rendelkező személyek számára. Az 1 frt hamar történelemmé lett. A XVIII. században az adó személyenként 40 és 400–500 frt között mozgott, az évi 5–5 tallér/frt fejadón kívül. A szegényekre eső adót rendszerint a vagyonosoknak kellett megfizetniük: a zsidókra kivetett adóért a községet kollektív felelősség terhelte. A kivetett összeget sokszor a kivetés időpontjától számított két hónapon belül kellett leróni. Vármegyék, városok, földesurak kedvük szerint döntöttek az időpont és a nekik járó összeg felől.

1727-ben Moskovits Salamon, „az egyetlen zsidó” is elhagyta Szatmárnémetit, és családjával együtt Lengyelországba távozott, mert az árenda 400 frt összegét nem

tudta megfizetni. A szatmári zsidók türelmi adóként 4 frt-ot, a nagykárolyiak 2 frt-ot fizettek. 1732-ben hátralékuk 480 frt-ra rúgott. A szatmári zsidók adóját 1743-ban a korábbi háromszorosára emelték. A vármegye közönsége maga emelte fel szavát ez ellen, mondván: „*A megyebeli zsidóságnak sem a nemesi felkelésből, sem a most folyó háborúból semmi anyagi haszna nincs, az összeírásra (a türelmi adó ügyében) pedig félő, hogy szétfutnak, ezért a rendelkezést törvényellenesnek tartják, és nem hajtják végre.*”

Az I. Lipót és III. Károly által tervbe vett, de valójában csak Mária Terézia által meghonosított „türelmi adó,” illetve „malke-geld” (királynő pénze), ahogy a zsidók nevezték, nagy és szövevényes történeti utat járt be. Maga az elnevezés latinul és németül egyaránt a jogi helyzetre utal: az uralkodó – a középkori gyakorlat folytatásaképpen – megtűri az országban a zsidókat, azaz megengedi, hogy megtelepedjenek, s a türelmi adó tulajdonképpen a zsidók ellenszolgáltatása volt a királyi „tűrés”-ért. I. Lipót 1698. november-december hónapokban, illetve III. Károly az 1719., 1725., 1727/28., 1731. és 1735. években elrendelték a magyarországi zsidóság összeírását, vagyonuk feltüntetésével egy rájuk kivetendő „türelmi adó” bevezetése céljából. Mária Terézia már 1743 februárjában foglalkozni kezdett a tervvel, de végül csak 1749. május 26-án közölte a Helytartótanáccsal, hogy megvalósítja I. Lipót és III. Károly elgondolásait. Arra hivatkozott, hogy az örökösödési háborúban – melyben a trónra való igényét érvényesítette – a zsidók nem teljesítették a katonai szolgálatot. A vármegyék elleneztek a zsidók újabb megadóztatását. Mária Terézia elrendelte, hogy alakítsanak vegyes bizottságot az 1724-ben felállított Helytartótanáccsal és a királyi kamarával együtt, hogy megtalálják a legcélravezetőbb módozatot ennek az adónemnek a kivetésére és behajtására. Ez volt a döntő lépés a zsidóságra egy évszázadon át súlyos teherként nehezedő adó bevezetésében.

1749. június 3-án a vegyes bizottság javasolta, hogy türelmi adóként az első három évben 20 000 forintot vessenek ki. Mária Terézia elégedetlen volt a tervvel, ő maga 30 000 forintot akart megállapítani, tekintettel arra, hogy a fejadók 1746-ban összesen 29 694 forintot jövedelmeztek. A tárgyalások után a királynő elfogadta a vegyes bizottság által javasolt összeget. Nehezebb volt a helyzet a királyi kamara és a vármegyék között. A magyar hatóságok elleneztek a türelmi adót, mint ahogy nem fogadták el Mária Terézia úrbéri rendeleteit sem, mert mindkettő gyengítette volna az ország pénzügyi helyzetét. De közrejátszottak politikai okok is. A királynak nincs joga adót kivetni, azt csak az országgyűlés szavazhatja meg. A vármegyék és a városok ezért nem tettek eleget a felszólításnak, vagy késleltették a zsidók összeírását. A vármegyék különféleképpen értették vagy akarták érteni az utasításokat. Nem adtak világos választ a zsidók anyagi helyzetére vonatkozóan. A vizsgálatnak egyetlen haszna volt. A jelentések hatalmas statisztikai anyagot tartalmaznak az országban lakó zsidók számát, foglalkozását illetően. Eszerint az 1768/69-es esztendőben összesen 21 000 zsidó élt Magyarországon. A kudarc nem tudta Mária Teréziát megakadályozni abban, hogy a közben eltelt évek során ne szedjen be többféle rendkívüli adót

*Ezüst gyűjtőpersely
1823-ból*

a zsidóktól. A türelmi adó 1735/39., 1743/45. évi összeírásainál Szatmár vármegye nem küldött jelentést, 1732-ben, 1741-ben és 1742-ben nem is fizettek. 1746-ban 1038, 1760-ban 1125, 1767-ben 3081 forintot róttak le.

A zsidóság egyéb adóterhei miatt képtelen volt a reája kirótt türelmi adót fizetni. Haladékok kértek, lakhelyet változtattak, menekültek. Országosan nézve az 1749-ben kivetett 20 000 forintból két évtized alatt, 1768-ra már összesen 48 313 forint összegű hátralék halmozódott fel. 1828-ban a hátralék elérte a 2,3 millió forint összeget. A zsidók kérték az adók és a hátralékok összegének eltörlését, mert képtelenek voltak ezeknek eleget tenni. Végül 1846-ban V. Ferdinánd király és a magyarországi zsidóság képviselői megállapodtak abban, hogy a türelmi adó eltörlése fejében a zsidók tizenegy év leforgása alatt összesen 1 200 000 forintot megfizetnek. 1849-ben azonban, a magyar szabadságharc leverése után, az eredeti teljes összeget vetették ki hadisarcként a magyarországi zsidóságra, ebből később iskolalap lett.

A letelepedés Szatmárban

„Magyarországon kívül nincs más hazánk az egész világon” – érvel 54 vármegye zsidó hitközségeinek vezetősége 1790-ben. 1793-ban Markovits Mátyás gazdag batizi zsidónak háza volt Szatmárnémetiben és a határban sok földje, mégsem költözhetett be a városba. Házát 1802-ben kórháznak lefoglalják.¹² 1787-ből származó kimutatás szerint Szatmár megyében 2573 zsidó élt, míg 1825-ben 7305, 1869-ben 18 109 személy. 1798-ban hiába akar letelepedni Jakab Ábrahám gyertyamártó, nem engedik, bár olcsó gyertyára szüksége lenne a városnak. 1804–1826 között Kölcsey Ferenc szerint Szatmár megyében 2290-ről 2872-re nőtt a zsidó férfiak száma, tehát 22 év alatt 582 fővel. A nőket is hozzáadva 1164 lélekkel szaporodott. Ez csak bevándorlással valósulhatott meg. A XIX. század első részében Szatmár megyében a Teleki, Károlyi, Eördögh, Ibrányi, Mándy, Wesselényi, Korniss, Vécsey nemesi családok birtokain nyertek védelmet és telepedtek le az askenázi zsidók.¹³

¹² Jenei György: Egy szatmári civis emlékiratai. Otthonom Szatmár megye, 1999. Szent-Györgyi Albert Társaság

¹³ A lengyel és német területen lévő szórványzsidóság jelzője, megkülönböztetésül a spanyol, portugál területen élő szefárd szórvánnyal szemben.

A zsidók számára a XVIII. század legfontosabb vívmánya a városban való letelepedés volt. Addig a zsidóság 60 százaléka falvakban lakott. Az 1807. évi törvénycikk a következőket rendeli el: „... az 1741. 63. cikkely 2.-ban foglalt biztosítás épségben hagyásával, a királyi felség és a haza iránti hűségök és szeretetökhöz képest, 12 000 újoncot a magyar ezredhez oly föltétellel ajánlanak meg a karok és rendek: 1. Hogy azok nem fokozatosan, hanem egy és ugyanazon, lehetőleg legrövidebb, mégpedig téli időben állíttassanak ki, s közjüik zsidókat is lehessen fölvenni és elfogadni.” Az 1808. évi VI. törvénycikk szerint: „... Hogy a zsidókra is azon község népességének arányában, melynek részét teszik, vesse ki az illető törvényhatóság a jutalékot és a zsidó községek által a saját tagjaik közül előállított egyéneket az újoncok följajánlott számába el kell fogadni...” Hasonlóan rendelkezik az 1830. évi 7. tc. A zsidó katonaaállítás kötelezettségét még részletesebben szabályozza az 1840. évi II. tc.

Az 1839–1840-ben lefolytatott törvénykezési ciklusban nagy jelentőségű törvényeket alkotnak, mint a hitel- és váltótörvényt. Bernstein Béla segítségével bepillanthatunk a korabeli törvényalkotás menetébe. „1839. szeptember 15-iki köriratával felhívja a pesti hitközség a hazai összes hitközségeit, hogy küldjenek minden megyéből két megbízottat, akik ezután helyzetük javítására nézve tanácskoznak. Ezen gyülekezet ez év novemberének 3–5. és 6. napján tartotta Pesten üléseit... 12 képviselőt választott ki, kik kizárólag az 1839–1840-iki országgyűlés tartalmára nyert felhatalmazással eljárjanak a zsidók ügyében... A következő években megújítva mint a Magyarországnak és a hozzá kapcsolódó Részekbeli (Partium) izraeliták képviselőlete működött 1848-ban... Azután 1840. január 15-iki ülésükben elhatározták, hogy kérvényt adnak be az országgyűléshez helyzetük megjavítása érdekében. A kérvényt meg is szerkesztették Schwab Löw pesti rabbi által. És a zsidók ezúttal valóban nem csatlakoztak.”

Az 1840. évi XV. tc. az ún. váltótörvény, figyelembe veszi az ünnepeket: „...A keresztények a keresztény ünnep- és vasárnapokon, az izraeliták pedig szombaton és a következő szakaszban foglalt ünnepeiken a váltót bemutatni, sem pedig az elfogadás iránt nyilatkozni nem tartoznak...”

A város kapuit II. József engedélye, majd az 1840. XXIX. tc. nyitotta meg a zsidók előtt, kivéve a bányavárosokat. Már az 1810/11. évi országgyűlésen felvetődött, hogy a zsidók kapjanak állandó letelepedési engedélyt, sőt, hatévi adómentességet is, ha szándékukban van gyárat alapítani vagy ipart üzni, földet művelni. A javaslatból azonban nem született törvény. Az 1840. évi rendelkezései ellenben nemcsak hogy megengedték a szabad lakhatást, de lehetővé tették azt is, hogy a városokban letelepedő zsidók „a fennálló feltételek mellett” gyárakat alapítsanak, s hogy a zsidó fiatalok mesterséget sajátítsanak el. Az egyéb, részben még II. Józseftől örökölt előírások is a polgári életvitelbe beilleszkedést szolgálták: mint minden polgár, a zsidók is kötelesek állandó családi nevet használni, kötelesek az újszülötteket anyakönyveztetni – az anyakönyveket a rabbi vezette –, az okleveleket, szerződéseket kötelesek az illető országrészben használatos nyelven kiállítani. A városokban most már zsidók is szerezhettek ingatlan tulajdont.

Rabbi lengyel viseletben

Krakkó környéki zsidók

A jogegyenlőség, az asszimiláció

Magyarország zsidósága harcolt a jogegyenlőség kivívásáért a gazdasági, társadalmi, vallási és nemzeti meggondolásokkal szemben. Ezt a harcot többen támogatták. Gróf Széchenyi István eleinte főleg a kereskedelem föllendítését várta a zsidóságtól, később közreműködésüket kérte a vasútépítésben, hídépítésben is. A cél az emancipáció: a zsidók polgári felszabadítása, felszabadítás mindenfajta joghátrány vagy hátrányos megkülönböztetés alól. Ezért harcolt többek közt Kölcsey Ferenc (1790–1838) az 1832/36. évi országgyűlésben (1835. évi lemondásáig) mint Szatmár vármegye követe. Eötvös József volt azonban az, aki kezdettől fogva a maga teljességében megértette és érzelmileg is átélte a zsidók egyenjogúságának emberi, erkölcsi és nemzeti fontosságát: ennek a kérdésnek szentelte A zsidók emancipációja című, korszakos jelentőségű dolgozatát (1840).

1848. január havában a 41. kerületi ülésen nyílt először alkalom a letelepedési törvény vitájában a zsidók fölött tárgyalni. S ekkor az indítványnál, miszerint a törvénybe felvétessék, hogy a zsidókra nézve az 1840. évi 29. törvénycikk marad érvényben, de ezt főleg a városi követek igen ellenségesen fogadták. Még erősebb az ellenséges hangulat februárban a magyar honosításról és a külföldiekről szóló törvényjavaslatnál, mely a folyamodót, ha kellő bizonyítékok fölött nem rendelkezik, vallásra való tekintet nélkül kívánta felvétetni. Szatmár követe, Kende Zsigmond

a többi között kijelenti, hogy *ő nem gondolna e kitételrel, ha egyúttal a zsidóknak nem nyitna kaput a bejöhetésre. Ő csak a zsidóktól fél: nem bánja, ha Confucius követői, török, görög, hinduk is jönnek be, csak a zsidók maradjanak künn.* A pozsonyi követ indítványára beveszik a törvényjavaslatba, miszerint *„a honban lakó zsidókra nézve az 1840. 29. törvénycikk rendelete fennmaradván, külföldi zsidók se be nem vándorolhatnak, se le nem telepedhetnek.”*

Hasonlóképpen járt el az országgyűlés, amikor Bohus Zsigmond¹⁴, Arad követe a választói jogra nézve azt indítványozta, hogy a bevett vallások kvalifikációja hagyassék ki. Ez sok lett volna, ezért Kossuth úgy módosította, hogy a város képviselőtestületének legyen joga egyes izraelitákat, kiket erre érdemesnek talál, választói joggal felruházni. Kölcsey megyéjének, Szatmárnak, amely 1841-ben egész forradalmi módon 12 pontba foglalta követi utasításait, olyan követe volt, aki a zsidó vallást pogánynak nevezte. Nem mondja, hogy a zsidókat űzzék ki az országból, mert az kivihetetlen, ha lehetséges volna, ő azt is megtenné, de miután átlátja, hogy a zsidók ittléte oly szükséges rossz, melyet tűrni kell – *„szoktassuk őket a civilizációhoz, ismertessük meg a keresztyén vallás elveivel”*. Igaz, hogy Asztalos Pál helyreigazítja Szatmár követét, de ez mit sem változtat azon a tényen, amit a Pesti Hírlap tudósítója megállapít: *„Jellemző dolog, hogy a zsidók elleni, részint igen túlságos s igazságtalan nyilatkozatok nagy tetszéssel fogadtattak.”* Az egyenjogúsítás ellenzői – köztük Kossuth Lajos is – hajlandóságot mutattak, engedékenyek lettek volna, ha a zsidók megreformálnák vallásukat, eltávolítanák a mindennapi életükből mindazt, ami megakadályozta beolvadásukat a magyarságba. Azt kívánták, hogy a zsidók adják fel zsidóságukat. A zsidóság nyelvi, kulturális, vallási asszimilációját tartották volna kívánatosnak.

A viták során szóba került, hogy a beilleszkedés (integráció) folyamatait döntően határozza meg néhány tényező, s ezek befolyásolják a folyamatokat minden népi, nemzeti kisebbség s nemcsak a zsidók esetében. Ezek a tényezők: a kulturális szint, arányszám, életkor, idő.

Az 1840. évi XXIX. tc. rendelkezéseiből:

- 1) *„Mindazon zsidók, kik az országban vagy kapcsolt Részekben születtek, valamint szinte azok is, kik az itteni lakásra törvényes úton engedelmet nyertek, ha ellenök erkölcsi magokviselete tekintetéből alapos kifogás nincsen, az egész országban és kapcsolt részekben akárhol szabadon lakhatnak – kivéve egyedül az 1791.-ik esztendei XXXVIII. Tc-ben említett bánya-városokat s azon helyeket, melyekből a bányák és bányászati intézetek tekintetéből törvényes régi szokás mellett jelenleg kizárva vannak.*

¹⁴ Bohus Zsigmond cs. kir. kamarás Vilajoson született 1825. november 6-án. Több ízben képviselő és delegátus. Kiváló szerepe volt az arad-körösvölgyi és arad-csanádi vasutak létrejöttében.

- 2) *A fennálló feltételek mellett gyárákat a zsidók is állíthatnak, kereskedést és mesterségeket akár maguk, kezükre, akár vallásukbeli legények segítségével is űzhetnek, s ifjaikat ezekben taníthatják – azon tudományokat pedig és szép mesterségeket, miknek gyakorlatában eddig is voltak, azután is gyakorolhatják.*
- 3) *Egyébiránt köteleztetnek, hogy állandó vezeték- és tulajdon nevekkal éljenek, a születendőök pedig vallásuk papjai által vezetendő anyakönyvben bejegyeztessenek.*
- 4) *Továbbá kötelesek minden oklevelet és szerződéseket a hazában és kapcsolt részekben divatozó élő nyelven szerkeszteni.*
- 5) *A mennyiben az izraeliták polgári telkeknek szabad szerezhetése gyakorlatában lennének, az ily városokban, ezen gyakorlat jövődjére nézve is megállapítatik...”*

Zay Károly és Eötvös József volt az, aki már 1844-ben nagy erőfeszítéseket tett az országgyűlésben Deák Ferenc vezetésével, hogy elfogadják a zsidók teljes egyenjogúságát. 1846 márciusában a pesti zsidó hitközség meghívására 42 megyéből és 10 szabad királyi városból összejöttek, és a türelmi adó megváltoztatásáról tanácskoztak. Elhatározták, hogy a megváltási összeget, 1 200 000 forintot elfogadják. Még ez évben V. Ferdinánd¹⁵ eltörölte a türelmi adót.

Az 1867. évi XVII. tc. az izraeliták egyenjogúsításáról így intézkedik:

1. *„Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítatnak.”*

Az 1895. XLII. tc. a zsidók teljes egyenjogúsítását biztosította:

- 1) *„Az izraelita vallás törvényesen bevett vallásnak nyilvánítatik.*
- 2) *Az 1868. LIII. Tc. rendelkezései az izraelita vallásúakra is kiterjednek.*
- 3) *Lelkész (rabbi) és hitközségi elöljáró az izraelita felekezetnek csak olyan tagja lehet, aki magyar állampolgár és képesítését Magyarországon szerezte.”*

A törvény megjelenése után szégyenteljes zsidóellenes kampány indult. A zsidóellenes tüntetésektől a tettlegességig a gyűlölködés a legkülönbözőbb formában tette próbára a zsidóságot. A zsidók katonai szolgálata is érzékeny pont volt a magyarok szemében. II. József 1788-ban kiadott rendeletét, amely a zsidókat is katonai szolgálatra fogta volna, Magyarországon nem tartották elfogadhatónak, s nem is követték.

¹⁵ V. Ferdinánd (1793–1875) I. Ferenc fia. 1835-től osztrák császár, magyar, cseh király. 1848. december 2-án lemond unokaöccse, Ferenc József javára.

Igaz, a bécsi katonai kancellária 1789-ben előírta, hogy Magyarország hívjon be 80, Erdély pedig 20 zsidót katonai segédszolgálatra. Zsidó katonák azonban nem szolgáltak a császár és király zászlaja alatt.

1815-ben a felsőségek zsidó katonákat kértek Szatmárnémeti városától, amit könnyen megtagadhattak, mivel a város zsidó lakossal nem rendelkezett. Valószínűbb, hogy katonaköteles férfi nem volt a városban. 1818-ban az enyhülés jelei mutatkoztak, amikor Jakab Salamon ötvösnek megengedték, hogy egy fél évig a városban lakhasson. Ahogy múltak az évek, úgy oldódott fel a zsidóellenesség. Kölcsey Ferenc a harmincas években, miközben keményen bírálja a magyarországi, illetve a Szatmár megyei állapotokat, a galíciai zsidók bevándorlásáról kifejti véleményét: „...az adózó nép szegénységének veszedelmesebb forrása nem lehet, mint a zsidók szemlátomást való szaporodása, amely faluban a sok henye s ingyen élő zsidó befészkelte magát, ott az adózó nép mind szegény és jobbadán részeges. Ideje volna, immár felőlük is gondoskodni, s már hasznosabb élet követésére szorítani, s amennyire lehet, a jövevényeket honokba visszaigazítani, mert igen sok közülük kéntelenségből csalásra, lopásra, s effélékre vetemedik...” Később Vörösmartynak is voltak fenntartásai a zsidók letelepedésével kapcsolatban. Petőfi Sándor fellépett e gondolkodással szemben: „...minden kizáró és válogató szándék nélkül érzi magához közel az egyetemesen értelmezett világot. A zsidó ennek a világnak egyértékű tagja és az emberiséget éri sérelem a zsidóság üldözése miatt. Március 20-tól keletkezett tiltakozása forrásmű. Benne van a maga időpontjának legtisztább szellemisége...” – írja Zsoldos Jenő.¹⁶ Igaz, hogy elhangzott a Nemzeti dal, amely reményt adott a magyarországi zsidóknak is, ennek ellenére a forradalom első időszakában, néhány megyében teret hódított a zsidógyűlölet. Idézzük a költőt: „...Ezen égbekiáltólag igazságtalan zsidóüldözésnek apostola lett néhány zugprókátor, kik most széltire prédikálnak a zsidók ellen, s aki az igazság mellett szót emel, arra e megvetendő hamis próféták elég szemtelenek azt kiáltani, hogy a zsidók által meg van vesztegetve. A nyomorúk! Nem tudják, vagy nem akarják hinni, hogy önáluk becsületesebb emberek is vannak, akik nem a szennyes önérdek rabszolgái, hanem a tiszta igazság és humanizmus barátai...” Szatmárnémetiben nem jegyezték fel zsidóellenes cselekedetet az 1848-as események idején.

Az 1840-es években megkezdődik és egyre erőteljesebb formát ölt a zsidóság magyarosodása, miközben folytatódik a betelepedés:

1830-ban Markovits Lázár és Salamon szatmárnémeti lakos,¹⁷
 1833-ban Grósz árendás,
 1834-ben Borgida aranyműves, Spitz Sándor kereskedő,
 1835-ben Dániel József,

¹⁶ Zsoldos Jenő: 1848–49 a magyar zsidóság életében. Múlt és Jövő Kiadó, Bp., 1998.

¹⁷ Az 1830–1844 között betelepültek neveit Stern Mór könyvéből vettük.

1841-ben Klein József rézöntő, Kolb Farkas Ungvárról, Klein Bertalan kereskedő és Klein Sámuel Kisvárdáról, Goldstein Dávid gombkötő Tokajból, Mojzes József szabó és Östreicher Kain Léb pipacsináló Nagykárolyból, Gotlieb Mózes, Izsák Lázár, Izsák Mózes, Deutsch paplanos, Kesztenbaum Sámuel kereskedő, Farkas Lázár szűcs és sapkacsináló, Trégics Ármin sakter neve szerepel a városi nyilvántartásban.

A zsidóság asszimilációjának nyomon követése nehézségekbe ütközik, mivel az asszimiláció szó definíciója többértelmű, eltérő funkciójú lehet. Elsősorban etnikai (vagy politikai), ami a dualizmus korszakában már leginkább összefügg, s előfeltétele a zsidóság térfoglalásának, a városok gazdasági-társadalmi hierarchiájába való beilleszkedésének. Ez a folyamat elsősorban a zsidóság anyanyelvének, valamint a nem magyar anyanyelvűek magyarul tudásának, mint az etnikai asszimiláció előfeltételének alakulása jelezheti.

Vajda Mihály írt egy esszéjében a közép-európai zsidó fogalmáról, az etnikumként, a felekezeti vagy a fajként (illetve az önmaguk és a társadalom különböző csoportjai által) történő definiálásuk problémáiról, ami a vizsgált korszakok kényszerrel, politikai tendenciáival függött össze. Lényegében ennek alapján kell megkülönböztetnünk egy úgynevezett etnikai asszimilációt (ami mindenképpen megelőzi a felekezeti asszimilációt), aminek meghatározása gondot okozhat. Egyfelől kétségtelenül a dualizmus korszakában felgyorsuló, a polgárosodással összefüggő „nemzeti homogenizáció” összetett folyamatának keretében zajlott, aminek társadalmi, politikai, kulturális és tudati összetevői, illetve okai voltak. Ugyanakkor ezen tényezők egyre erőteljesebb differenciálódása figyelhető meg a magyarországi zsidóság különböző csoportjainál, ami még nehezebbé teszi az asszimiláció folyamatának rekonstrukcióját, s aminek az anyanyelv váltás, valamint a nem magyar anyanyelvűek magyarul tudása csak egyetlen, kétségtelenül a legmegfoghatóbb mutatója. Itt jegyezzük meg, hogy a „zsidó” és az „izraelita” fogalmakat eltérő értelemben használták a két világháború között. A „zsidót” az önálló etnikumként, illetve fajként való értelmezés sajátította ki. Ez például az 1941-es népszámlálás „zsidó származásúak” kategóriájában tükröződött.

A tendenciák Szatmár vármegyében és Szatmárnémetiben is eltérőek. Szatmárnémetiben 1880-ig a zsidók 80 százaléka lett magyar anyanyelvű, ami elmaradt a város összlakosságának csaknem 90 százalékos értékétől. Majd a következő évtizedben vált a zsidóság nyelvi asszimilációja intenzívvé, mert az akkor betelepülők magyar anyanyelvűek, s az 1880-ban még tekintélyes arányú német zsidóság is szinte teljes mértékben anyanyelvet váltott, s vált magyar anyanyelvűvé. Szatmárnémetiben a zsidóság az I. világháborúig szinte teljesen magyar anyanyelvű lett, s a két világháború között mindvégig megőrizte anyanyelvét, miközben számottevően növekedett a román etnikumú népesség száma. Szatmárnémetiben a zsidóság önálló etnikumként való kezelésének még egy következménye volt: ez nem csak az etnikai, hanem a felekezeti

asszimilációt (a kitéréseket) is lassította, illetve gátolta, ezáltal hozzájárult a zsidóság számbeli gyarapodásához.

A Magyarországon maradó településeken az I. világháború után tovább növekedett a magyar etnikumú zsidók száma. Ezt a tendenciát zavarták meg az 1930-as évek végétől az ismert s a törvényhozásban is érvényre jutó belpolitikai folyamatok, amelyek az 1941-es népszámlálásban is kifejeződtek: nemcsak a jiddist, illetve a hébert vették fel az anyanyelvek közé, hanem a származásra is rákérdeztek. Ennek alapján 1941-ben Szatmárnémetiben 1229 fő (9,5 százalék) vallja magát jiddis, 1019 fő (7,9 százalék) héber anyanyelvűnek. A zsidóság nyelvismerete kedvező, mert mindig ők beszéltek anyanyelvükön kívül több idegen nyelven. A másik típusú asszimilációra, a felekezetire (vallásira) mutatnak rá az áttérések, a vegyes házasságok, esetleg a névmagyarosítások. Ezekről azért kell szólni, mert a létszám jelentős, különösen akkor, ha a leszármazottak sorsát is figyelemmel tudnánk kísérni. 1896–1905 között ezekre csak átlagokból következtethetünk, ugyanis az áttéréseket a Statisztikai Hivatal csak 1896-tól követte. 1896–1905 között 3994-en tértek át keresztény vallásra, 151-en váltak felekezetten kívülivé. Ezzel szemben 900-an vették fel a zsidó vallást. A következő tíz évben az áttértek száma 4910, a kitértéké 283, míg 1165-en vették fel a zsidó vallást. A következő tíz évben az áttértek száma 4910, a kitértéké 283, míg 1165-en vették fel a zsidó vallást.

1920–1930 között az új országterületen 5315 fő tér ki s 2718-an választják a zsidó vallást, s csak az 1930-as években az I. zsidótörvény után nőtt meg s vált számottevővé az áttérések száma (elsősorban katolikus hitre). 1938-ig 6780 fő tért ki, majd 1941-ig – a visszacsatolt területekkel együtt – 20 387 fő. Ezt a tendenciát erősíti a vegyes házasságok számának alakulása. Az 1880-as és az 1900-as évek első felében jelentéktelen a vegyes házasságok száma (a polgári házasságkötés kötelezővé tétele előtt, illetve az anyakönyvvezetés rendezetlensége miatt ezt nem is lehet pontosan meghatározni) 1879-ben, mióta a házasságokban az izraelitákat feltüntették, de 1887-ben egyetlen vegyes házasságot nem kötöttek, amelyet törvényesen elismertek volna. 1895-ben és 1896-ban is csupán 270-et, illetve 533-at, melynek többsége olyan házasságot jelent, amelyek korábban is fennálltak, s a polgári házasság bevezetése után nyertek törvényes megerősítést. 1897-ben 354, 1898-ban 339 vegyes házasságot kötöttek.

Szatmárnémetiben az 1890-es évek elején egyetlen vegyes házasságot nem kötöttek, 1897-ben is csupán egy zsidó lépett más felekezetűvel házasságra. 1896–1900 között létesített 318 zsidó házasság közül 6 volt vegyes házasság. Minden esetben izraelita menyasszony ment férjhez más felekezetű vőlegényhez. A vegyes házasságok számának növekedése az 1900-as évek elején kezdődött. 1901–1910 között Szatmárnémetiben 6 vegyes házasságot jegyeztek be, aminek oka az egyre erősebb ortodox hatás. A zsidóság névmagyarosítása külön tanulmányt érdemelne.

1842-ben megalakult Szatmárnémetiben a zsidó hitközség,¹⁸ s maguk választották saját ügyeik intézésére bírót. Az első bíró Lichtmann József volt, akit 1842. április 2-án vett fel a városi tanács szatmári lakosnak. Lichtmannak kocsmája volt a piactéren, Almási Lajos telkén. 1842-ben telepszik le többek közt a városban: Láng Jakab rézműves, Mózes Efraim szappanfőző és gyertyaöntő Sárközújlakról, Izrael Mózes szabó és paplankészítő, Farkas Dávid sakter, mindkettő Udvariból, Bauer Adolf pék Ungvárról.

1843-ban: Spitz Sámuel, Farkas Lázár szücs és sapkacsináló, Joel Brand óras, Rosenberg Sándor, Kain Lázár, Freund Ábrahám bőrkereskedő Munkácsról.

A Szatmárnémetibe érkezők egy része a város vonzásköréből érkezett: Avassófaluból (Fischer Izsák), Csengerből (1843-ban Elefánt Mózes gombkészítő, Rosenberg Sámuel szabó), Mátészalkáról (1843-ban Márton József asztalos), Kisvárdáról (1841-ben Klein Bertalan kereskedő és Klein Sámuel), Sárközújlakról (1842-ben Mózes Efraim), de sokan jöttek és még többen az elkövetkező években Nagykárolyból, Nagyszöllősről.

István császári és királyi főherceg, Magyarország nádora 1847. szeptember 9-én Szatmár vármegye székhelyére, Nagykárolyba látogatott. A Városháza dísztermében fogadást adtak, ahol felszólalt a szatmárnémeti zsidóság nevében Rooz Ezékiel főbíró. Ennek a beszédnek a szövegét 1911-ben a Fuchs Adolf-féle nyomdában kiadták.¹⁹

3. A zsidók a szabadságharcban

E témában külön könyv is készül, mivel a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár rendelkezik a teljes zsidó névsorral – a régi Szatmár vármegye valamennyi településére vetítetten –, akik a szabadságharcban részt vettek.

Az utolsó rendi országgyűlés XX. törvénycikke a vallás dolgában rendelkezik. A 2. paragrafus kimondja: „*E hazában törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve, különbség nélkül, tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapotátik meg.*” A 3. paragrafus: „*Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi, közállagalmi költségek által fedeztessenek s ez elvnek részletes alkalmazásával a minisztérium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatot fog előterjeszteni.*” Érdemes a 4. és 5. paragrafust is idézni: „*A bevett vallásfelekezetek iskoláiba járhatás, valláskülönbség nélkül, mindenkinek kölcsönösen megengedtetik. A minisztérium rendelkezni fog, hogy a bevett vallásokat követő katonák saját vallású tábortábori lelkészekkel láttassanak el.*” A magyarországi zsidóság történetében nagy jelentőségű az első magyar–zsidó naptár és évkönyv megjelenése

¹⁸ Van olyan elmélet, ami szerint 1806-ban alakult volna, azonban ez nem reális.

¹⁹ Szamos, 1913. XI. 231. 268. sz.

1848 januárjában. Az évkönyv csak zsidó szerzők írásait tartalmazta, olyan munkákat, amelyek a magyarországi zsidóságról, illetve zsidósághoz szóltak. A beköszöntőt Diósy Márton írta, a szerzők közül említendő Pollák Henrik. Az 1848-as esztendő két forradalom részesévé tette a magyar zsidóságot. Az egyik az ismert forradalom és szabadságharc, a másik a zsidóság körében megindult forradalom, melynek egyik célja a zsidó vallásnak az európai, keresztény szertartásokhoz való közelítése. 1848 elején nem történt semmi a magyarországi jogegyenlőség biztosítására. A fent idézett törvénycikkek demokratikus fogantatásúak, nagy előrelépést hoztak az egyenjogúsítás felé, de a zsidókról külön nem esik szó. Csupán a 12. pontba foglalt követelésekben s azon belül is a 4. pontban: „...a törvény előtt egyenlőséget polgári és vallási tekintetben” – foglaltak kiharcolásának reménye állította a zsidóságot a forradalom mellé.

1848 januárjában és februárjában országgyűlési viták folynak arról, hogy mennyire terjeszthetik ki a keresztényekre érvényes jogokat a zsidókra is. Vitát okozott az is, hogy a bányavárosokban letelepedhetnek-e zsidók, valamint részt vehetnek-e zsidók a városi képviselő-testületekben. A szatmári Kende Zsigmond, aki 1849 őszén Haynau bizalmát élvezve császári biztos lesz Szatmárban, felháborodva utasítja vissza a zsidóság állampolgári jogainak kiszélesítését.²⁰ Európa-szerte várták a szabadságot, nem egy zsidó vitt vezérszerepet. Párizsban Cremieux Adolf az ideiglenes kormány tagja lett mint igazságügy-miniszter, Bécsben a március 13-ai forradalom előmozdítói között volt dr. Fischhof Adolf, valamint Mannheimer Mór bécsi rabbi. Goldmark Károly indítványozta, hogy a tömeg a rendek elé járuljon. Nagy része volt a megmozdulásban a Kossuth-beszédnek, amit a bécsi népnek a Bécsben élő Kálozdi (Kaufmann) Mór fordításában Goldner Miksa vitt a rendek háza udvarába.

1848. március 15-én: „*Odakint a közönséghez, Vasvári, Degré, Irányi, Jókai, Egresi Gábor és egy zsidó vallású fiatal orvos tartott gyűjtő beszédet*” – írja Gracza György történész. Jókai visszaemlékezéseiben megírja, hogy ez a fiatal orvos bizonyos Kornfeld, azaz Korányi Frigyes volt. Igen, a majdani honvéd főorvos, egyetemi tanár. A nagykállói születésű Korányi Frigyes a magyar belgyógyászati iskola megeremtője, a magyar tüdőgyógyászat atyja, aki bárói címet kapott, és mint báró toicsvai Korányi Frigyes vált a magyar orvostudomány nagy alakjává. A zsidók hittek a pesti március 15-e nyilatkozatainak őszinteségében és komolyan vették.

Korányi (Kornfeld) Frigyes
(1828–1913)

²⁰ Szatmáriak a szabadságharcban. Csirák Csaba: A zsidók a szabadságharcban. Identitas, 1999. 104. o.

Március 17-én a magyarországi és erdélyi zsidók kiáltványt adnak ki, amelyben felszólítják a zsidóságot, hogy álljanak ki a forradalom ügye mellett: „...a bátor izraelita tanuló ifjúság, mind a városok egyéb izraelita lakosai első pillanattól fogva egybeforrottak az összes népességgel. Sokan közülünk felfegyverkezve, a bátorság örben részt vesznek. Ők magyarok és nem zsidók, mint külön nemzetbeliek, mert ők és mi mindnyájan csak akkor leszünk külön vallásfelekezet, midőn imaházainkban köszönetünket és legfelsőbb hálánkat intézzük a Mindenhatóhoz a hazára és ránk árasztott kegyelemért: de az élet minden egyéb viszonyaiban, minden elkülönözésnek, úgy politikai, polgári, mint társas életi tekintetben, meg kell szünnie, és mi csak honfiak csak magyarok vagyunk, miután hazánk már minket is kebelébe fogad... csak imaházainkban leszünk külön vallásfelekezet gyanánt tekintendők.. A zsidó községek ezen dicső esemény folytán, mint zárt testületek létezni megszűnnek...” A híres szegedi rabbi, Löw Lipót²¹ lángoló szónoklatokkal buzdította, lelkesítette a zsidó katonákat. Kossuth Lajos jászberényi nyilatkozatában húszezer zsidó származású honvédről tesz említést.

A forradalom jeles személyiségei közül talán a legjelentősebb Helfy Ignác,²² akit „Kossuth Lajos palatinuszának” neveztek. A másik zsidó Diósy, aki Kossuth Lajos titkára volt, és elkísérte őt az emigrációba. Horn Ede²³ pesti rabbi az 1848-as kormányban államtitkár volt. 1848. március 19-én a rend és közsend fenntartására a pesti közgyűlés 1035. sz. rendelettel választmányt nevezett ki, melynek zsidó tagjai: Szegfy Mór, Justh Manó, Kunewalder Jónás, a Szatmár megyei Oroszhegyi Józsa.²⁴

²¹ Löw Lipót Csernahorán született 1811. május 23-án, meghalt Szegeden 1875 október 13-án. Nagykánizsán, majd Pápán rabbi (1846–1850). A szabadságharcban mint tábori lelkész vett részt. Rövid ideig fogházbüntetést szenvedett. 1850-től szegedi rabbi. Főbb művei: Történeti és vallástudományi értekezések, A zsidó eskü múltja, Zsinagógai beszédek.

²² Helfy Ignác országgyűlési képviselő, író. Szamosújvárott született 1830. március 15-én, Budapesten halt meg 1897. október 11-én. Vidéki tanítóskodás után került Pestre, s ott belesodródott a szabadságharcba. Kossuth irodájába került, elkísérte Debrecenbe, ahol tollal szolgálta a hazát. A szabadságharc után Bécsben, Padovában tanult. Bölcsészdoktor lett, Mantovában tanított. Milánóban nyomdát szerzett s lapjában nyolc éven át szolgálta a magyar, velencei, római, lengyel emigráció érdekeit. 1869-ben új lapot indított, *A magyar magyart*, melyből 18 példány jelent meg. Megtámadta a kiegyezést. Szentlőrincen képviselőnek választották Kossuth Ferenc helyett. 1871–1872-ben a Magyar Újságot szerkesztette. 1878-ban Debrecenben lett képviselő. Sajtó alá rendezte és kiadta Kossuth kéziratait, tagja volt a Petőfi Társaságnak.

²³ Horn Ede gazdasági szakíró, politikus. Vágújhelyen született 1825. szeptember 25-én, Budapesten halt meg 1875. november 2-án. Rabbinak készült, mint tábori lelkész részt vett a szabadságharcban. Külföldre kell menekülnie, Lipcsében, Brüsszelben, Párizsban élt. 1869-ben hazajött, s a Tisza Kálmán-féle ellenzékhez csatlakozott. Képviselő, majd 1875-ben kereskedelmi államtitkár lett.

²⁴ Oroszhegyi Józsa (Szabó Józsa) Nagykolcson született 1822. május 24-én. Papi pályára szánták, az irodalom felé vonzódott, mégis orvostanhallgató lett. 1844–től 1847-ig a Jelenkor rovatvezetője, 1848 magával ragadta, Eötvös József fogalmazóvá nevezte ki, honvéd őrnagy. Világos után öt év várfogságra ítélték. 1857-ben orvosdoktor lett, az orvosi hetilap főszerkesztője. Bukarestbe, majd neje halála után Törökországba ment mint katonorvos. Budán halt meg 1870. február 29-én.

1848. március 22-én Kunewalder Jónás többek között ezt írja a magyar zsidósághoz: *„Ki jelenleg csak saját egyéni érdekét tartja szemmel, az a nemzet közös érdekeit hozza veszélybe s oly vétkeket követ el az isteni és emberi igazságok ellen egyaránt, miként sem ezen, sem a jövő életben eleget nem lakolhat.”* 1848. április 11-én a pozsonyi országgyűlés elfogadta a nemzeti őrseregről szóló törvényt, amely lehetőséget adott a zsidók számára is, hogy tagjai legyenek. A törvény nem faji vagy vallási hovatartozás szerint szabta meg a nemzetőrségi tagságot. A Zsidó Lexikon szerint 8 őrnagyot, 30 századost, 29 főhadnagyot, 76 hadnagyot, 3 törzsorvost, 53 lovast, 108 őrmestert, 116 tizedest találunk a honvédség tisztjei között. A közkatonák számát nem lehet felbecsülni. Április végén és némi módosítással május közepén elrendelik a zsidók országos összeírását.

1848 május végén Szatmár megyében is megkezdődött a nemzetőrség szervezése. Rájnágel Richárd őrnagy jelenti: *„Hivatalos jelentést tehetünk arról, hogy múlt hó 27-étől máig, azaz bezárólag június 8-ig, az önkéntesek sorába összesen 348-an irattak be, kik közül mintegy 236-an a körülírt 5 láb és 2 hüvely mértéket bőven megútván a honvéd seregbe, a többiek pedig, kik ezen alul mérnek, a Turszki nevét viselő 62.-ik számú gyalog-sorezredhez, mindnyájuk az újabb esküforma után a hitet letevéen szegődtek be, s mindnyájuknak eddigi példás viseletük mutatja, hogy komoly megfontolással, elszántan mennek egy nagy jövőnek eleibe, s mint ilyen méltó fiai e hazának tekinthetők, a helybeli izraelita község abbéli ígéretüket tevő, hogy ők is számosan seleglenek ide. Nagykároly június 8-án 1848.”*²⁵

A nemzetőrségbe befogadásuk ellen 1848. március-áprilisban a nagyobb városok polgárai erélyesen tiltakoztak, még zavargások is robbantak ki a zsidó nemzetőrök miatt. A függetlenségi háború idején csillapult az ellenségesség, s végül egészen megtört. A zsidóság vérével, vagyonával igazolta, hogy a magyar nemzet részének tekinti magát.

Az 1848-as nemzetőrök első összeírásának névsorát ismerteti Kónya László a Szatmáriak a szabadságharcban című kötet egyik dolgozatában. Az összeírás 1848. június 22-én történt. Annak ellenére, hogy az 1840-es évektől számítható a szatmárnémeti zsidóság újkori történetének kezdete, máris találkozni Szatmárnémetiből származó zsidó nemzetőrökkel. Ők a következők: Bauer Albert (Várdomb utca), Dominus Márkus (Iskola utca), Fried Ábrahám (Várdomb utca), Goldstein Móric (Iskola utca), Klein József (Várdomb utca), Korányi János (akkor már kikeresztelkedett), Lébi Ferenc (Piac utca). Magánszemélyek és hitközségek pénzadománnyal siettek a szabadságharc ügyének előmozdítására. A zsidó újságírók a hírlapok propaganda eszközeivel segítették az ügyek előmozdítását.

1848. október 29-én a nagykárolyi zsidóság a forradalom oldalán áll. Decemberben Bem seregében harcolnak a daróci, dengelegi, erdődi zsidók is. Dr. Bernstein

²⁵ Kolozsvári Állami Levéltár. Fond Comitatus Satmar. Actae publicor politicorum fasc 122/226. Dancu Pál kutatása nyomán.

Béla szombathelyi majd, nyíregyházi főrabbi A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók című könyvéből név szerint is megismerhetjük a szabadságharcban részt vett honvédtisztek névsorát. Sajnos, csak azokat, akik az 1890-es Honvéd-névkönyv összeállításakor még éltek. Szatmárnémetiből egyetlen honvédtiszt név sem szerepel. Aradról kilencen, Nagyváradról öten, Miskolcra ketten, Pest-Budáról harminckilencen, Temesvárról öten, Máramaroszigetről Steinberger Köhalmi Antal főhadnagy személyében egy zsidó főtiszt. A hadnagyként sorában az alábbi nagykárolyi zsidók vannak: Fogel Adolf, Engel Adolf, Schwartz Sámuel. Az őrmesterek sorában található az erdői Klein Samu földbirtokost, Sichermann Ignácot Nyírbátorból. Egyetlen tizedes a mátészalkai Feldmann Mátyás kereskedő. A közhonvédek sorában a következők szerepelnek: Deutsch Farkas, Müller Ede, Stenger Mór (Mátészalka), Kaufmann Albert (Nagykároly), Schwartz Simon (Bikszád), Markovits Gáspár (Daróc?), Ungár Farkas (Piricse), Stern Izrael (Aranyosmeggyes). A szabadságharc után büntetésből az osztrák hadseregbe besorozott Szatmár megyei zsidó honvédek: Ábrahám Áron 1822 (Kántorjánosi), Berkovits Izrael 1829 (Vetés), Bronstein Heinrich 1831, Deutsch Márton 1830 (Nagykároly), Fischbein Ferenc 1829 (Daróc?), Fülep Mátyás 1819 (Mátészalka), Gross Ferenc 1821 (Kányaháza), Joels József 1821 (Nagykároly), Klein Albert 1824 (Daróc?), Knik János 1827, Kohn Ferenc 1828, Kruh János 1826, Kuthy Ignác 1828 (Nagykároly), Orbach József 1823 (Érdengeleg), Stern Bernáth 1824 (Mátészalka), Grünbaum Károly 1829 (Hodász), Meisels Simon 1812 (Csengersima).

Míndezen alapján látni, hogy Nagykaroly volt a központ. Nem véletlen, hogy a nagykarolyi lovas nemzetőrség zászlótartója zsidó volt. Ugyancsak Nagykarolyban történt, hogy „1848. október 29-én a hitközség tagjai, szegények és gazdagok, kivétel nélkül kijelentik, hogy személyesen óhajtanak részt venni a szerveződő polgárőrségben, és közfelkiáltással Grosz Jakobot és Sternberg Izraelt korlátlan hatalmú parancsnokká választják.”²⁶ Dancu Pál gyűjtéséből az is kiderül, hogy a Szatmár megyei falvakból is jelentkeztek nemzetőrségbe zsidók: Tyukodról Klein Farkas 33 éves haszonbérő, Csengerből Borgida Farkas 36 éves boltos, Bauer Dávid 35 éves orvos, Berger Tóbiás 36 éves boltos, Bórek Mózes 22 éves kereskedő, Jónás Jákob 40 éves boltos, Kaufman Sámuel 40 éves kereskedő, Orvith Berti 26 éves boltos, Weinberger Farkas 25 éves boltos, Bermann Ábrahám 40 éves földműves, Ökörítőről Weisz Ábrahám 27 éves haszonbérő, Tunyogról Róth Bernát 38 éves földműves, Adorjánból Medlovics Ájzik 40 éves haszonbérő, Sárközújlakról Josef Salamon 21 éves haszonbérő, Noeh Juda 20 éves haszonbérő, Nagy Ájzik 40 éves haszonbérő, Jákob Zakariás 23 éves haszonbérő, Patóházából Jeremiás Bernát 25 éves haszonbérő, Dávid Mihály 30 éves haszonbérő, Nuti Hersli 28 éves haszonbérő, Batizról Mózer Gidáli 40 éves haszonbérő, Aranyosmeggyesről Markovits Ábrahám 28 éves haszonbérő, Nuszle Mózes 26 éves haszonbérő.

²⁶ Kolozsvári Állami Levéltár. Dancu Pál kutatása nyomán, aki ma a Szatmári Zsidó hitközség elnöke.

1849. augusztus 9-én a nagykárolyi zsidó hitközség elrendelte, hogy Berger Ábrahám elnök haladéktalanul utazzon a debreceni vásárra, és vegyen az önkéntes csapatok részére 50 ingre és 50 alsónadrágra való vásznat, intézkedjék, hogy azok mielőbb elkészíttessenek és a Nagykárolyi Izraelita Nőegylet nevében átadassanak a vármegye alispánjának. A történelem során ennyire tevékenyen nem kapcsolódott sohasem a zsidóság az ország politikai életébe.

A zsidók áldozatos részvétele a harcokban és a háború költségeinek előteremtésében minden bizonnyal befolyásolta – legalább hangulatilag – az 1848/49-es országgyűlést, amely végleg meghozta az előző egy-másfél évtized diétáin folytatott viták javaslatait összegező törvényt a zsidók egyenjogúsításáról. Igaz, éppen utolsó ülésnapján – 1849. július 28. – fogadta el a „Törvény a zsidókról”-t, amelyben az alábbi rendelkezések szerepelnek:

- 1) A zsidó („mózesvallású”) egyén, aki az országban született vagy törvényesen telepedett le, „*mindazon politikai s polgári jogokkal bír,*” melyekkel „*az ország bármely hitű lakosai bírnak.*”
- 2) A törvényes letelepedés feltételeit a kormány külön fogja meghatározni.
- 3) A törvény érvényesnek ismeri el a zsidók és keresztények közötti házasságot, „*polgári következményekre nézve.*”
- 4) A törvény legutolsó rendelkezése kimondja, hogy a zsidó gyülekezet vallási és világi vezetői üljenek össze, hogy „*hitágazataikat nyilvánítsák,*” azaz döntsenek vallásuk alaptörvényeiről és „*reformálják,*” azaz „*jövendő egyházi szervezetökre nézve a kor kívánataival megegyező javításokat tegyenek.*” Értsd: dolgozzanak ki olyan intézkedéseket, amelyek megreformálhatják a zsidó gyülekezet életét.

Végül a törvényhozók kívánatosnak tartották, hogy a zsidók „*alkalmas szabályok által a kézi mesterségek és a földművelés gyakorlására vezéreltessenek.*” A törvényt Kossuth Lajos kormányzó és Szemere Bertalan belügyminiszter írták alá, hatályba lépni már nem tudott.

A magyar csapatok 1849. augusztus 13-án Világosnál letették a fegyvert. A szabadságharc bukásával a zsidók egyenjogúsítása egy időre megakadt Magyarországon. A zsidóság dolga csak a Béccsel való kiegyezés után, 1867-ben kerülhetett újra napirendre. Az 1867. évi országgyűlés törvénybe emelte br. Eötvös József régóta hangoztatott eszméit (1867. XVII. Tc.). A törvény szerint:

- 1) Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottnak nyilvánítatnak.
- 2) Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezennel megszüntetetik.

1895. október 18-án kihirdették a „receptiós” törvényt (1895. XLII. Tc.) is, amely a zsidó (izraelita) vallást „*törvényesen bevett vallásnak nyilvánítja*”, s ezzel kimondja, hogy a zsidók vallása egyenjogú az ország többi vallásával.

Érdemes kiváló személyiségek nevét ebből és a későbbi időkben is megjegyezni. Az első zsidó vallású képviselő a parlamentben Wahrmann Mór, Falk Miksa újságíró, Széchenyi bizalmasa. Az 1867-es kiegyezés létrehozásában nagy szerep jutott Wertheimer Edének, aki Andrassy Gyulának volt a jobbkeze. Ugyanez mondható el Kőnyvi Manóról, aki Deák Ferenc mellett dolgozott. Kossuth Lajos bizalmasa volt Helfy Ignác, Horn Ede.

A XX. századi példák között találni Tisza István néhány munkatársát: Márkus Miksát, Vészi Józsefet, Vadász Lipótot, Lukács Józsefet, Vida Jenőt. Nem lehet megfeledkezni Vázsonyi Vilmosról. Miniszteri tisztségig jutott: báró Harkányi János (kereskedelmi), Hazai Samu vezérezredes (honvédelmi), báró Sztérényi József (kereskedelmi), báró Korányi Frigyes, az orvosprofesszor közgazdász fia (pénzügy). E lázas időszak együtt járt a zsidóság belső forrongásaival.

1848. július 5–10. között Budapesten zajlott a zsidóság országos képviselőinek tanácskozása, melynek célja az egyenjogúsítás. Egyesek úgy vélik, ennek érdekében vallási engedményeket kell tenni. Kossuth Lajostól hangzott el először, hogy a zsidók egyenjogúsítását belső vallási reformnak kell megelőznie.

1848. április elején zsidó egyetemisták felhívással fordultak a fiatalsághoz, hogy reformálni kell a zsidó vallást. Az istentisztelet átalakítását akarják: ima az ország nyelvén történjen, legyen ének és zenekíséret, a zsidók földetlen fölvel lépjenek a templomba. A reformbarátok 1848. április 28-án országos vezetőséget hoztak létre. Elnöke Einhorn Ignác. Tagjai: Diósi, Eisler, Engel, Fanta, Gletzinger, dr. Kollinszky, Ligeti, Mayer, dr. Pollák, dr. Saphier, dr. Schlessinger, Strasser. Június 25-én tették közre programjukat, július 8-án tartották meg alakuló ülésüket és létrehozták a Magyar Izraelita Reformegyletet, melynek elnöke dr. Rózsay (Rosenfeld) József lett. A reformokról szóló anyagot átadták Schwab Löw rabbinak véleményezésre, aki úgy ítélte meg, hogy az új tan megtagadja az izraelita vallás dogmatikáját, de új vallásnak sem lehet nevezni. A Magyar Izraelita Középponti Reformegylet 1848. szeptember 27-én saját imaházában sajátos istentiszteletet tartott: magyar nyelvű karének orgonakísérettel, Einhorn Ignác rabbi beszéde, német nyelvű karének, német nyelvű avatóbeszéd, német nyelvű imák. Ünneppé tették a vasárnapot is. A férfiak belépéskor levették a kalapot. Nem használtak halotti ruhát, talliszt. A vallási reformtörekvések ekkor még nem okoztak törést Szatmárnémeti ortodox zsidó hitközségeinek életében. Nagyváradon, Nagybecskereken alakultak csak reformszervezetek. A reformszervezetek később életképtelennek bizonyultak Budapesten kívül.

4. Amiről az anyakönyvek mesélnek

Aki a szatmárnémeti születési anyakönyveket áttekinti, az nemcsak a születés időpontját, a szülők nevét és lakhelyét tudja meg, hanem a gyermeket világra segítő bábá, a körülmetélő, a tanúk és a névadók nevét, valamint a szülés helyszínét. A Szatmár Megyei Levéltárban lévő dokumentumokból kitűnik, hogy a születések nyilvántartása 1850. július 30-ától történt. Abban az évben 11 szülést vezettek be (6 kislányt és 5 fiút). A nyilvántartásokból az is kitűnik, hogy a város minden utcájában laktak zsidók. A zsidó közösségek által a legkedveltebbek: Varga, Piac, Nemes, Csizmadia, Fazekas, Nagy-híd utca. A keresztény és zsidó családok nem szigetelődtek el egymástól. A legnagyobb főutcáktól a városszéli vagy tanyai településekig együtt laktak zsidók és keresztények.

Zsidó menyegző

A Házások Anyakönyvének hatalmas iktatókönyv oszlopaiból megtudhatjuk a vőlegénnyel és menyasszonnyal kapcsolatos adatokat (név, foglalkozás, életkor, szülei neve, lakhely), valamint az esketés időpontját, helyét, hol és hányszor hirdették, a tanúk, az eskető nevét. Az első esküvő időpontjául 1851. augusztus 10-e van beírva: Schreiber Móric 27 éves cipész, az apja Schreiber Dávid, a Vár utca 35. szám

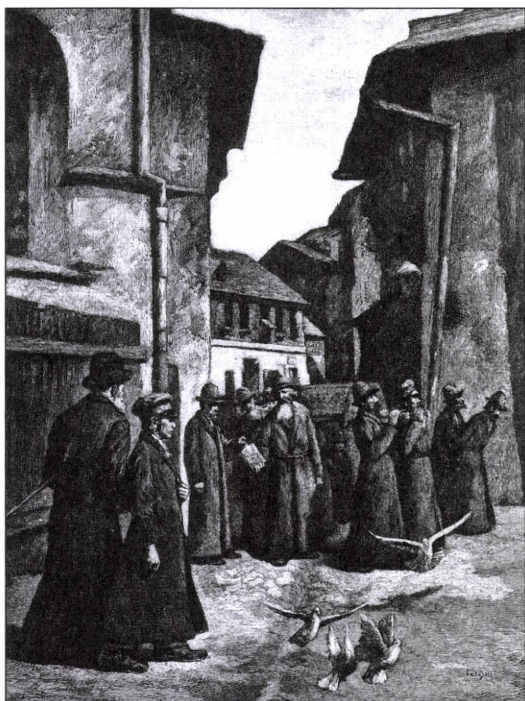
alatti lakos Smeringből költözött Szatmárnémetibe. A menyasszony Berkovits Fáni 20 éves, Ungvárott született, Szatmárnémetiben, a Régi Sóház utca 172. szám alatt lakik szüleivel. A szatmárnémeti zsinagógában hirdették őket, az esketés szertartását Mandelbaum Farkas főrabbi végezte. A házasságok akkor nem a fiatal szívek óhaja szerint, hanem a szülők akarata, a közvetítések sikeressége szerint kötődhetnek.

Galíciai lengyel zsidók húsvét estéje

Az anyakönyvben az első felsőfokú végzettséggel rendelkező vőlegény Fried Ignác 26 éves ügyvéd, aki Munkácsról nősült Szatmárnémetibe. Az apját Fried Fülöpnek hívták. Budapesten is volt lakásuk. A menyasszony Fried Zseni, Fried Sámuel szatmárnémeti lakos 20 éves leánya. 1879. december 30-án adta össze őket Mandelbaum Farkas. 1875-ben Wálczinger Jákob komédiás Bakonyból érkezett Szatmárnémetibe, hogy feleségül vegye Klein Emmi színérváraljai cselédet.

Az anyakönyv szerint a házasságot kötöttek fele nem szatmárnémeti születésű volt. Az 1851–1885 közötti időszakban 140 helységről érkeztek a házasulandók, legtöbbször Halmi, Munkács, Nagyszőlős, Csenger, Nagykároly településekről. A Halálozási Anyakönyvben a halálozás hava, napja, az elhalálozott neve, címe – néha foglalkozása –, a halott neve, családi állapota, életkora szerepel. Nyilvántartották

Galíciai zsidó temetés

mert egyesek szerint akkor nem voltak zsidó lakosok a városban. Benjámin Náni 1881. január 1-jén halt meg 101 éves korában végelgyengülésben. Az 1780-ban született néni Bereg megyéből érkezett Szatmárnémetibe és a Kis víz utca 1136. számú házban lakott, illetve ott halt meg. Az életkort illetően özv. Weisz Ignácét tekinthetjük csúcstartónak, aki 1803-ban született Udvariban és 1913. december 29-én halt meg Szatmárnémetiben. A városban 1850-ben az egyik kimutatás szerint 128 zsidó élt. Stern Mór 1851-ben 87 zsidó személyről tud. Az 1851-ben Sztanaczki András által kezdeményezett összeírás szerint 61 zsidó lakik engedéllyel, 26 pedig engedély nélkül. 1852. június 26-án Nagy Károly főügyész mint kiküldött hatósági biztos a hitközség jegyzőkönyvébe saját kezűleg iktatta be a Nagy Mihály főpolgármester által kinevezett előjárókat: a kurátort, Teitelbaum Simont, a pénztárost, Schwartz Salamont, a bírókat, Freund Ábrahámot, Kesztenbaum Sámuel, Markovits Emilt, Benedikt Leopoldot, Herskó Lébit, Weisz Mózes, Kraszner Áront, Krancztor Móricot. A kinevezésekből arra lehet következtetni, hogy ekkor még nem volt autonómiájuk. (Az 1861-es jegyzőkönyv teljes autonómiáról tanúskodik.) Zsinagóga még nem volt, de a hitközség működött Mandelbaum Farkas, Batizról származó főrabbi vezetésével.

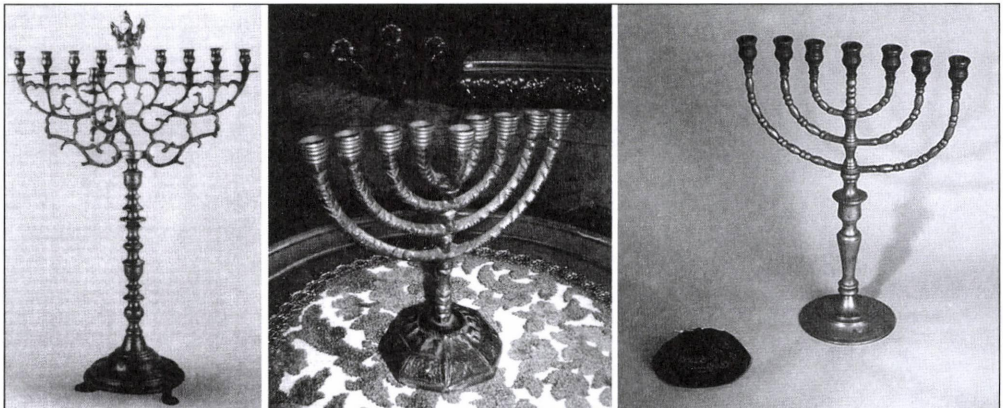
Később, az első zsinagóga építésekor – 1856-ban – hatósági személyek véleményét – például Kiss Gedeonét – is kikérték. Negyvenhárom hitközségi tag segített

a halott születési helyét, a szülők nevét, a hátramaradott házastárs nevét, a helységet, az utcát és házszámot, ahol az elhalálozás történt, a betegséget vagy a halál okát az orvosi láttaozás kimutatása szerint, végül a temetkezés helyét és napját.

Az anyakönyv első bejegyzettje Neuman Ignác fia, Mózes volt 1851. július 11-én, aki egyéves korában halt meg a Vár utca 36. szám alatti házban, betegsége köhögés volt. 1851–1885 között elhalálozott újszülött és egyéves korú gyermek 570, a 2–7 év közti korosztályból 215, a 8–18 éves korosztályból 105, a 19–60 éves korosztályból 341, 60 év feletti 66, nem azonosítható életkorú 11. Figyelemre méltó néhány érdekesség. Weinberger Rebeka 1853. január 30-án halt meg a Varga utcában, a 60 évesen elhunyt asszony 1793-ban született Szatmárnémetiben. Ezt azért kell említeni,

adományával. A legnagyobb, 150 pengő – Freund Ábrahámtól –, a legkisebb, 12 pengő volt. 240 pengőért vásároltak telket a Vécsey családtól a Várdomb utcában. 1858-ban már át is adták az első zsinagógát, amely harminchárom évig működött. A helyén épült fel 1892-ben a 850 személyt befogadó ortodox Nagyzsinagóga, melynek mintájául – a sátoraljaújhelyi építész, Jenik Béla számára – a nagyváradí ortodox zsinagóga szolgált. A húszas évek derekán imaház épült a zsinagóga mellé.

A zsidóságról tárgyi bizonyítékok csak a XIX. századtól vannak. 1850-től egyre több kérelmező szeretne a városba jutni. Elfogadják Rosenberg József mándoki gránátos, Neumann Izrael helyi tanító és Heilprin Izsák ungvári lakos kérését. Visszautasítják Grosz Mózes ombodi, Schwimmer Mayer nagytarnai, Holstein Sándor apai, Favcs Herskó atyai, Levinger Leopold királydaróci, Izsák Jónás udvari, Zachariás Ferenc pettyéni, Markovits Elek gércei, Zemplényi Izsák lázári, Hersli Áron szamoskőrödi lakos kérelmét.

Menórák (gyertyatartók) a 19. századból

5. A „mézeshetek” után baljós árnyak

Az 1868. december 10-ei, Pesten összehívott izraelita egyetemes ülés a Magyarországon élő 516 658 zsidót 26 községkerületbe sorolta. A Szatmár megyei zsidóságot a 19. kerületbe, Közép-Szolnok, Kraszna és Kővár vidékével együtt. A kerület 1869-ben 25 047 zsidót számlált. A kerület szervezésével Berger Gyula nagykarolyi lakost bízták meg. 1880-ban Szatmárnémetiben az etnikumok együttélésének szép példájáról olvasni: „A szatmárnémeti izraelita ifjúság február hó 28-án a Zöldfához címzett szállodában álarcosbált rendezett, amelyen városunk keresztény és zsidó személyiségei egyaránt részt vettek”.²⁷

²⁷ Szatmár című hetilap, 1880. február 21/8.

Az 1868-as nemzetiségi törvény XLIV. cikkelye a nemzetiségek egyenjogúságáról szól. Az országnak akkor a hivatalos nyelve a magyar, de az ország politikai egységével összhangban a többi nyelvek is a lehető legszélesebb körben szabadon használhatók. A törvény biztosítja a más nyelven beszélők jogait a közigazgatásban és a bíróságokon. C. A. McCartney Hungary című, 1934-ben megjelent könyvében írja: „Ennél a példamutató törvénytől tökéletesebbet alkotni úgyszólván lehetetlen, megmutatja, hogy kell bánni egy nemzeti államban a nemzeti kisebbségekkel.”

Az 1869. február 16–23. közötti országos zsidó ülést Eötvös József báró nyitotta meg. A kongresszus kimondta: A hitközségek gondoskodnak a szokásos istentiszteletekről, szertartásról, oktatásról, jótékonyági intézményekről, valamint a hivatali személyzet ellátásáról. A hitközségek igazgatását előljáróság és képviselő-testület végzi. A kongresszus határozatait a király is szentesítette. Ekkor jött létre az a nagy szakadás, amelynek eredménye három hitfelekezet – ortodox, neológ, status quo ante – kialakulása volt.

Az 1880-as évek végén a városi helyhatósági vezetőségben zsidó volt: Freund Ezékiel, Schwartz Benjámín, Schönfeld Ignác, Fleischmann Vilmos, Vigdorovits József.²⁸ 1880-ban Nyíregyházán, a Tóra ünnepén Haas Mór, az ottani hitközség elnöke a hirdetések magyar nyelven olvasta fel, ami ellen két hittárs tiltakozott. Ez Szatmárnémetiben nem lehetett, mert Mandelbaum főrabbi nemigen beszélt magyarul, csak németül, mint azt az egyik hírlapíró panaszolta. 1880. január első napjaiban ismét Steinberger Ábrahám lett az elnök, miként arról a *Szamos* című újság 1880. 4/2. száma beszámolt.

A reform első jelei Nagykárolyban mutatkoztak. 1881. január elsején hetven család kilépett az ortodox hitközségből. Döntésüket azzal indokolták, hogy a kor szellemét és a helyi sajátosságokat figyelembe nem vevőkkel szemben új magyar nyelvű szertartás bevezetésével jobban elfogadhatókká válnak a többi felekezet számára. Az engedékenységre jele, hogy 1881 júniusában Mandelbaum főrabbi a névmagyarosításhoz szükséges anyakönyvi kivonatokat a törvény által előírt bélyegek beszolgáltatása mellett díjtalanul adta ki. 1884. június 2-án alakult meg a Szabadelvű Párt. Az ötvenkét alapító között kilenc volt zsidó: Beer Simon, Benedikt Leopold, dr. Csányi Jakab, dr. Fekete Samu, Fried Adolf, Korányi János, Markovits Mór, Rozenfeld Hermann, Weisz Gáspár. 1897-től egyre több zsidó vállalt közhivatali munkát. 1890-ben a keresztények és zsidók jó együttéléséről szól az alábbi hír: „Az izraelita farsang alkalmából Szatmáron a Vigadó nagytermében 1890. március 6-án, azaz csütörtökön álarcos táncvigalom rendeztetik, amelyre a nagyérdemű közönséget meghívja Kálmán Sámuel.”²⁹

1893. március 25-én a Szatmár című társadalmi és szépirodalmi hetilap hosszabb cikkben tér ki az antiszemitizmusra mint európai jelenségre, melyet „...jámbor

²⁸ Ferenczy János: A tekintélyes közgyűlésről. Szabadsajtó, 1898

²⁹ Szatmár, 1890. szept. 27. XVI. év. 39. sz.

báránybőrbe burkolt farkasvadság”-nak nevez a szerző. Keményen elítéli a vallási gyűlöletet és bízik a törvényhozás józanságában, hogy a tízparancsolat ősi vallását befogadják rövidesen a többi elismert vallás közé. Az első világháború előtti évtizedeket Ferenc József-i „szép idők”-nek nevezik. Új lehetőségek nyílnak meg a zsidóság számára, tízezerszámra küldik gyermekeiket bel- és külföldi egyetemekre, tömegesen költöznek a városokba. A jiddis kezd elsorvadni. Nem ritkák a vegyes házasságok. A környező országokban dúló antiszemizmus miatt folyamatos a bevándorlás. 1894. február 14-én Budapesten megalakul az Izraelita Magyar Irodalmi Társaság. 1896-ban országos ünnepeket tartanak a Millennium alkalmából. Szatmárnémetiben erről két alkalommal is megemlékeznek. 1896. május 9-én az Izraelita Népiszkola tanuló ifjúsága tart rendezvényt, május 10-én a zsinagógában szerveznek megemlékezést, melyről így ír a helyi sajtó: „...városunk izraelita lakossága május 10-én ülte meg a Millenniumi ünnepet. Pazar fényvel volt díszítve az izraelita zsinagóga – az ünnepély színhelye. A mindenfelől lengő nemzeti színű zászlók, a szőnyegek és a virágok színpompája, a csillogó villanyfény gyönyörű látványt nyújtott... a földszinten férfiak szorongtak tömött padosorokban, a karzatot nők foglalták el. Az ünneplő közönség sorában az izraelita híveken kívül sok keresztény polgártárs is megjelent, azt tartván, hogy a haza mindannyiunk édesanyja és egyek vagyunk mindannyian, amikor a haza boldogságáért imádkozunk. Az ünnepség 11 órakor kezdődött az örökbecsű zsoldárokkal (40, 18, 20, 21, 71, 72) és az ősz rabbi (Mandelbaum Farkas) a tóraszekrény elé állva az ősrégi héber nyelven gyönyörű hazafias imát mondott, melyet Staeuer Ábrahám magyarrá fordított. A főrabbi imája után a kántor az énekkarral szebbnél szebb egyházi zsoldárokat énekelt. Az istentiszteleten megjelent a város tisztikara... polgármester, törvényszék, járáshírószág, ügyészség képviselői és több hivatalos vezető.”

A szatmári zsidóság életében változást hoz a Mandelbaum főrabbi halála utáni esztendő. Szakadás állt be az ortodoxok és haladók között. Az ortodoxok megtartották a hagyományos ruházatot, a jiddis nyelvet. Ez a merevség valamelyest oldódott Grünvald Juda főrabbi idején, aki ha akadozva is, de már tudott és akart is magyarul beszélni. 1907 májusában az orosz pogrom elől menekülő zsidók érkeztek. A haladó szellemű zsidóság, amely status quo ante néven csoportosult, egyre nagyobb szerephez jut a város gazdasági, szellemi, kulturális, politikai életében. Egyre többen változtatták német nevüket magyarrá. A befogadás magyar részről olyan nagymértékű volt, hogy zsidó családok jutottak nemességhez (Csengeri Májerek, Neumann báró stb.). Fejtő Ferenc ezt az időszakot a magyar–zsidó kapcsolatok mézesheteinek nevezte.³⁰ A zsidóság egy nagy rétege tudott váltani az előrelépés, a haladás, a felemelkedés érdekében, elősegítve ezzel az egész magyar társadalom polgárosodását.

A Művészház szatmárnémeti zászlóbontása 1911. május 9-én volt. A Művészház képtár és múzeum létrehozását jelentette, melynek feladata a kulturális örökség felkutatása, összegyűjtése volt. Az igazgatóság tagjai között ott találni Dénes Sándor zsidó

³⁰ Fejtő Ferenc: Magyarok és zsidók közös történelméről. Paris, Balland, 1997.

újságíró. A választmányban dr. Rosenfeld József, dr. Dénes Viktor, dr. Fekete Sámuel, dr. Fischer József, Rooz Samuné, Reuter Lajosné, dr. Steinfeld Géza kapott helyet.

1896-ban megjelenik Herzl Tivadar Judenstaat című könyve, amely terv és felhívás a zsidó állam megalakítására. A cionizmus erdélyi elterjedésében nagy szerepe volt dr. Rónay Jánosnak (1849–1919), aki 1897-ben részt vett a Baselben az első kongresszuson. Ő szervezte meg Kolozsvárott az első cionista szervezetet. Szatmárnémetiben dr. Jordán Sándor főrabbinak volt elsődleges szerepe, majd Borgida József ügyvéd, dr. Schwartz Lajos, Schiffer Jeromos is felvállalta az eszme terjesztését. 1910-ben már 300 tagja volt a szatmárnémeti cionista szervezetnek, amely akkor ünnepelte öt éves fennállását. Rendszeressé váltak az összejövetelek, felolvasó ülések. Az Eötvös utcában megépült színházukhoz imaház is kapcsolódott.

1882 júniusában a Szamos című lap az oroszországi zsidóüldözést észleli: *„Idegen zsidó arcok tűntek fel a napokban városunkban. Ezen hosszú, rengő szakállú, atlasz kaftános, félénk tekintetű, megviselt alakok az orosz zsidóüldözés boldogtalan menekültjei. A szomszédos Máramaros és Ugocsa megyét már hetek óta tartják ellepve, s most a jövő reményében hozzánk szállingóznak, az elhagyott helyett új hazát keresve.”*³¹

Szinérváralján egy Gelbman Mózes nevű, útlevel nélküli orosz zsidót találtak, aki Kisinevből a katonaság elől szökött meg és már ötödik éve a Királyhágón túl bujdosott. Mások környékbeli zsidó lányokat vesznek feleségül, így szerevezve meg a letelepedési jogot. Az „idegen arcokat” nem mindenki fogadta lelkesedéssel. 1884-ben Oroszországban ismét felújult a zsidóüldözés: temérdek ház és zsidó család lett a tömeg áldozata. Ennek eredményeként újabb betelepedési hullám tapasztalható.

Dr. Jeshurun Élijáhu³² Az élő zsidó történelem című munkájában a romániai antiszemitizmusról ír: *„Az oláh fejedelemségek és az 1878-ban megalakult román királyság híresek voltak antiszemitizmusukról. Csalással és erőszakkal sikerült megcsorbítaniuk zsidó polgáraik jogait. Megváltozott a helyzet 1919-ben, amikor francia támogatással megalakult Nagyrománia... Az állam ugyan érdekelve volt abban, hogy az addig magyarnak, orosznak és németnek számító erdélyi, beszarábiai és bukovinai izraeliták ezen túl zsidók legyenek. Másrészt minden úton ki akarták szorítani a gazdasági élet sáncaiból...”* A csaknem egymillió zsidó kisebbség nagy része szegénységben élt. A gyűlölködés szellemi atyja a jasi egyetem híres Cuza professzora volt. Az antiszemitizmus fokozódott a hitleri birodalom befolyásának növekedésével. Ady Endre írja a román antiszemitizmusról Goga Octavian vádjai című tárcájában (1913): *„Hát először is tudni kell, hogy Romániában, s Bukarestben az antiszemita leköpi a dzsentrit, a dzsentri a polgárt, a polgár a parasztot, a paraszt a kutyát, a kutya a zsidót... Nincs kedvem itt a románok legszebben fejlett antiszemitizmusához magyarázatokkal szolgálni, a romániai zsidógyűlölet majdnem Bizáncian szép...”*

³¹ Szamos, 1882. VI. 4/45.

³² Natangán, Izraelben él.

1910-ben a szatmári gyáripar 20 százaléka zsidó kézen volt, az ügyvédek 40, az orvosok 50 százaléka volt zsidó. Ugyanekkor a szatmári zsidóság 90 százaléka a magyar nyelvet vallotta sajátjának. A két világháború közötti időben több mint száz zsidó cserkész avattak. A zsidó cserkészletnek két hivatalos nyelve volt: a héber és a magyar. Héber nyelven tették le a fogadalmat, az utasítások, vezényszavak szintén héber nyelven hangzottak el. A közművelődési műsorok magyar és héber nyelven szóltak. Vezetőjük Berkovits Dáli volt. A Monarchia a zsidókat a tisztikarba is befogadta. 1897-ben 1993 zsidó tartalékos tiszt volt, ami az állomány 18,7 százaléka.³³ 1913 májusában a zsidó újoncok eskütétele előtt a Várdomb utcai ortodox zsinagógában Steuer Ábrahám hittanár magyar nyelven beszélt a fiatalokhoz.

Szatmár megyéből az első világháború idején 450-en vonultak be a magyar hadseregbe és harcoltak mint közlegények, tisztek és magas rangú tisztek a magyar házáért – írja a szatmári zsidók emlékkönyve. 1914 augusztusában Szatmárnémetiben, a Deák téren 35 000 katona tette le az esküt a harctérre való kiküldés előtt. A zsidók a Takarékpénztár előtt sorakoztak fel. Az eskü előtt a felekezetek papjai külön-külön tartottak istentiszteletet. A zsidóknak dr. Jordán Sándor főrabbi tartott lelkesítő beszédet. Az első világháborúban 178 szatmárnémeti zsidó vett részt, köztük: 12 főhadnagy, 18 hadnagy, 7 zászlós, 8 orvos, 23 őrmester, 2 alvadász, 1 főtüzér, 9 őrzető, 1 számvevő altiszt, 9 szakaszvezető, 2 tüzemester, 1 löfegyvermester, 22 tizedes, 44 gyalogos, 3 hadapród, 1 huszár, 1 altiszt, 1 vadász, 3 tüzér, 8 egyéb beosztásban.

Az első világháború 1919 tavaszán a tanácsköztársaságba torkollott. A kommuniben zsidók lettek a hangadók, emiatt a zsidóságot sokáig a kommunistákkal azonosították.

Az 1920. június 4-én aláírt békediktátum (Trianon) nagy csapást mért a magyarországi zsidóságra is. A zsidó felekezethez tartozók mintegy 48 százaléka került az utódállamokhoz. Az erdélyi, partiumi zsidóság elszánt harcot folytatott magyar anyanyelve és kultúrája védelmében. 1920 után, a román népszámláláskor a zsidókat nem mint vallási felekezetet, hanem mint nemzetiséget vették nyilvántartásba. Az így megjelölt zsidó nemzetiségűek számát, függetlenül attól, hogy milyen az anyanyelvük, a magyarok létszámából vonták le. Nagy zsidó központok – Nagyvárad, Pozsony, Szatmárnémeti, Máramarossziget, Ungvár, Kolozsvár stb. – kerültek határon kívülre. Ekkor vált világossá, hogy a magyar zsidóság nem csak vallást, hanem etnikumot is jelent. A magyar zsidók Romániában is ragaszkodtak magyarságukhoz, és áldozatot hoztak érte.

1923. január 27-én a kormány elé terjesztett alkotmányjavaslat 133. szakasza szól a zsidók honosításáról. „*Ama zsidók, akik 1914. augusztus 2-án az Ó-királyságban laktak és nem volt idegen állampolgárságuk, minden alakítás nélkül teljes jogú román állampolgároknak ismertetnek el.*” Leitner Mihály: *A magyar zsidóság* című,

³³ Írások az antiszemitizmus ellen, 1882–1993. Auróra, Bp., 1993. Karsai László.

1925-ben Déván megjelent írásából is kiderül, hogy mennyire ragaszkodtak magyar anyanyelvükhöz.³⁴

Romániában meglehetősen erős antiszemitizmus is volt. Az 1927-ben megalakult Vasgárda magyarellenes és antiszemita volt, s számos alkalommal rendezett pogromokat. Averescu már 1924-ben Focsaniban beszélt a zsidókérdésről, melyért szerinte a zsidók felelősek. Neumann Miksa az antiszemitizmusról a Magyar Kisebbség II. évf. 5. számában így ír: *„Nemzetiségi és felekezeti szimbólumok jegyében egymásra uszítják a népeket... Mindenkor az izzó gyűlölet fejlesztése és fenntartása volt ezen egyesek legfontosabb feladata. Ilyen egyesek működésére vezethető vissza az antiszemitizmus. ... Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a zsidók elleni gyűlölet az ókortól a mai napig sokszor és sokféleképpen megnyilvánult.”*

Érdeemes idézni a Magyar Párt brassói nagygyűlésének határozatát: *„Mondja ki a Magyar Párt, hogy a Romániához csatolt volt magyar területek zsidóságát, amely hű maradt magyar anyanyelvéhez, műveltségéhez, kultúrájához és a régi magyar szokásaihoz, a romániai magyarság integráns egységébe tartozónak tekinti. És míg egyfelől a zsidóság összes érdekeit a Magyar Párt – mint eddig is – testvéries közérzettel felkarolja, támogatja és azokért mint saját kisebbségi ügyeiért dolgozik, úgy másfelől elvárja, hogy a magyar zsidóság a Magyar Párt alkotmányos keretein belül a régi hűséggel és lelkesedéssel vesz részt a Magyar Párt áldozatkész tevékenységében és erélyes küzdelmeiben.”*

1925. október 14-én tizennégy államból tizenegy nemzet képviselői jöttek össze Genfben, hogy a kisebbségek jogairól meghallgatásra találjanak. Már az első kongresszusról csalódottan távoztak. Amikor 1933-ban Németországban a nemzeti szocializmus győzedelmeskedett, a kisebbség védelmét szolgáló kongresszuson a német küldöttség megdöbbentő javaslatot tett, miszerint minden népnek joga van a maga közösségéből kivetni azokat, akiket faji eredetük folytán vagy más szempontok miatt magára nézve károsnak tart. A zsidó küldöttség tiltakozásul kivonult a teremből.

A Romániában megalakult Országos Zsidópárt – dr. Borgida József volt a Szatmár megyei tagozat elnöke – célja az volt, hogy minden, magát zsidónak tartó román állampolgárt egy táborba tömörítsen, hogy egyesült erővel kiharcolják jogaikat. A Szatmár megyei tagozatot hatvantageú választmány, míg a szatmárnémeti tagozatot harminckét tagú választmány irányította. Az Országos Magyar Pártot akarta megosztani a román hatalom az Országos Zsidópárttal, ami sikerült is, hiszen az 1933. évi romániai parlamenti választásokon egyik párt sem tudott számottevő eredményt elérni.³⁵ (Magyar Párt: 119 562 szavazat, 4,0 százalék, Zsidó Párt: 38 565 szavazat, 1,29 százalék.) Akkor 2 százalék volt a parlamentbe a bejutási küszöb. Az 1937. évi

³⁴ Magyar Kisebbség. Negyedik évfolyam, I. félév, 1925.

³⁵ Magyar Kisebbség. 1933. 4. szám

parlamentari választás számadatai: Magyar Párt: 136 139 szavazat, 4,43 százalék; Zsidó Párt: 43 681 szavazat, 1,42 százalék.³⁶⁾

6. Történelem számokban

A Galíciával szomszédos megyékben a századforduló idején a zsidó betelepülés miatt nőtt a létszám. Beregben például 10 százalékkal.

Magyarország zsidó lakosságának száma:	
1785-ben:	75 089
1805-ben:	127 816
1840-ben:	241 632
1871-ben:	541 506
1900-ban:	851 378
Karsai László „Kiközösítők” című műve szerint:	
1735-ben:	12 000
1785-ben:	81 000
1840-ben:	250 000
Erdélyben:	
1842-ben:	2 403
1880-ben:	29 993 (a Királyhágón túli rész)
1900-ban:	53 065
1910-ben:	64 674

A számuk Szatmárnémetiben: 1712: 1, 1735: 17, 1850: 128, 1851: 87, 1869: 1357, 1870: 1500, 1880: 2855 (népszámlálás), 1890: 3427 (népszámlálás), 1900: 5240, 1910: 7194 (melyből 85,4 százalék magyar anyanyelvű), 1916: 7200, 1920: 8959, 1935: 12 000, 1941: 12 960, 1977: 256 fő.

Az 1000 lélekre eső természetes szaporodás (%-ban):

1891–93 átlaga:	18,4
1901–10 átlaga:	19,4
1911–12 átlaga:	23,8

³⁶ Magyar Kisebbség. 1938. január 1.

Az 1000 lélekre eső születések száma (%-ban):

1891–93 átlaga:	43,6
1901–10 átlaga:	35,5
1911–12 átlaga:	37,9

Az 1000 lélekre eső halálozások száma (%-ban):

1891–93 átlaga:	25,2
1901–10 átlaga:	16,1
1911–12 átlaga:	14,1

Az izraeliták kor szerinti megoszlása (fő és %) Szatmárnémetiben:

Életkor	1900		1910	
	fő	%	fő	%
0– 3	447	8,5	596	8,3
3– 5	455	8,6	579	8,0
6–11	744	14,1	983	13,7
12–14	413	7,8	549	7,6
15–19	763	14,5	1102	15,3
20–29	905	17,1	1271	17,7
30–39	590	11,2	799	11,1
40–49	407	7,7	576	8,0
50–59	300	5,7	357	5,0
60–69	177	3,3	243	3,4
70–79	63	1,2	104	1,4
80–89	18	0,3	27	0,4
90–	1	–	7	0,1

Az izraeliták családi állapota (fő és %) Szatmárnémetiben:

Családi állapot	1900		1910	
	fő	%	fő	%
Nőtlen, hajadon	3327	62,9	4477	62,2
Házias	1743	33,0	2454	34,1
Özvegy	204	3,9	250	3,5
Elvált	13	0,2	13	0,2

Halmos Sándor

A nem magyar anyanyelvű izraeliták magyarul tudása (fő és %) Szatmárnémetiben:

1900	301 fő	76,4%
1910	340 fő	80,2%

A magyar anyanyelvű izraeliták közül csak magyarul beszél (fő és %) Szatmárnémetiben:

1900	2248 fő	45,9%
1910	3533 fő	52,2%

A népesség vallása összevetve a műveltséggel (fő és %)

	1880		1890		1900		1910	
Írni, olvasni tud	1528	53,5	2145	62,6	3639	68,8	5260	73,1
Csak olvasni tud	43	1,5	9	0,3	10	0,2	–	–
Középisk. 8. o. végzett	–	–	–	–	–	–	282	3,9
Középisk. 6 o. végzett	–	–	–	–	–	–	151	2,1
Középisk 4 o. végzett	–	–	–	–	–	–	559	7,8
Egyéb írni, olvasni tudó	–	–	–	–	–	–	4268	59,3
Írni, olvasni nem tudó 6 éven felüli	–	–	–	–	–	–	759	10,6

Szatmár megye:

1698: 4 család (I. Lipót összeírás), **1787:** 2573, **1820:** 2290 (Kölcsey Ferenc adata), **1825:** 7305 (Marton Ernő szerint), **1826:** 3454 (Kölcsey Ferenc adata), **1869:** 18 109 (Marton Ernő szerint), **1870:** 16 841, **1880:** 20 966 (népszámlálás), **1890:** 22 849 (népszámlálás), **1910:** 29 468 fő (Marton Ernő szerint), **1919:** 18 413 fő, **1920:** 22 365, **1941:** 34 983 fő.

A zsidók száma járásonként

Járások	1880	1890	1941
Csenger	1621	1708	1386
Erdőd	866	1068	556
Fehérgyarmat	1565	1629	1595
Mátészalka	3735	3981	3955
Nagybánya	540	604	593
Nagykároly	1091	1122	659
Nagysomkút	1474	1536	1363
Szatmár	2396	2346	1590
Szinérváralja	2196	2538	1490
Avasújtvárosi	–	–	2073
Kápolnokmonostor	–	–	576
Összesen:	15484	16532	15836

A zsidók száma városonként

Városok	1880	1890	1941
Felsőbánya	116	41	309
Nagybánya	399	701	3623
Nagykároly	2112	2073	2255
Szatmárnémeti	2855	3427	12960
Mindösszesen	5482	6242	19147

1910-ben 7194, 1920-ban 8959, 1927-ben 13 278 zsidó élt Szatmárnémetiben.

A zsidók száma településenként

Falvak	1910	1920	1941	Falvak	1910	1920	1941
Adorján/Adrian	9	17	6	Aranyosmeggyes/Medics	293	357	316
Amac/Amat	32	37	14	Atya/Atea	38	–	19
Alsóhomoród/ Homorodul de Jos	87	64	39	Avasfelsőfalu/Negresti	329	240	502
Apa	143	60	99	Avaslekenye/Lechinta	39	37	28
				Avasújfalu/Certeza	228	176	226

Halmos Sándor

Falvak	1910	1920	1941
Avastűváros/Orasul Nou	217	237	215
Barlafalu/Borlesti	70	–	34
Batarcs/Batarciu	200	150	–
Batiz/Botiz	110	164	120
Batizvasvári	15	30	–
Bikszád	158	–	108
Borválásút/Crucisor	22	16	28
Börvely/Bervení	60	–	108
Bujánháza/Boinesti	39	–	19
Bükkszoldobágy/Solduba	25	23	12
Cégénydányád	–	–	52
Csaholc	–	–	27
Csedreg/Cidreag	52	33	27
Csenger	–	–	800
Csengersima	–	–	27
Csengerújfalú	–	–	13
Csomaköz/Ciumesti	3	33	24
Dobra	21	5	6
Domahida/Dománesti	4	21	6
Dobrácsapáti/Apateu	24	23	23
Egri/Agris	52	–	25
Endréd/Andrid	90	98	108
Érdengeleg/Dindesti	48	6	32
Érkörtvélyes/Curtuiuseni	60	31	26
Erdőd/Ardud	173	140	146
Erdőszáda/Arduşad	41	46	52
Fábiánháza	–	–	79
Farkasaszó/Farcasa	66	33	29
Fehérgyarmat	–	–	774
Felsőbánya/Baia Sprie	268	193	309
Fülesd	–	–	52
Fülpös	–	–	29
Fülpösdaróc	–	–	5
Gebe	–	–	133
Géberjén	–	–	17
Gencs	16	10	7

Falvak	1910	1920	1941
Géres/Ghirisa	48	47	35
Gilvács/Ghilvaci	1	4	5
Hagymáslápos	–	–	44
Halmi/Halmeu	1061	270	1329
Híríp	60	23	14
Hodász	–	–	167
Iriny/Irina	42	22	13
Jánk	–	–	60
Jármí	–	–	59
Józsefháza/Iojib	19	22	16
Kakszentmárton/Martinesti	21	28	24
Kapnikbánya/Capnic	89	84	64
Kányaháza/Calinesti	192	200	195
Kántorjánosi	–	–	159
Kápolnokmonostor	–	–	282
Királydaróc/Craidoşolt	140	134	71
Kisgércse/Gherta Mica	61	35	73
Kiskolcs/Culciu Mic	23	20	5
Kismajtény/Moftinul Mic	33	27	30
Kissikázló	–	–	11
Kisszekeres	–	–	22
Kocsord	–	–	60
Koltó	–	–	13
Komlódtótfalu	–	–	48
Komorzán/Camarzana	107	138	124
Kováskápolnok	–	–	70
Kökényesd/Porumbesti	138	121	82
Kölcse	–	–	43
Kőszegremete/ Remetea Oaşului	21	32	14
Kővárremete	–	–	40
Krasznabéltek/Beltiug	40	20	12
Krasznaterebes/Terebesti	41	21	–
Láposbánya/Baita	19	25	33
Lázári/Lazuri	47	44	36
Majtis	–	–	12

Szatmár vármegye zsidósága

Falvak	1910	1920	1941
Matolcs	–	–	40
Mánd	–	–	7
Mérek	–	–	90
Mikola/Micula	161	132	144
Misztótfalu/Tautii	10	27	32
Mózesfalva/Moissenii	46	19	6
Nagybánya/Baia Mare	1402	1792	3623
Nagygérc/Gherta Mare	62	37	34
Nagykároly/Carei	2491	1571	2255
Nagykolcs/Culciu Mare	37	37	20
Nagynyíres/Miresul Mare	98	122	77
Nagypalád	–	–	171
Nagypeleske/Pelesul Mare	110	110	40
Nagysikázló	–	–	34
Nagysomkút/ Somcuta Mare	764	858	897
Nagytarzna/Tarna Mare	227	100	254
Nemesborzova	–	–	6
Nyírcsaholy	–	–	101
Nyírcsászári	–	–	25
Nyírderzs	–	–	69
Nyírmeggyes	–	–	148
Nyírvasvári	–	–	54
Olcsva	–	–	29
Ombód/Ambud	58	47	70
Óvári/Oar	60	27	28
Patóháza/Potau	40	24	39
Penészlek	–	–	58
Pettyén/Petin	15	33	27
Porcsalma	–	–	202
Pusztadaróc/Dorolt	34	18	25
Pusztahidegkút/Hideaga	57	46	64
Remetemező/Pomi	119	57	86
Reszege/Resighea	185	184	6
Sándorhomok/Nisipeni	31	34	12
Sárköz/Livada	70	39	–

Falvak	1910	1920	1941
Sárközújjak/Livada Noua	169	166	179
Sonkád	–	–	17
Szakállasfalva/Sacalseni	42	33	18
Szakas/Ratesti	19	13	21
Szamosbecs	–	–	10
Szamosborhid/Borlesti	55	26	50
Szamosdara/Dara	58	55	19
Szamosdob/Doba	21	18	3
Szamoskér	–	–	36
Szamoskóród/Corod	40	42	41
Szamoskrassó/Caraseu	108	97	74
Szamoslakúri	–	–	5
Szamoslippó/Lipau	64	44	12
Szamoszeg	–	–	112
Szamosveresmart	–	–	29
Szaniszló	–	–	174
Szárzaberek/Bercu	90	81	55
Szatmárcseke	–	–	68
Szatmárnémeti/Satu Mare	7194	8959	12960
Szatmárökörítő	–	–	113
Szatmárpálfalva/Paulesti	8	7	–
Szatmárudvári/Odoreu	154	134	161
Szatmárzsadány/Satmarel	24	40	15
Szinérváralja/Seini	790	452	712
Szinfalu/Sin	35	24	14
Tamásváralja/Tamaseni	66	30	62
Tartolc	–	–	133
Terep	–	–	263
Tiszabecs	–	–	72
Tizsakóród	–	–	27
Tunyog	–	–	70
Turc/Turt	338	339	392
Túrricse	–	–	6
Túrterebes/Turulung	250	254	175
Tyukod	–	–	80
Ura	–	–	41

Halmos Sándor

Falvak	1910	1920	1941	Falvak	1910	1920	1941
Uzka	–	–	12	Vezend	18	33	3
Vállaj	–	–	5	Vitka	–	–	82
Vámfalu/Vama	160	68	226	Összesen	23843	22644	34342
Vetés/Vetis	52	50	32				

Ahol csökkenés tapasztalható, az okok az első világháborúban keresendők.

A zsidók száma az összlakosságon belül járasonként a falvakban (1941)

Avasújvárosi járás					
Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Avasfelsőfalu	4802	502	Kőszegremete	882	14
Avaslekence	749	28	Mózesfalu	886	6
Avasújfalu	2910	226	Ráksa	2068	12
Avasújváros	2518	215	Rózsapallag	960	7
Bikszád	2110	108	Tartolc	2115	133
Bujánháza	964	19	Terep	1580	263
Kányaháza	2392	195	Túrvékonya	1100	5
Komorzán	2485	124	Vámfalu	2644	226

Csengeri járás					
Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Császló	629	25	Rápolc	349	5
Csegöld	1187	10	Rozsály	745	19
Csenger	4349	537	Szamosangyalos	558	13
Csengersima	604	27	Szamosbecs	452	10
Csengerújfalu	1353	13	Szamosdara	1129	19
Gacsály	1104	60	Szamosályi	1105	95
Hermánszeg	504	13	Szamosatárfalva	386	6
Komlódtótfalu	800	48	Szatmárökörítő	2141	113
Nagygéc	666	34	Tisztaberek	740	12
Pátyod	856	2	Tyukod	3537	80
Pete	350	2	Ura	1325	41
Porcsalma	3087	202			

Szatmár vármegye zsidósága

Erdődi járás					
Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Alsóboldád	487	13	Krasznabéltek	2618	12
Alsókomoród	891	39	Krasznasándorfalu	727	16
Béltekhodos	698	6	Laphegy	693	6
Bükkszoldobágy	810	12	Meddes	726	7
Erdőd	4927	146	Nagymadarász	1846	32
Felsőboldád	1116	16	Nagyszokond	953	28
Géres	1050	35	Oláhgyűrűs	1274	25
Gyöngy	716	4	Pácafalu	587	18
Ivácskó	619	8	Piskárkos	1276	7
Királydaróc	2751	71	Szakasz	911	21
Kisszokond	725	13	Szinfalu	1156	14
Középhomoród	899	7			

Fehérgyarmati járás					
Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Cégénydányád	1017	52	Milota	1042	9
Csaholc	667	27	Nagyar	1004	21
Fehérgyarmat	5779	774	Nagyszekeres	562	15
Fülesd	690	52	Nábrád	1039	20
Fülpös	508	29	Penyige	816	20
Fülpösdaróc	366	5	Sonkád	716	17
Géberjén	634	17	Szamosújlak	507	7
Jánk	1235	60	Szatmárcseke	1893	68
Kérszemjén	457	17	Tiszabecs	1499	72
Kisar	1154	24	Tiszacsécsé	397	4
Kisnamény	698	37	Tizsakóród	1255	27
Kisszekeres	624	22	Túristvándi	840	15
Kölcse	1256	43	Túrrice	733	6
Kömörő	905	12	Uszka	368	12
Majtis	559	12	Vámosoroszi	620	5
Mánd	386	7	Zsarolyán	485	12
Matolcs	1649	40			

Halmos Sándor

Kápolnokmonostori járás					
Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Brébfalva	316	5	Kővárberence	928	19
Csernefalva	872	20	Kővárfonác	778	15
Csókás	1070	50	Kővárfüred	715	12
Kápolnokmonostor	1141	282	Kővárgyertyános	373	7
Karuly	860	16	Nyárfás	387	8
Kiskörtlvényes	403	4	Révkápolnok	436	2
Kovás	1435	33	Rózsapatak	397	8
Kováskápolnok	739	70	Szurdokkápolnok	1109	16
Kötelesmező	699	9			

Mátészalkai járás					
Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Fábiánháza	2593	79	Nyírderzs	893	69
Gebe	2473	133	Nyírmeggyes	2402	148
Győrtelek	1296	24	Nyírparasznya	1010	21
Hodász	2573	167	Nyírvasvári	2229	54
Ilk	1239	60	Olcsva	908	29
Jármi	878	59	Olcsvaapáti	923	8
Kántorjánosi	3318	159	Ópályi	2507	143
Kocsord	2842	60	Papos	740	31
Mátészalka	10036	1555	Szamoskér	922	36
Nagydobos	2446	113	Szamoszeg	3140	112
Nagyecsed	7534	586	Tunyog	1283	70
Nyírcsaholy	2601	101	Vitka	1718	82
Nyírcsászári	1846	32			

Nagybányai járás					
Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Alsófernezely	3228	49	Felsőfernezely	1214	7
Alsóújfalu	767	8	Giródtótfalu	1161	28
Bajfalu	930	4	Hagymásláros	1315	44
Balotafalu	579	2	Kapnikbánya	2413	61
Buság	536	14	Kékesoroszfalu	759	6
Dióshalom	1129	12	Kissikázló	335	15
Erdőszáda	1777	52	Költő	1105	13
Farkascaszó	1272	29	Lacfalva	1989	4

Szatmár vármegye zsidósága

Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Láposbánya	2148	33	Oláhtótfalu	636	11
Láposhidegkút	900	7	Szakállasdombó	1150	13
Lénárdfalva	947	9	Szakállasfalva	820	18
Mezőaranyos	280	5	Szamosmonostor	354	2
Misztótfalu	2306	32	Tomány	1700	28
Nagybozinta	614	2	Tökésbánya	1227	7
Nagysikázló	1578	34	Zazár	1642	39
Oláhkékes	948	5			

Nagykarolyi járás

Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Bere	462	13	Kismajtény	1825	30
Börvely	2202	108	Krasznasztmiklós	988	9
Csomaköz	2185	24	Mérk	3932	90
Domahida	1226	6	Penészlek	2387	58
Érdengeleg	1809	32	Portelek	599	4
Érendréd	2202	108	Reszege	794	6
Gencs	1505	7	Szaniszló	4933	174
Gilvács	738	5	Vállaj	3331	5
Iriny	835	13	Vezend	1054	3

Nagyszombati járás

Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Berkeszpataka	674	5	Kővárremete	1198	40
Bucsonfalva	528	2	Magosfalva	653	13
Csolt	500	8	Magyarberkesz	675	32
Dánfalva	368	12	Nagyfentős	805	12
Erdőaranyos	337	4	Nagykörtvélyes	880	20
Fehérszék	682	8	Nagynyíres	1451	77
Gyökeres	783	10	Nagysomkút	3213	897
Jeder	1021	14	Pribékfalva	680	9
Kisfentős	600	7	Pusztafentős	477	5
Kolcér	455	27	Pusztahidegkút	543	64
Kőváralja	693	8	Somkútputaka	1256	8
Kővárgara	675	5	Szamoslukácsi	506	5
Kővárhosszúfalva	1112	25	Szamosölgyes	578	5
Kővárkölcse	599	6	Törökfalva	865	35

Szatmárnémeti járás					
Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Adorján	552	6	Nagykolcs	927	20
Amac	891	14	Nagypalád	1744	141
Atya	535	19	Nagypeleske	1065	40
Batiz	3214	120	Ombod	1350	70
Berend	652	15	Oroszfalva	507	4
Botpalád	939	15	Óvári	1617	28
Csengerbagos	1755	9	Pettyén	568	27
Dobrácsapáti	400	23	Pusztadaróc	707	25
Egri	1039	25	Résztelek	1363	26
Garbolc	298	17	Sándorhomok	742	12
Hirip	1000	14	Sárközújlak	4000	179
Kakszentmárton	1002	24	Szamosdob	1622	3
Kiskolcs	625	5	Szamoskóród	818	41
Kispalád	785	20	Szamoskrassó	7436	74
Kispeleske	381	9	Szamoslippó	889	12
Lázári	1725	36	Szárazberek	1090	55
Magosliget	272	7	Szatmárudvari	2029	161
Meggyesgombás	1142	13	Szatmárnadány	1395	15
Méhtelek	573	18	Vetés	2146	32
Mikola	2295	144	Zajta	661	14
Nagyhódos	441	28			

Szinérváraljai járás					
Helységnev	Összlakosság	Zsidó	Helységnev	Összlakosság	Zsidó
Alsóhuta	1094	23	Mogyorós	726	4
Apa	2630	99	Patóháza	1290	39
Apahegy	621	7	Remetemező	1648	86
Aranyosmeggyes	4450	316	Szamosberence	724	24
Barlafalu	1553	34	Szamosborhid	1345	50
Borvászút	725	28	Szamosstelek	612	8
Iloba	1160	9	Szamosveresmart	1086	29
Józsefháza	1503	16	Szinérváralja	5628	712
Kissebespatak	702	6			

A zsidók súlya és befolyása a társadalmi-gazdasági életben számarányukat jóval meghaladó volt.

III. A HOLOKAUSZT

Adolf Hitler³⁷ Mein Kampf című munkájában meghirdeti a fajelméletet, majd 1938-ban megjelenik az árjatórvény: „Zsidó nem lehet birodalmi polgár. Politikai ügyekben nem illeti meg szavazati jog... Tilos a házasságkötés zsidók és németek között... Tilos a házasságon kívüli viszony zsidó és német között... Zsidónak 45 éven aluli német nőt foglalkoztatni tilos... A zsidónak tilos a birodalmi és nemzeti lobogót kitűzni...”

1. A „jog” eszközeitől a haláltáborokig

Kommentár nélkül idézzük a romániai eseményeket: 1938. január 4-én jelent meg a román kormánynak a zsidó cseléd tartásra vonatkozó rendelete (103 412. számú), mely szerint a zsidó családoknak haladéktalanul el kell bocsátania a szolgálatukban lévő 40 éven aluli keresztény cselédeket. A Román Mérnöki Kamara 1938. január 30-án bukaresti kongresszusán kizárta a szövetségből a zsidó tagokat, és kérte, hogy a zsidó mérnököket az állami szolgálatból és az oktatás minden ágából zárják ki.

Az 1938 februárjában megjelent új román alkotmány 3. szakasza kimondja: „Románia területére idegen néptörzsek nem telepíthetők.” Az etnikumok közötti házasságok tekintetében a Magyar Statisztikai Szemle adatai segítenek. Olaszországban minden harmadik zsidó kereszténnyel kötött házasságot. Lengyelországban a zsidók 0,17 százaléka, Németországban 1933-ban a zsidók 28 százaléka, 1934-ben már csak 14 százaléka kötött kereszténnyel házasságot. 1938-ban az arány 0-ra csökkent. Ausztriában 11,5 százalék volt az arány, Magyarországon 6 százalék. Ramneatiu Petre dr. Vegyes házasságok Erdélyben címmel tanulmányt készített, amely szerint 1932–1937 között 133 115 házasságból román férfi 14 593 esetben vett feleségül más nemzetiségű nőt. 367 alkalommal (0,28 százalék) zsidót. A szerző a román faj szempontjából károsnak tartja ezeket a házasságokat.³⁸

1938. március 14-én betiltják a Hehalutz (Hehalutz vagy halutz szervezetek néven nyilvántartottak zsidó munkatáborokat, amelyek szerintük káros tevékenységeket

³⁷ Hitler Adolf, eredeti neve: Schicklgruber (1889–1945) Ausztriában született. Az első világháborúban legénységi állományban szolgált. 1919-ben Münchenben fasiszta pártot szervezett Nemzeti Szocialista Párt néven. 1923 novemberében államesínyt kísérelt meg, melyért öt évi várfogságra ítélték (ez az ún. sörpuccs). A börtönben írta Mein Kampf című művét, melyben meghirdette népi- és világhatalmi tervét. A világgazdasági válság hatására tömegbázisa a tönkrement kispolgárság, parasztság lett. Hindenburg köztársasági elnök 1933. január 30-án kormányfővé nevezte ki, majd Hindenburg halála után – 1934-től – egyesíti az államfői, kormányfői hatalmat. 1941-től a hadsereg főparancsnoka is. 1945. április 30-án a berlini bunkerben megmérgezte magát.

³⁸ Magyar Kisebbség, 1938. március 1.

fejtettek ki. A zsidók kertben, műhelyekben stb. dolgoztak) szervezeteket és munkatáboraikat.³⁹ 1940. július 19-én a román kormány izraelita vallást üldöző rendelkezést bocsát ki: a zsidó egyháznak adott eddigi egymillió lejes szubvenció kiutalása azonnali hatállyal felfüggesztette és formális rendeletet intézett az összes keresztény egyházhoz, hogy a jövőben ne kereszteljenek meg zsidókat. Elbocsátották állásukból a minisztériumokban alkalmazott zsidókat. 1940. augusztus 2-án a kormány megvitatta a romániai zsidóság helyzetét. A Nemzet Pártjának vezetője a párttagsággal kapcsolatban adott ki körrendeletet: „Azon keresztény nők, akik zsidó származású férjhez mentek férjhez, vagy azon zsidó származású nők, akik nem zsidókhöz mentek férjhez, még abban az esetben sem iratkozhatnak be a Nemzet Pártjába, ha keresztény vallásra tértek át.”

1940 nyarától miniszteri rendelet szabályozta zsidó diákok oktatási lehetőségeit. 1940 nyarán a Munkaügyi Minisztérium a zsidó üzletek szombati nyitva tartására vonatkozó rendelete alapján Szatmárnémeti polgármestere rendelkezést ad ki. Elrendelte, hogy a zsidó üzletek kötelesek nyitva lenni szombaton, kivéve a hivatalos ünnepekre eső szombatokat.

1940. szeptember 5.-e Antonescu⁴⁰ tábornok és a Vasgárda diktatúrájának kezdete Romániában. Mindenben követték Hitler utasításait. Az Antonescu által kibocsátott 3052. és 3072.3415. számú rendelet-törvények 1940. szeptember 5-én, 7-én, 1941. december 16-án léptek érvénybe: a zsidóság összeírása, a Zsidó Népközületi Egyesületek Szövetségének feloszlata, Romániai Zsidó Központ létesítése (ez az európai országokban jól ismert Zsidó Tanács megfelelője volt). Bukovinában 1941-ben Antonescu megbízottja törvények útján megkezdi a zsidók sárga csillaggal való megjelölését. (A törvény megjelenik a Magyar Kisebbség XX. évfolyam 1941. augusztus 16-i számában.)

A Magyarországon 1938. május 29-én megjelent első zsidótörvény, majd az 1939. május 5-én kihirdetett második zsidótörvény idején Szatmárnémeti még Romániához tartozott, ezért e jogszabályok még nem éreztették hatásukat. Viszont e törvények kihatottak az 1940 utáni időszakra. Az I. zsidótörvény egyik lényeges megállapítása: a zsidóság nem vallás, hanem faj. A II. zsidótörvény a zsidóknak a közeleti és gazdasági élet területeiről való visszaszorítását célozza meg. A III. zsidótörvény vitája már 1941 júniusában volt, s fajvédelmi rendelkezést iktatott be, módosítva az 1894-ben életbe lépett házasságjogról szóló törvényt. A IV. zsidótörvényt 1942 májusában tárgyalta a parlament.

A zsidótörvények eredménye, hogy zsidó nem lehet gyáros, bankár, nem lehet üzlete, gyógyszerháza stb., köteles társtulajdonost bevonni. Szatmárnémetiben például a kóser mézárászék cégtáblájára keresztény társtulajdonos került fel.

³⁹ Magyar Kisebbség, 1938. április 16.

⁴⁰ Ion Antonescu (1890–1946) román nácibarát tábornagy. 1940–1946 között miniszterelnök és államvezető. Háborús bűnösnek kivégezték 1946-ban.

1942-ben Radnóti Miklós Komlós Aladárhoz írt levelében döbbenetes gondolatokkal magyarázza hovatarozását: „...A szobám falán három – családi – kép van... Barabás egyik meglehetősen ismeretlen Arany-festményének másolata, ugyanerről a festményről külön a fej és Simó Ferenc egy nemrégiben felfedezett festményének másolata az öreg Kazinczyról... Nem bennfentes látogatóim megkérdezik: a nagybátyád? Vagy rokonod? Igen, felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban nagy- vagy dédapáim ők. S rokonom a hitét váltó Balassa, az evangélikus Berzsenyi és Petőfi, a kálvinista Kölcsey, a katolikus Vörösmarty vagy Babits, avagy a zsidó Szép Ernő, Füst Milán, hogy közelebb jöjjenek. S az ősök: A Berzsenyi szemével látom Horatiust éppúgy, mint a zsidó Salamon, a zsoltáros Dávid király, Ézsaiás, vagy Jézus, Máté vagy János stb.... De semmi esetre sem csak Salamon, Dávid, Ézsaiás, Szép Ernő vagy Füst. Vannak távolabbi és közelebbi rokonaim... Zsidóságomat soha nem tagadtam meg, zsidó felekezetű vagyok ma is... De nem érzem zsidónak magam, a vallásra nem neveltek, nem szükségletem, nem gyakorlom, a fajt, a vérrögöt, a talajgyökért, az idegekben remegő ősi bánatot baromságnak tartom, és nem szellemiségnek és lelkiiségem és költőségem meghatározójának... A zsidóságom – életproblémám, mert azzá tették a körülmények, a törvények, a világ. Kényszerből probléma. Különben magyar költő vagyok, rokonaimat felsoroltam s nem érdekel (csak gyakorlatilag, életileg), hogy mi a véleménye erről a mindenkori miniszterelnöknek... Ezek kitagadhatnak, befogadhatnak, az én nemzetem nem kiabál le a könyvespolcra, hogy mars büdös zsidó, hazám tájai kinyílnak előttem, a bokor nem tép rajtam nagyobb, mint másan. ...Így érzem ezt ma is, 1942-ben is, három hónapi munkaszolgálat és tizennégy napi büntetőtábor után is, kiszorítva az irodalomból, ahol sarkamig nem érő költőcskék futkosnak... S ha megölnék? Ezen ez sem változtat... Nem érzem zsidónak magam. Miért vagyok akkor zsidó vallású: A valláshoz semmi közöm, s a faj stb. szellemalakító erejében csak igen-igen kis mértékben, vagy még annyira sem hiszek... Ha valláshoz egyáltalán közöm van, a katolicizmushoz van közöm... Az Újtestamentum költészete éppúgy az enyém, akár az Ótestamentumé. Nem hiszek hát a zsidó íróban, de a zsidó irodalomban sem.”

Pártprogramok és a zsidókérdés

Érdemes elolvasni a pártprogramokat, intézkedéseket, zsidóellenes törvényeket. Pártprogramok 1919–1944 között, amelyek döntő többsége a zsidósággal, a zsidókérdéssel foglalkozik. 1919. augusztus, az Egyesült Keresztény Gazdaság Párt programja. A magyar kisgazdák- és földmunkásokhoz! Keresztény testvérek!

Élnek, működnek, hatnak még a zsidó nagybankok és vállalatok, a szabadkőműves-páholyok, a szociáldemokraták, a zsidó újságok – és ezek csatlósai – a nehéz pénzzel megfizetett, hazájukat és vallásukat megcsúfoló, lelkiismeret nélkül való magyarok, akik nem átalják júdáspénzért a legnagyobb és legveszedelmesebb ellenségünk szekerét tolni.

1921. október–december, a Keresztény Egyesülés Pártjának nyilatkozata. A Keresztény Egyesülés Pártjának megalkotói azok az emberek voltak (Ernszt, Haller, Huszár, Rakovszky, Vass, Szmercsányi stb.), akik húsz éven át, sőt egyikük-másikuk még régibb idő óta elszánt harcot folytattak az országgyűlésben, az újságokban, a népgyűléseken, a különféle egyesületekben a zsidóság, a szabadkőművesség, a szociáldemokrácia keresztényellenes, vallás- és népellenes, s így az országot meggyengítő, tönkretévő törekvései és mesterkedései ellen. „... *A zsidó túltengés megszüntetése az egyetlen. Miután a legfőbb baj abból származott, hogy a magyar állam legfőbb iskoláján, az egyetlen a keresztény tanulóifjúság egészen háttérbe szorult, s a korszak zsidóság már teljesen lefoglalta az ügyvédi, orvosi, mérnöki, építési stb. pályát és így a munkásság parancsolója, a hivatalok vezetője, a legjobban jövedelmező állások birtokosa mindenütt a zsidóság lett.*”

1924. október 1., a Magyar Nemzeti Függetlenségi (Fajvédő) Párt programja. *Célul tűzzük ki a lelkében-testében megerősített magyar nép politikai, gazdasági és művelődési felszabadítását, és ennek törvényhozási úton azonnali biztosítását. Továbbá a népies erőket elsorvasztó, zsidóság által megszerzett minden földbirtoknak, ipari, kereskedelmi és banktőkének a zsidóság országos részaránya határáig való visszahódítását, céltudatos, tervszerű törvényhozás, társadalmi és kormányzati munkával. Követeljük a magyar faj gazdasági érdekeinek intézményes védelmét, s ezért követeljük a magyar faj és vele testvéri egyetértésben élő nemzetiségek rovására elhatalmasodott zsidóságnak nemzeti kisebbséggé való nyilvánítását: vagyis követeljük, hogy a zsidók törvényeink és hatóságaink által a jövőben mindenkor egy nemzeti kisebbség módjára, akként kezeltesse, hogy újabb gazdasági és társadalmi térfoglalás által a nemzet őslakóinak további kiszorítása, kifosztása és elsorvasztása megszűnjön. Követeljük a zsidó bevándorlás törvényhozási tilalom folytán való gyökeres beszüntetését, és minden nem magyar lakos zsidónak haladéktalan kiutasítását. Követeljük egy országos foglalkoztatási kataszter felállítását, és egyúttal törvényes intézkedést arra nézve, hogy a zsidók ezután sem az ipar, sem a kereskedelem, sem a szellemi foglalkozások terén újabb elhelyezkedésre mindaddig ne bocsátassanak, amíg az általuk jelenleg elfoglalt helyek száma foglalkozási áganként és községenként a törvényhozás által megállapított határig le nem csökkent.*

1938. március–április, a Nemzeti Szocialista Magyar Párt–Hungarista Mozgalom programja. *A zsidókérdést szenvedélyek nélkül, higgadtan, de gyökeresen és véglegesen kívánjuk megoldani. A zsidóság faj és nem felekezet. Zsidó fajúnak tekintjük azt, akinek nagyszülei között egynél több zsidó származású van. Teljes jogú magyar állampolgár zsidó fajú nem lehet. Kivételt képeznek a hadi kitiüntetési frontharcos, büntetlen előéletű zsidók. A zsidó fajú magyar állampolgárok külön kulturális kisebbségi életet élhetnek, és zsidó vallásukat szabadon gyakorolhatják. Teljes jogú magyar állampolgárokat nem dolgoztathatnak.*

Az 1900. évi január 1-je után kiadott települési engedélyeket felülvizsgáljuk és a zsidó fajúaktól bevonjuk. Kivételt képeznek a vitézségi érmes és büntetlen előéletű

frontharcos zsidók. Zsidóval házasságot kötni tilos. A zsidó családok gyermekei közül csak az elsőszülött fiúnak és az elsőszülött lánynak van joga ahhoz, hogy hazánkban élő zsidóval házasságot kössön. A többi gyermek csak a magyar állam területén kívül léphet házasságra, és csak a magyar állam területén kívül élhet családi közösségben. A zsidó fajúak italmérési és dohányjövédéki engedélyeit magyar nemzetiszocialista hadirokkantaknak, hadiárváknak adjuk át. Zsidó fajúnak földbirtoka nem lehet. A hitelintézetek, részvénytársaságok, zsidó közép- és nagybirtokosok szántóföldjeit birtokpolitikai célokra azonnal felhasználjuk. A zsidó gyógyszerészek engedélyeit teljes jogú magyar állampolgár gyógyszerészeknek azonnal átadjuk. Zsidó fajú ügyvédek bíróságok és hatóságok előtt csak zsidó fajúakat képviselhetnek, és csak zsidó fajúak jogsérelmében vállalhatnak ügyvédi szerepet. Sajtónkat megmagyarosítjuk. Laptulajdonos, lapkiadó, felelős szerkesztő, főszerkesztő csak nemzetiszocialista, hungarista testvér lehet, belső és külső munkatársa pedig csak teljes jogú magyar állampolgár. Sajtótermék szerzője zsidó fajú nem lehet. Zsidó fajúak sajtóközleményeket csupán héber vagy jiddis nyelven írhatnak és adhatnak ki. Zsidó fajú könyvét magyarra fordítani és kiadni nem szabad.

1939. március, a Keresztény Nemzetiszocialista Front programja. *Zsidókérdés. Zsidónak sem önkormányzati, sem országgyűlési képviselőválasztó joga nem lehet, és nem is választható. Zsidó a magyar hadsereg tagja nem lehet. Zsidó kivándorlók 2000 pengőnél nagyobb vagyont nem vihetnek ki magukkal, és az 1867 óta bevándorolt zsidó családok tagjai és leszármazottai állampolgárságukat elveszítik. Zsidónak minősítendő az a vállalat, amelynek tulajdonosai, vezetői vagy alkalmazottai között 6 százaléknál több a zsidó fajúak aránya. Zsidóknak már kiadott trafik, italmérési és egyéb egyedárusági engedélyek elvonandók, iparigazolványok és iparengedélyek 6 százalékra csökkentendők. A szabadfoglalkozású értelmiségi pályákon a zsidóság számaránya azonnal 6 százalékra csökkentendő. Hírlapíró, lapkiadó, színész, filmszínész, rendező, színház- és filmigazgató zsidó nem lehet. A zsidók névmagyarosítása hatályukat veszti. Zsidó nem zsidóval házasságot nem köthet, az ilyen házasság érvénytelen. A még szolgálatot teljesítő zsidó köztisztviselők azonnal nyugdíjba helyezendők, vagy végelbánás alá vonandók. A zsidó fajúak nem tarthatnak háztartási alkalmazotti minőségben nem zsidó magyar állampolgárokat.*

1939. március 15., a Nyilaskeresztes Párt programja. *...A zsidók idegen állampolgárok, bankok és más jogi személyek birtokait, valamint a mamutbirtokokat és a nemzetellenes szolgálatokért kapott birtokokat az állam kárpótlás ellenében meg fogja váltani. ... Követeljük a zsidóság faji nyilvánítását és a vegyes házasságok megtiltását zsidó fajúakkal, valamint a zsidó fajúakkal folytatott nemi viszony törvényes üldözését. ... Zsidómentes magyar államot akarunk. Zsidónak teljes állampolgársági joga nem lehet, és a fegyveres szolgálat előjogát a zsidóktól megtagadjuk."*

1939. március–május, a Magyar Élet Pártja céljai. *Követeljük az elhatalmasodó zsidó gazdasági és szellemi befolyás felszámolását. Továbbá a zsidó vagyon átadását*

a magyar kis egzisztenciáknak és a keresztény fiatalság elhelyezkedésének fokozottabb biztosítását.

1941. május 28., az Erdélyi Párt programja. „... *A román uralom alatt az erdélyi magyarság testéről önként levált zsidósággal szemben helyeslünk és sürgetünk minden olyan törvényes kormányintézkedést, mely a kérdés általános európai rendezéséig a zsidóságot a nevelés, a közvéleményalakítás és jogszolgáltatás területéről teljesen kizárja, a gazdasági életben pedig sürgősen módot nyújt arra, hogy helyüket magyar szakemberek foglalhassák el. Mivel a termelő tőkét nemzeti vagyonnak tekintjük, a tőke és a termelés irányítása nem maradhat zsidó kézben.*”

A pártok – néhány kivételtől (polgári, liberális, szociáldemokrata) eltekintve – kemény intézkedéseket és ítéleteket fogalmaztak meg. A megrajzolt zsidókép hamis és igazságtalan, ennek ellenére sikerült a lakossággal elhitetni.

Kormányprogramok, törvények, rendeletek

Érdeemes elolvasni a Magyar kormányprogramok 1867–2002 című könyv első kötetét is, amelyből látni, hogyan ítélték meg a zsidóságot és azt, hogy a haláltáborokhoz vezető út 1920-tól kezdődött.

Külön figyelmet érdemelnek az alábbiak:

- Simonyi-Semadam Sándor miniszterelnök kormányprogramja, 1920. március 17. Nemzetgyűlés.
- Gróf Teleki Pál miniszterelnök első kormányprogramja 1920. július 19. – 1920. december 16. Programbeszéd 1920. július 22. Nemzetgyűlés.
- Gróf Teleki Pál miniszterelnök második kormányprogramja, 1920. december 16. – 1921. április 14. Programbeszéd 1920. december 17. Nemzetgyűlés.
- Gróf Bethlen István miniszterelnök első kormányprogramja 1921. április 14. – 1921. december 3. Programbeszéd 1921. április 19. Nemzetgyűlés.
- Gróf Bethlen István miniszterelnök második kormányprogramja 1921. december 3. – 1931. augusztus 24. Programbeszéd 1921. december 7. Nemzetgyűlés.
- Gróf Károlyi Gyula miniszterelnök kormányprogramja 1931. augusztus 24. – 1932. október 1. Programbeszéd 1931. augusztus 27. Országgyűlés.
- Gömbös Gyula miniszterelnök első kormányprogramja 1932. október 1. – 1936. október 12. Programbeszéd 1932. október 11. Országgyűlés.
- Darányi Kálmán miniszterelnök első kormányprogramja 1936. október 12.–1938. március 9. Programbeszéd 1936. október 21. Képviselőház.
- Darányi Kálmán miniszterelnök második kormányprogramja 1938. március 10. – 1938. május 14. Programbeszéd 1938. március 10. Országgyűlés.
- Imrédy Béla miniszterelnök első kormányprogramja 1938. május 14. – 1938. november 15. Programbeszéd 1938. augusztus 14. Országgyűlés.

- Imrédy Béla miniszterelnök második kormányprogramja 1938. november 15.–1939. február 16. Programbeszéd 1938. november 23. Országgyűlés.
- Gróf Teleki Pál miniszterelnök harmadik kormányprogramja. 1939. február 16.–1941. április 3. Programbeszéd 1939. február 22. Országgyűlés.
- Bárdossy László miniszterelnök kormányprogramja 1941. április 3. – 1942. március 9. Programbeszéd 1941. április 24. Országgyűlés.
- Kállay Miklós miniszterelnök kormányprogramja 1942. március 9. – 1944. március 22. Programbeszéd 1942. március 19. Országgyűlés.
- Sztójay Döme miniszterelnök kormányprogramja 1944. március 22. – 1944. augusztus 29. Programbeszéd 1944. május 24. Országgyűlés.
- Lakatos Géza miniszterelnök kormányprogramja 1944. augusztus 29. – 1944. október 16. Programbeszéd 1944. szeptember 21. Országgyűlés.
- Szálasi Ferenc, az államügyek ideiglenes vezetésével megbízott miniszterelnök 1944. október 16. – 1945. március 28. Az országgyűlésen nem hangzott el kormányprogram, csak az 1944. október 17-i minisztertanácsi ülésen. Erről közlemény jelent meg a Reggeli Magyarország 1944. október 19-i számában.

Numerus clausus – 1920. évi XXV. törvénycikk

A tudományegyetemekre, a műegyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról.

Kihirdettetett az Országos Törvénytárnak 1920. évi szeptember hó 26-án kiadott 17. számában.

Első zsidótörvény – 1938. évi XV. törvénycikk.

A társadalmi és a gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról.

Megjelent az Országos Törvénytár 1938. évi május hó 29-én kiadott 6. számában.

Második zsidótörvény – 1939. évi IV. törvénycikk.

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.

Megjelent az Országos Törvénytár 1939. évi május hó 5-én kiadott 4. számában.

Harmadik zsidótörvény – 1941. évi XV. törvénycikk.

A házassági jogról szóló 1894: XXXI. Törvénycikk kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről.

Megjelent az Országos Törvénytár 1941. évi augusztus hó 8-án kiadott 11. számában.

1942. évi VIII. törvénycikk.

Az izraelita vallásfelekezet jogállásának szabályozásáról.

Megjelent az Országos Törvénytár 1942. évi július hó 19-én kiadott 5. számában.

1942. évi XV. törvénycikk.

A zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól.

Megjelent az Országos Törvénytár 1942. évi szeptember hó 6-án kiadott 7. számában.

1944. március 19-én a német csapatok megszállták Magyarországot. A rendeletek áradata zúdult a zsidóságra. A sárga csillag viselésével kezdődött, a vagyon elkobzásával folytatódott, s végül a vidéki zsidóság vagonokba rakásával fejeződött be. Hat hét alatt – Budapest kivételével – zsidómentessé tették Magyarországot. Megjegyzendő, hogy 1938–1943 között 107 rendelet látott napvilágot, 1944-ben 127 sújtotta a zsidó fajú magyar állampolgárokat.

A zsidótörvények, zsidóellenes hangulat közepette védegyletek alakultak. Ilyen volt a Szent Kereszt Egyesület, amely a katolikus vallásra áttért zsidók érdekvédelmi és képviselői szerve volt. A németek bevonulása után teljes erővel részt vett az áttértek mentésében. Az egyesület sokat tett a Magyarországi Keresztény-Zsidók Szövetsége megalakításáért. 1944. november 17-én nyilasok egy csoportja rohanta meg az irodájukat, elhurcolták az ott dolgozókat és a menlevelekért folyamodó zsidókat.

A szervezet által meghirdetett munkát Szatmárnémetiben is folytatták a papok. A politikai okokból 1939-ben a román hatalom által lemondott szatmári megyéspüspök, Fiedler István nagyváradi hazatérése alkalmából üdvözölte Lichtenstein Sándor főrabbit, és arra buzdította, hogy mindenki maradjon saját vallásánál. 1942. október 20-án alakult meg a Jó Pásztor Bizottság, melynek vezetője Éliás József zsidó származású református lelkész volt. 1944 májusában az evangélikus egyház is csatlakozott a bizottsághoz. Jelentős segítséget nyújtott a zsidótörvények keresztény áldozatainak, s lehetőséget adtak a zsidók számára valóságos vagy formális áttérésre. Nagy mennyiségű menlevelet osztottak ki a hozzájuk folyamodóknak.

A magyar kormány vonakodva, a magyar nép lelkesen fogadta az 1940. augusztus 30-i bécsi döntést. 1940 augusztusában Horthy Miklós⁴¹ Szatmárnémetibe való bevonulása előtti napokban Figus Albert újságíró az alábbiakat írta: „*A zsidók maradjanak otthon. A zsidóknak nincs helye a fogadáson. A zsidóknak nincs köze a mi örömhöz, mert ez csak is a magyarok öröme.*” Ennek ellenére Horthy Miklós 1940. szeptember 6-i fogadásán, a hivatalos emelvényen helyet kapott a neológ hitközség részéről Konrád Béla elnök, Faragó Vilmos jogtanácsos. A szatmárnémeti zsidók őszinte örömmel fogadták a kormányzót és a bevonulókat, mert számukra éppen olyan nehézséget okozott az „*itt csak románul beszélhetnek*” felirat és mindazok

⁴¹ Horthy Miklós (1868–1957) tengerésztiszt 1909–1914 között. Ferenc József szárnysegédje. Az első világháborúban a Novara nevű sorhajót vezette. Az otrantói ütközetben megsérült. 1918-ban a catterói matrózfelkelést leverte. 1919 márciusában flottaparancsnok és ellentengernagy, majd az osztrák–magyar flotta főparancsnoka. A Szegeden megalakult kormányban hadügyminiszter. 1920. március 1-jén Magyarország kormányzójává választják. A német megszállás idején Németországba szállítják. Amerikai fogságba kerül. A nürnbergi perben tanú. Portugáliában halt meg.

a korlátozások, melyek a román nemzetállamisággal együtt jártak, mint a magyarok számára. A bevonuláskor, sajnos, zsidóellenes szövegek is elhangzottak, mint például: „*Kinek zsidó a babája, kössön kötelet a nyakába.*”

Az 1940-ben történt visszacsatolással, a trianoni döntéssel elrabolt erdélyi területek közül Máramaros, Szatmár és Ugocsa vármegyék visszanyerték az első világháború előtti területeket. Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Szatmár vármegye legfontosabb zsidó központjai a visszacsatolt területeken a következők voltak:

Helységnev	Zsidók száma
Szatmárnémeti	12 960
Nagybánya	3 623
Nagykároly	2 255
Nagysomkút	897
Szinérváralja	712
Aranyosmeggyes	316
Sárközújlak	179
Összesen:	20 942

A munkaszolgálat csak igazolta a zsidótörvényeket: megszűnt a magyar állampolgárok törvény előtti jogegyenlősége. Vallási, faji, nemzetiségi alapon osztályozták a magyar állampolgárokat. Az I. világháborút végigharcolt, kitüntetett zsidó vagy zsidó fajú katonatiszteket lefokozták, leszerelték. A kereszténynek született, de zsidó ősökkel bíró állampolgárokat szintén bevonultatták munkaszolgálatra, de a sárga karszalag helyett fehér karszalagot viselhettek. Horthy Miklós utasítására a sorozáson jelenteket osztályozni kellett megbízhatóság szempontjából. A Fővezérség 1919. november 4-én rendeletbe adta: „*a sorozásnál a zsidóság és a szervezett munkásság a katonai szolgálatra való behívástól kizárandó.*” 1919. december 6-án elrendelte a politikai foglyok katonai jellegű munkaszolgálatának felállítását.

Az 1939. évi II. tc., amely a honvédelemről szól, a 87–89. paragrafusban rögzíti: „*nemre való tekintet nélkül minden olyan személy, aki tizennegyedik életévét betöltötte és a hetvenedik életévét túl nem haladta, köteles arra, hogy a honvédelem érdekében testi és szellemi képességének megfelelő munkát végezzék.*” Nem tárgyalja külön a zsidók munkaszolgálatba állítását, azonban végrehajtását jelentősen befolyásolta az érvénybe lépett két zsidótörvény.

A közérdekű munkaszolgálat kereteit az 5070/1939. M. E. rögzíti. Ez az első hátrányos megkülönböztetést tartalmazó rendelet, amely alapjául szolgált a munkaszolgálatl foglalkozó 1941. és 1942. évi rendelkezéseknek. Az 1939. szeptember 23-án kiadott „Utasítás” kimondta ugyan, hogy „*zsidóknak minősülő egyén a m. kir. Honvédségben sem tiszt (hasonló állású), sem altiszt, sem pedig tisztési rendfokozatot* el

nem érhet, de – védett alakulatok kivételével – megmaradnak fegyveres szolgálóban, a kivonuló alakulatokban arányos felosztásban azzal a megszorítással, hogy őket csak arcvonal-szolgálatra lehet alkalmazni. A csak fegyver nélküli zsidók védkötelesek, „külön munkásalakulatokba” kerülnek azzal a megszorítással, hogy irodai, küldönc vagy raktári szolgálatra itt sem alkalmazhatók.” A 2870/1941. M. E. Kormányrendelettel 16 000 zsidó tiszttel vesztette el rendfokozatát, és tízezrek felett lebegett a veszély, hogy kiegészítő szolgálatra kell bevonulni.

2. Munkaszolgálat, deportálás, gettó

1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót, s ezt követően Magyarország is hadiállapotba került. A munkaszolgálatnak két célja volt: a zsidó fajú és megbízhatatlan egyének katonai ellenőrzés alá helyezése, illetve a harcoló alakulatok kiszolgálása.

Ausztria náci bekebelezése, Csehszlovákia feldarabolása, Lengyelország megszállása után sokan kerestek menedéket Magyarországon, köztük 15–35 000 körüli osztrák, német, lengyel és szlovák származású zsidó. A menekültek – zsidók és nem zsidók vegyesen – a csörgői, garanyi és ricséri internálótáborba kerültek. Kénytelenek voltak listára vétetni magukat a KEOKH-nál (Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság), amelyet az 1930. évi XXVIII. törvénycikk alapján hoztak létre. Eredeti szerepe az volt, hogy felügyeletet gyakoroljon, de fokozatosan elnyomó állami szervvé vált. Legfőbb törekvése, hogy a zsidók minél nagyobb hányadát joghatósága alá vonja. Nyilvántartásukban a harmincas évek végére már 8000 olyan név szerepelt, akiknek nem volt rendben az állampolgársági papírjuk. Soknak Magyarországon születtek a szülei, másoknak rokonságában voltak olyanok, akik az I. világháborúban magyar oldalon harcoltak és hősi halált haltak. A II. világháború kitörésével megnőtt a KEOKH feladata a menekültek tömeges beözönlése miatt. Amikor Magyarország belépett a háborúba, jelentős területek kerültek magyar közigazgatás alá. A KEOKH terveket dolgozott ki, hogy a hontalan zsidókat az új területekre hogyan telepíthetik át. A „*lengyel és orosz zsidók*” kiűzését azzal indokolták, hogy a magyarországi zsidóellenes intézkedések következtében a hontalan zsidók nem tudnak elhelyezkedni, viszont Galíciában új életet kezdenének. Bárdossy miniszterelnök június végén a minisztertanács elé terjesztette a javaslatot, és határozat született, hogy „*minden kétes állampolgárságú egyént ki kell utasítani Kárpátaljáról, és át kell adni őket a kelet-galíciai német hatóságoknak.*” Egyedül Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter tiltakozott a határozat ellen. A törvényes kiűzés jogi alapját Batizfalvi Nándor KEOKH-tisztviselő dolgozta ki, és 1941. július 12-én jelent meg a 192. számú végrehajtási utasítás. A deportálandók 30 pengőt, háromnapos ételmezt és személyi használatra szolgáló holmijukat vihették magukkal. A zsidókat Körösmezőn kellett összegyűjteni és átadni. Hozzáálltak begyűjteni a jobbára lengyel származású vagy

születésű hontalan zsidókat, de szép számmal voltak magyar zsidók is, akik a szükséges igazolások híján nem tudták magyar állampolgárságukat bizonyítani. Nem kevés magyar zsidót csak azért tartóztattak le, mert szálla volt a helyi hatóság szemében. Például a putnoki zsidók nagy részét így adták át az SS-nek. Kárpátalján a legnagyobb kíméletlenséggel járnak el, zsidó közösségek egész sorát úgy távolították el, hogy egyetlen ember sem maradt belőlük. Az eljárás előjátéka volt az 1944. évi deportálásnak.

A körösmezői gyűjtőhelyről napi ezres csoportban tették át őket a határon. 1941. augusztus 10-éig mintegy 14 000 zsidót adtak át az SS-nek. Az augusztus végén záródó akció további 4000 zsidó sorsát pecsételte meg. A deportáltakat az SS teherautón Kolomeába szállította, majd 300–400 fős csoportban gyalogmenetben jutottak el Kamenyec–Podolszkkba. A németek először nem tudtak mit kezdeni velük. Az ukrainai Vinnycában született a döntés, hogy 1941. szeptember 1-jéig befejezik likvidálásukat. A Magyarországról kitelepített zsidókat augusztus 27–28-án gyilkolták meg.

Jaeckeln SS-tábornok 1941. szeptember 11-i jelentésében 23 600 kivégzetről írt, melyből 16–18 000 lehetett a magyarországi zsidók száma. A kitelepítettek közül mintegy 2000-en maradtak életben, akik közül többen visszaszöktek Magyarországra és beszámoltak a tömeggyilkosság borzalmairól. Ennek ismeretében tájékoztatta a magyarországi zsidóság Keresztes-Fischer Ferenc belügyminisztert, aki utasította a KEOKH-ot, hogy állítsa le a deportálást. Így hét vasúti szerelvény deportáltjai egy időre megmenekültek.

A magyar zsidóság holokausztja Kamenyec–Podolszkkal kezdődött. 1941 nyarán Máramaros megye alispánja, Ajtay Gábor felszólította a vármegye 55 000 főnyi, Galíciából menekült zsidóságát, hogy térjenek haza régi otthonaikba. Csupán arról feledkezett meg, hogy Galíciát már bekebelezte a német birodalom. Az 1942–1944. évi politikai közeget, amelyben a zsidóknak élni kellett, jól mutatják be Kállay Miklós miniszterelnök megjelent emlékiratai. 1942-ben a parlament 5–6 százalékát alkotta a Nyilaskeresztes Párt, amely ki akart irtani minden zsidót. Kállay mindent megtett, hogy a német követeléseket elhárítsa. Ebben a feszült hangulatban lélekemelő volt Scheffer János szatmári megyéspüspök egyik megnyilatkozása. *„Bérmaútja alkalmából 1943-ban Érolasziban az egyházközség a szentség kiszolgálása után rendezett fogadásra meghívta a zsidó hitközség elöljáróit is. Katz főrabbi üdvözölte a püspököt, akinek ő rendkívül melegen válaszolt.”*

1942 ősztől megkezdődött az idősebb korosztályú zsidók munkaszolgálatra való behívása. A szatmáriakat Nagybányán a X. munkaszolgálati táborba vonultatták be. A M. kir. X. Kmsz Zászlóalj 110/8 alsózsuki tábori munkásszázad emlékkönyvéből is látszik a Kállay-féle zsidópolitika. A beköszöntő sorok már figyelemre méltóak: *„Ezúttal köszönjük meg Kaposváry József hadnagy úrnak igazságos és emberséges magatartását, melyet – a szolgálati szabályzat szigorú betartása mellett – velünk szemben tanúsított, valamint ezen emlékkönyv kiadásának engedélyezését.”* A munkaszolgálat sok embert és sok emberi áldozatot követelt. S sok-sok halottat, amikor

a munkaszolgálatosokat kivitték Ukrajnába. Többen meghaltak, mint ahányan hazajöttek.

1944 februárjában a budapesti Zsidó Múzeum vállalta észak-erdélyi, főleg nagybányai zsidó festőművészek kiállítását. A kiállítás idején még senki nem hitte el, hogy két hónappal később elkezdődnek a gyilkosságok.

1944. március 18-án Horthy Hitler még magánál tartotta, amíg elindultak a német csapatok Magyarország felé. Greiffenberg német katonai attasé közölte Kállayval, hogy a Führer és Horthy egyezsége szerint német csapatok szállják meg Budapestet. Kétségbeesett helyzetében tanácskozást hívott össze. Kállay rá akarta beszélni a hazaérkező Horthyt, hogy mondjon le, de ő ezt nem tette meg. Kállay Miklós miniszterelnöknek menekülnie kellett, a budapesti török követségen nyert oltalmat.

1944. március 19-e után Magyarország német protektorátus lett, a zsidók sorsa megpecsételődött. 1944. március 20-án Budapesten megalakul a Zsidó Tanács. 1944. április 5-étől kötelezték a magyar zsidókat a sárga csillag viselésére. 1944. április 13-án Serédi bíboros felkereste Sztójajt, tiltakozva a kárpátaljai és észak-magyarországi zsidók gettózása ellen. 1944. április 16-án Serédi püspök társai nevében emlékiratot nyújtott át a gettóban zajló embertelen kínzások ellen.

Íme egy kérő szó 1944-ből, egy lap az ország történetéből: *„A keresztény magyar társadalomhoz fordul tragikus sorsának huszonnegyedik órájában és emeli fel kérő szavát a magyar zsidóság. Azokhoz fordul, akikkel egy évezred óta jóban-rosszban együtt élt ebben a hazában, amelynek porában nyugosznak elődeink, apáink, nagyapáink. Nem szólaltunk meg akkor, amidőn vagyunkból megfosztattunk, emberi méltóságunkat és polgári megbecsülésünket elveszítettük. És ezt a végső lépést akkor sem tettük meg, amikor családi tűzhelyünkől kivetettek. Most azonban közvetlenül meztelen életünkről van szó. Sőt ezt a mondatot leírni is fájdalmas – már csak a magyar zsidóság egy részének életéről. Fel kell tárnunk a keresztény magyar társadalom előtt, hogy hetek óta a magyar zsidóság százezreit külföldre deportálták olyan tragikus és kegyetlen körülmények között, amelynek nincsen párja a világtörténelemben. A magyarországi zsidóság az átalakulás első pillanatától kezdve a mai napig néma megadással viseli szörnyű sorsát és mégis megindultak az ország minden részéből a halálvonatok. Eddig majdnem 500 000 embert deportáltak. Noha a vonatkozó kormányrendelet csakis arról szólott, hogy a zsidókat elkülönített városrészekben helyezték el, valóságban a rendeletben említett elkülönített városrészek – (gettók) – iszonyatos internálótáborok lettek, ahonnan még rosszabb életlehetőségű feltételek mellett városkörnyéki téglagyárakba, elhagyott malmok romjai közé zsúfolták össze a vidék zsidóságát. Vajon a történelem előtt igazolható lesz-e az, hogy a magyar állampolgárok 8 százalékát, majdnem egymillió embert meghallgatás és bírói ítélet nélkül deportálásra ítélték és pusztulásba döntöttek? Ma nincs időnk és főleg lehetőségünk egyoldalú vádak ellen védekezni. De mi felemelt fővel állunk és szembenézzünk azokkal. Ha voltak hibáink, azok nem a mi sajátságos vétkeink voltak, hanem abból a termelési rendszerből következtek, amely egy évszázada irányította a világot. Aki ismeri*

a történelmet, az tudja, hogy a nemzet örök, a politikai irányváltó. Ma ezt látjuk politikai igazságnak, holnap mást. De a politikai irányokon felül van egy örök, emberi igazság, és aki ez ellen vét, az a történelem urának, mindnyájunk mindenható Istenének ítélőszéke előtt nem állhatja meg helyét.”

Szatmárnémetiben a zsidók gettózásának és a deportálásának a feladata elsősorban a város polgármesterét, Csóka Lászlót, alpolgármesterét, Rogozy Pap Zoltánt és a polgármesteri hivatal jegyzőjét, dr. Pirkner Ernőt illette.⁴²

„A magyar hatóságok úgy döntöttek, hogy Szatmár megyében két gettót létesítsenek: egyet Szatmárnémetiben és egyet Nagybányán. Kezdetben Nagykárolyt is összpontosítási központnak szemelték ki a helyi és a szomszédos községekből származó zsidók számára. A Nagykárolyban összegyűjtött mintegy 1200 zsidót először a Hét-sastoll, a Debreceni István, a Kazinczy és a Honvéd utcában szállásolták el. A Zsidó Tanács tagjai: dr. Antal István, Pfeffermann Jenő, Deutsch Ernő és Jakabovics Lajos voltak. A Nagykárolyba összpontosított zsidókat rövidesen a szatmárnémeti gettóba szállították át.”⁴³

Az eredeti terv szerint a zsidókat külön táborban kellett volna összegyűjteni. Végül olyan döntés született, hogy a gettót a Zrínyi, Petőfi, Báthory és a Tompa utcában és környékükön hozzák létre. A kampány csúcsidejében 18 863 zsidó volt a gettóban, köztük azok is, akik az erdői, a nagykárolyi és a szatmárnémeti járásból kerültek ide. Az érintett nagyobb hitközségek az alábbiak voltak: Apa, Aranyosmegyes, Avasfelsőfalu, Avaslekence, Avasújváros, Batiz, Krasznabéltek, Bikszád, Erdőd, Huta (Szelestyehuta), Kacs, Királydaróc, Nagykároly, Sarkad, Szamoskrassó, Szatmárhegy, Szinérváralja, Terep és Vámfalu. A gettókorházat dr. Fekete Samu szemorvos alapította és a munkában részt vettek dr. Kövály Tibor, dr. Sárkány László, dr. Fenyves Ármin stb. A gettó parancsnoka Sárközi Béla rendőrtiszt, a Zsidó Tanács elnöke Schwartz Zoltán volt.

Az 1944. május 3-án megkezdett gettózást május 6-ára már be is fejezték. Voltak emberek, akik életüket is kockáztatták, hogy segítsenek. Dr. Jakabffy Elemér a nagy kisebbségpolitikus kenyeret vitt az állomásra és a vagonokba dobálta. Varga Lajos, Koroknai Sándor, Földes Ilona zsidókat rejtegetett. A helyi újságokból az eseményekre nem lehet következtetni, mivel a Szatmár megyei könyvtárban nem találhatóak az 1944-es esztendő sajtótermékei. A Magyar Holokauszt című tanulmány szerint a szállítmányok az alábbiak szerint indultak:

⁴² Pirkner Ernő zsidóbarát, jó szándékú ember, akinek írói és újságírói ambíciói is voltak. Ő jelentette meg éveken keresztül a Szilveszteri Krónika című kiadványt.

⁴³ Randolph L. Braham: Magyar Holocaust című kötet: A szatmári gettó leírása

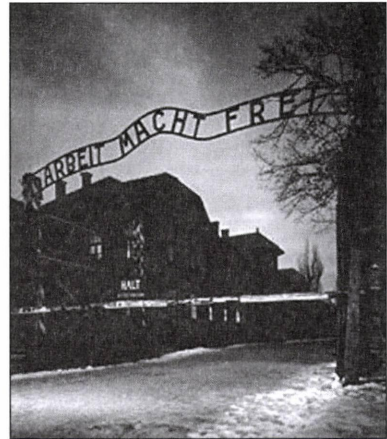
1944. május 19-én 3006, 1944. május 22-én 3300, 1944. május 26-án 3336, 1944. május 29-én 3306, 1944. május 30-án 3300, 1944. június 1-jén 2615 személy. Összesen: 18 863 személy

Szatmárnémetiben az auschwitzi megsemmisítő táborba induló menetoszlopokat a Báthory utcában állították fel. A menetoszlop a József főherceg utcán keresztül a kaszárnya felé vezetett, majd a Szamos-parton, a Bányai úton keresztül a vagonokig. Az egyik oszlop élén Schwartz rabbi, a Petőfi utcai imaház hitszónoka Tóratekerccsel a karján haladt, hangosan imádkozva. Kassáig magyar csendőrök kísérték a szerelvényt, ott németek vették át. A felügyelet nélkül maradt zsidó otthonokban szabad rablás folyt. 1944. július 7-én Horthy Miklós elrendelte a zsidók deportálásának megszüntetését. Hatékony zsidómentő tevékenységet fejtett ki 1943–44 között a magyar hadsereg azzal, hogy zsidó férfiak ezreit vitte el munkaszolgálatra. Ennek ellenére 1944 júliusára már mintegy 400 000 embert kivettek az országból. A pápa, a svéd király és Roosevelt elnök üzenete segítette hozzá a határozatlan Horthyt, hogy leállítsa a deportálást.

1946-ban a magyarországi zsidók politikai kísérletet tettek, amikor memorandumot intéztek a párizsi békekonferenciához, amelyben a magyarországi zsidó közösségek tiltakoztak az ország megnyomoritása ellen.

A menetoszlop... a vágányokig

Auschwitz – Birkenau, a megsemmisítő tábor

3. A vézkorszak után

1944. október 25-én Nagykároly és Szatmárnémeti szovjethatalom alá került. Nem a hitközség feléléstése volt az első cél, hanem a Demokrata Zsidó Népszövetség megalakítása. Mindent, csak ne egyházat, ne hitéletet! A haláltáborból hazajövők újabb traumákat éltek át. Nem volt nehéz körükben elhinteni a kommunista tanokat. 1944 őszétől egy másik lágerélet kezdődött: a kelet-európai kommunista lágeré. Új házasságok kötődtek, többnyire vegyesek, elsősorban azért, mert kevesebb nő élte át a táborokat, mint férfi. A Papp Géza utcában lévő zsidó kórházban létrehozták a Deportáltak Otthonát, ahol dr. Grosz Sándor, dr. Fenyves Ármin, dr. Vámos László, dr. Shtock állt a betegek rendelkezésére. Hamarosan újraszerveződött a hitközség és

a chevra. Majd amikor már helyreállt volna a rend, következett az újabb kifosztás: az államosítás. Közben zsidók kerültek nagy tisztségekbe. Weisz László lett a szatmárnémeti szekuritate megalapítója, aki a nyilasoktól eltanult módszerektől sem riadt vissza.

Újjáalakult a rabbitanács: Friedmann Zálmán, Freund Majse, Weisz Ármin, Hers, Grünwald József. A szatmári deportáltakért okmánybélyeget adtak ki, melyet 1944 végén és 1945-ben is használtak. A bélyegek közepén perforáltak, egyik fél került az okmányra, a másik a hivatali másolatra vagy nyugtakönyvbe. A kétnyelvű bélyegeken a következő felirat szerepelt: vízszintesen fenn és lenn: Pentru deportati (a deportáltakért). Függőlegesen: Satu-Mare 1945. Szatmárnémeti, 1945. A bélyegeket 100, 200, 500, 1000 lejes értékben forgalmazták. A náci haláltáborok 50. évfordulóján román–izraeli közös bélyegkiállítással emlékeztek meg.

A hitközség háború utáni történetének első és utolsó rabbija Naftali Halpert volt. Megérte, hogy a hitközség mind lélekszámban, mind hitben meggyengült. A Várdomb utcai Nagyzsinaágógát és a status quo zsinagógát csak később hozták használható állapotba. A status quo közösség hamar kifulladt, a szombati imádkozásra is alig jöttek össze. A zsinagóga későbbi felszámolásának ez is oka volt.

1946. május 31-én hirdetett ítéletet a kolozsvári Népbíróság a háborús bűnösök ügyében. 1946 júniusában gyászünnepélyt tartottak a gettó színhelyén, melyen beszédet mondott dr. Alexander Sáfrán országos főrabbi. A megalakult hitközség elnöke Freund Szendert lett, aki 1947-ben bekövetkezett haláláig látta el a tisztséget.

1950-től kezdődtek azok a folyamatok, amelyek a hitközség megszűnéséhez vezettek. Megkezdődött az Izraelbe való kivándorlás. Az országot elhagyóknak ingatlanjaikat ott kellett hagyni a román állam részére, csupán kiutazási engedéllyel hagyták el az országot, ezzel korlátozták a világban való mozgási lehetőségüket. A 92/1950 és a 111/1951-es rendelet alapján zsidó vagyontok jutnak állami kézbe. 1959-ben folytatódik a rablás az 1434/1959. minisztertanácsi határozat szellemében, majd megjelenik a 712/1966 rendelet, amely az előző szerint az ún. ingatlanjaikat „elhagyók” házaik fölött rendelkezik. A rendelkezések következtében 428 zsidó család házáat államosítják.

A román diktátor, Ceausescu az 1960-as, 1970-es években százezernyi román zsidót adott el Izraelnek. Az újságok beszámolnak a deportálás 40. évfordulója alkalmából 1984-ben rendezett ünnepekről, az 1984-es Chanukáról, ahol az ünnepi beszédet Mozes Rosen főrabbi tartotta. Nagy szerepe volt abban, hogy a zsidóság elhagyja Romániát. A főberről majd a jövő mond ítéletet.

IV. A SZATMÁRI ZSIDÓSÁG

1. Szatmárnémeti

Az 1992-es népszámlálás szerint a 400 158 lélekszámú Szatmár megyében 205 zsidó él, közülük 62 Szatmárnémetiben. Lassan új történelem kezdődik Szatmár megyében: a zsidótlan Szatmárnémeti története. A hitközség még áll, s próbál megújulni, de sajnos fiatalok már nincsenek. A temető megérdemelné, hogy nemzeti sírkertté nyilvánítsák.

A hitközség története

A szatmárnémeti zsidó hitközség történetét hat szakaszra lehet bontani:

- 1) Mandelbaum Benjámin Farkas főrabbi időszaka (1842–1897)
- 2) Grünwald Juda főrabbi időszaka (1898–1920)
- 3) A status quo hitközség megalakulása (1898)
- 4) Grünwald Lázár főrabbisága (1920–1928)
- 5) Teitelbaum Joel főrabbi időszaka (1934–1944)
- 6) A második világháború utáni időszak

1842–1897

Írásos dokumentumok az 1842–1850 közötti időszakból a hitközségi életről nincsenek. 1849-ben készül el a Chevra első alapszabálya, amelyet majd csak 1895-ben módosítanak. Az utolsó alapszabály – bár 1941-ben elkészült – csak 1943. október 13-án nyerte el a belügyminisztériumi jóváhagyást.

1856-ban született döntés zsinagóga építéséről és 1858-ban már át is adják. 1863-ban létesül az első mikve. 1864-ben adják át az első fiúiskolát. 1871-ben készül el a hitközség alapszabálya. 1892-ben adták át a régi helyén épült 846 ülőhelyes ortodox zsinagógát, melynek építője a sátoraljaújhelyi Jenik Béla, tervezője az a Bach Nándor, aki az 1890-ben átadott nagyváradai zsinagógát megálmodta.

Mandelbaum főrabbi Bonyhádon született 1815-ben, tanulmányait szülőföldjén és Pozsonyban végezte. Batizra nősült, apósa Hollender Dávid tehetős ember volt. Sári leánya, mint rabbifeleség sok elismerést kapott hittársnőitől. Batizi rabbiként hívták Szatmárnémetibe, ahol 1897-ben bekövetkezett haláláig volt vallási vezető. Nem tudott vagy nem akart megtanulni magyarul, ezt most már nehéz kideríteni. A házassági anyakönyvekből tudni, hogy vidékre – Amac, Batiz, Berend, Dobrácsapáti, Egri, Garbolc, Halmi, Kakszentmárton, Lázári, Mikola, Nagykolcs, Pettyén, Rozsály, Sárközüjlak, Szamoskrassó, Szárazberek, Udvari – is járt esketni, ami a korabeli útviszonyok és járművek ismeretében nem kis feladat volt. A főrabbi csatlakozott

az 1865-ben Nagymihályon tartott rabbikongresszus határozatához. Az ortodox szellemiség védett mindent ami régi, minden új kísérletet visszafojtott.

1898–1920

1898. február 22-én Grünwald Judát főrabbiává választják. A chaszid irányzat markáns képviselője volt, aki a kor igényeinek legkevésbé felelt meg, ezért kezdődött el a status quo és neológ irányzat kiválása. Elvárás volt, hogy temetéseken olyan személy beszéljen, aki jól tud magyarul, ezért több esetben Stueuer Ábrahám gimnáziumi vallásstanár működött közre. Munkássága idején megújult a rituális fürdő (1912) és megerősödtek a vallási nevelés intézményei.

A status quo ante hitközség megalakulása

1898-ban mintegy 120-an megalakították a status quo ante hitközséget, melynek egyházi vezetője Klein Ignác rabbi lett. Első időszakban a Vigadóban béreltek imaház céljára alkalmas helyiséget, majd 1902-ben vásároltak telket zsinagóga építéséhez. 1903-ban meghívták dr. Jordán Sándor fogarasi főrabbit, majd megszervezték a hitközség intézményeit. 1905-ben elkészült a zsinagóga és a székház Kovács Károly budapesti műépítész tervei alapján.

Dr. Jordán Sándor 1862-ben született, 1890-től 1903-ig Fogarason, majd Szatmárnémetiben volt rabbi 1932-ben bekövetkezett haláláig. Amikor Szatmárnémetibe érkezett, már családja volt. Az ő kezdeményezésére itt nyílt meg Magyarország első héber nyelvű óvodája. Az ő korszakában készül el a zsidó kórház, az aggmenház. A városban nyugszik, felesége Auschwitzban halt meg.

Őt követte Dr. Friedman József, aki Heves megyéből érkezett. Nagy műveltségű és kiváló szónok, ő adta ki először román nyelven Szatmárnémetiben Eszter könyvét. Pályafutása nehéz időkre esik. A hitközség külön temetőt nyitott az ortodox temetővel szemben a Postakertben. A főrabbi 1944-ben meghalt Auschwitzban. A deportálásból visszatérők még megpróbálták a közösséget összefogni. Főrabbijuk Klein Ernő volt, aki 1946-ban elhagyta Romániát. Később a hitélet megszűnt. A zsinagógát 1965-ben lebontották.

Az ortodox temetőt a Nagybányai úton a református és ma már román ortodox temetővel szemben kőkerítés veszi körül. A temető 1852–1856 között létesült. A Szamos újság 1912. szeptember 10-i számából megtudhatjuk, hogy Szatmárnémetiben egy koronát kellett fizetni az ortodox zsidóknak a temető látogatásáért. A sírkertet 17 parcellára osztották. A keleti kerítésen vasból készült ablakok vannak a kohaniták számára. (A kohaniták a papi törzs leszármazottai. Egykor a szentélyben ők mutatták be az áldozatokat. Halottal nem érintkezhetnek, ezért a temető kapujában, a síroktól messze mondanak imát.) A II. világháborúig még sírgyalázás sem volt. A II. világháború idején azonban széjjelbombázzák, nyolc hatalmas tölcser keletkezett, kb. 400 sír

rongálódott meg. Grünberger S. Dávid művészi megrajzolt térképe segítette, hogy minden az eredeti helyére kerüljön. Néhány sírkövön van csak magyar nyelvű felirat. Az 1944-ben a gettóban elhunytakat szekerre rakták, úgy vitték ki a zárt területről. Ma sem lehet tudni, hogy hova temették őket. A temetőben a főrabbi sírokon kívül 2143 sírt, illetve sírkövet találni. Az 1898-ban alakult status quo hitközség első elnöke Fried Emil volt 1913-ban bekövetkezett haláláig. A Postakertben kialakított temető a Batizi útra néz, impozáns főkapuja és halottasháza, benne 400 sír van. A temető legnevezetesebb halottja dr. Jordán Sándor főrabbi. A sors fintora, hogy a temető első halottja az elnök 1907. január 6-án 57 évesen elhunyt felesége.

1920–1928

Grünwald Lázár főrabbit 1920. október 17-én választották meg. Előtte Felsővisón volt rabbi. Időszakában készül el a közösség új székháza, az iskola, a rituális fürdőt gőzfürdővel bővítik, központi pászkasütő, tollfosztó épül. Délelőtt jesivában tanított, délután panaszokat orvosolt, éjjel halachikus műveket írt. (A halacha a vallásos élet minden törvénye, szokása. A szó „járás” jelent, Isten útjaiban járásról van szó.) Az önmaga által diktált munkatempót csak néhány évig bírta, 1928. május 20-án meghalt.

Ortodox temető Szatmárnémetiben

1934–1944

Teitelbaum Joel korszaka, aki Nagykárolyból származott és ott volt főrabbi. Nagy műveltsége és párját ritkító szónoki tehetsége ellenére nem pozitív a megítélése, mivel 1944-ben, a tragédia előtt közösségét magára hagyta, és az utolsó pillanatban Amerikába menekült. Dicséretére válik, hogy amíg élt, minden évben próbált a közösségen anyagilag segíteni.

A II. világháború után

Naftali Halpert főrabbit 1947-ben iktatták be és 1982-ben Izraelbe történt aliázásig töltötte be a tisztséget. (Az aliázás kétféle értelemben használatos. Egyrészt felhívni valakit a tóra felolvasó asztalhoz, másrészt kivándorol Izraelbe, „felmegy” Jeruzsálembe.) Azóta nincs rabbija a hitközségnek. Az 1990-es évektől a Szatmárról elszármazott Salamon Berkowitz és fia Mose Berkowitz támogatja a megmaradt közösséget adományaival.

Szatmárnémetiben még az alábbi rabbik tevékenykedtek:

Jiszáchár Ber Laufer, lakása és imaháza a Mátyás király utcában volt. Szatmárnémetiben temették el. Imaházát veje, Méir Rosenbaum rabbi vette át és vezette 1944-ig.

Májer Izrael segédrabbi, a Kis Új utcában lakott feleségével. 1870. augusztus 10-én született fiuk, Jakab.

Eliezer Fisch rabbinak a Békés Károly utcában volt imaháza. A „Bikszádi rabbi” jelzővel látták el, mert Bikszádról került Szatmárnémetibe. Csodatevő hírében állott. Fia szintén rabbi lett és az USA-ban él.

Aharon Rothnak a Kölcsey utcában volt imaháza. Jeruzsálemben halt meg.

Chájem Halberstan rabbinak a Báthory utcában volt imaháza, Szatmárnémetiben van eltemetve.

Chune Hersch rabbi a Zrínyi utcában tevékenykedett.

Chanoch Henich csodarabbi hírében állt, ötvennyolc éves korában halt meg.

Schwartz Sámuel a Petőfi utcai Talmud Tóra imaház hitszónoka volt.

Kövesdi Sámuel hitszónok 1887 augusztusában vette feleségül Danczinger Ignác tanító leányát, Saroltát.

További rabbik: *Wald Efraim*, *Pollák József*, *Lichtenshtein Jákob*.

Szatmárnémetiben az alábbi három zsinagóga és huszonöt imaház működött:

Ortodox Nagyzsínagóga a Várdomb utcán,

Status quo Nagyzsínagóga a Kossuth Lajos és Eötvös utca sarkán,

Németi Nagyzsínagóga a Harcos utcában,

Sáár Hatora askenázi imaház,

Chevra Misnájesz a Tompa utcában (építette Grünwald Juda),

Vizsnici chaszidok a Tompa utcában,

Tiferet Bachurim a Tompa utcában,

Chevra Máchziké Tóra a Bem utcában (építette Grünwald Juda)

A nagy chaszidis imaház a Báthory utcában,

Orsover a Báthory utcában,

Chájem Halberstam rabbi imaháza a Báthory utcában,

Hersele Halberstam rabbi imaháza a Báthory utcában,

Chevra Kadisz a Várdomb utcán,

Talmud Tóra a Várdomb utcán,

Mizrachi az Eötvös utcában,

Talmud Tóra a Petőfi u. 3. alatt (épült 1910-ben),

Chune Hers rabbi imaháza a Zrínyi utcában,

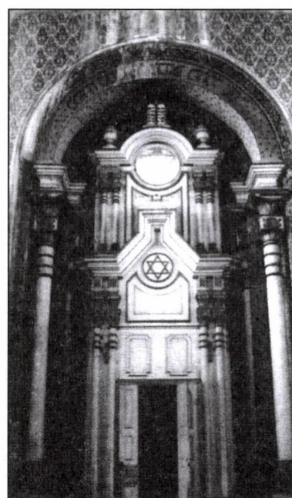
A Markovits család imaháza az Árpád utcán,

A Gúth család imaháza az Attila utcában,

Szentvéri imaház a Harcos utcán,

Imaház a Várdomb utcában

*Templombelső
a frígyszekrényvel*

Berce Laufer rabbi imaháza a Mátyás király utcán,
 Eliezer Fisch rabbi imaháza a Békés Károly utcán,
 Ábrahám Róth rabbi imaháza a Kölcsey utcán,
 Reiter imaház a Széchenyi utcán,
 Kisiparosok imaháza a Bocskai utcán,
 S Rulem Schwartz az Iskola utcában,
 Zsidó kórházi imaház,
 Teitelbaum főrabbi imaháza a József főherceg utcában.

A Szatmárnémetiben lévő tíz nyomdából nyolc zsidó tulajdonban volt. Boros Adolf könyvkereskedő nyomdájában többnyire hivatalos nyomtatványokat készítettek. Hirsch M. Lajos nyomdájának betűkészlete 90 százalékig héber volt, zsidó imakönyveket készített. Sok fiatal tanulta műhelyében a mesterséget. A nyomda történetének második korszaka Hönig Miklós nevéhez fűződik, aki 1946-tól volt a nyomda tulajdonosa. Az üzem akkori neve Viitorul (Jövő), de csak 1948-ig – az államosításig – működhetek. Horovitz Mózes volt az Express Nyomda tulajdonosa. Kővári nyomdája az Atheneum volt. Itt nyomták a Reggeli Újságot, melynek Reizman Irma volt a főszerkesztője. A Szabadsajtó Könyvnyomda és Lapkiadó Rt. tulajdonosai közt találni Dénes Sándor újságíró, a Deutsch testvéreket, Halász Sándor újságíró stb. A Szamos napilap e nyomdában készült. Ez adta ki a Zsidó Jövő című lapot és a Derű című vicclapot havonta kétszer, melynek szerkesztője és írója Mandel Miklós nyomdász. Sájman Géza nyomdája családi vállalkozás volt. Művészi kivitelezésű nyomtatványai, meghívói a mai kor igényét is kielégítenék. Illusztrációit kézzel faragták,

többségük egyedi darab volt. Rosenberg tulajdona volt a Papirus nyomda. Weisz Sándor nyomdája volt a betűtípus állománya, műszaki felszereltségének korszerűsége szerint a legjobb nyomda. Deportálása után fia, Weisz Imre vezette a nyomdát az államosításig.

Zsidó személyiségek

Acsády Ignác történész (1845. szeptember 9., Nagykároly – 1906. december 17., Budapest). Munkássága elismeréseként az MTA tagja. Elsőként írja meg a jobbgység összefoglaló történetét. Legjelentősebb munkája a kétkötetes *A magyar birodalom története*.

Adler Kaba grafikus, festőművész. Polgári neve: Adler Ernő (1912, Szatmárnémeti–? Izrael). A náci koncentrációs tábor túlélője. Emlékei grafikai munkáiban jelennek meg. Szatmárnémetiben megjelent albumának címe: „1944–1945 Auschwitz.” A művész albumát az Auschwitzban mártírhalált halt szülei emlékének szenteli. 1947 januárjában jelent meg dr. Suta Mihai és Boros Jenő református lelkész előszavával Hőnig Miklós nyomdájában. Ezután elhagyta Romániát és Izraelbe ment, ahol elismert képzőművész lett. A Kaba felvett nevet Adler Élijáhu-ra módosította.

Arányi Dezső tenorista (1859. augusztus 18., Szatmárnémeti – 1923. június 21., Pesterzsébet). Apja Goldberger Móric szabó, anyja Berkovits Sára. Színpadi pályája Szatmárnémetiben kezdődött. Eleinte prózai színész, humorista, később Európa-hírű operaénekes. Budapesten Bellovits Imrénél, Bécsben Geiringernél, majd Milánóban tanult. Brüsszelben debütált Meyerbeer Hugenották című operájában. A legnagyobb tenoristák egyike, szerepei francia repertoárok és Mozart.

Becsky Andor (1898. február 28., Sárközújlak–) avantgárd költő. Bécsi, berlini, párizsi emigrációs évek után Budapesten telepedett le. 1957-től a Színháztudományi Intézet munkatársa volt. Írásai az Utunkban, Korunkban jelentek meg.

Benkő Alice szatmárnémeti születésű hegedűművész. A Zeneakadémiát Budapesten végezte. Szatmárnémeti koncertjeiről írt a Szatmár és Vidéke 1911. VI. 13/24; Szamos 1913. IX. 30. 224. száma.

Berkovits Simon újságíró, író. Szatmárzsadányban született 1895. december 5-én. Romániából emigrált, mert politikai sztrájkok szervezéséért a szatmárnémeti haditörvénytörvények halálra ítélte. Kegyelemben részesült. A névtelen forradalmár című művében (1932) egy zsidó polgári környezetből induló falusi fiatalember küzdelmeit írja le. 1963 áprilisában halt meg Máramaroszigeten.

Borgida István dr. művészettörténész, műkritikus. Szatmárnémetiben született 1918. március 8-án. A bukaresti egyetemen doktorált művészettörténetből. Munkásságában kiemelten foglalkozott a romániai magyar képzőművészettel.

Borgida József dr. Az I. világháborúban olasz, orosz, román, francia harctéren volt szakasz-, majd századparancsnok. 1920-ban tett ügyvédi vizsgát Kolozsvárott. Részt vett a Zsidó Párt munkájában, így lett az Erdélyi Zsidó Nemzeti Szövetség

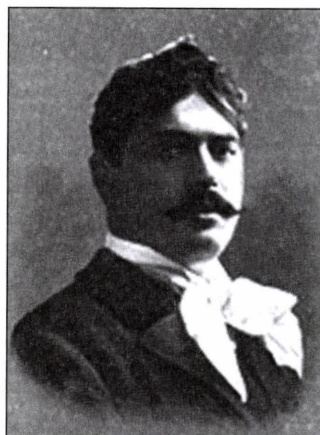
tagozati elnöke. Cikkei az Új Keletben, a Népünkben és a Szatmári Újságban jelentek meg.

Borgida Pál festőművész (1899–1972) Szatmárnémetiben született. A nagybányai festőiskolában Thorma és Réti tanítványa.

Bródy Miklós zeneszerző, karmester, sakkvilágbajnok. Nagykárolyban született 1877. június 20-án, meghalt Kolozsvárott 1949. december 17-én. Pécssett, Grazban, Pozsonyban, Kolozsvárott volt karmester. Operetteket írt, megzenésített Ady-, Áprily-, Heine-verseket. Operettjei: Férjhez megy a feleségem (1921), Thámár (1922). Fia: Bródy Tamás, zeneszerző, karmester.

Bródy Sándor író, hírlapíró. Dénes Sándor újságíró, akinek felesége Bródy Sándor unokahúga volt, ezt írja: „Még vannak, akik emlékeznek rá, hogy az őt gyakran felkereső Sárga doktorral vitázott, s ha a vitában, írásaiban sziesztát tartott, akkor belémarkolt a hegy tömör, agyagos sarába és pompás figurákat mintázott. De az agyagnak nem volt elég tüze, rugalmassága, hogy Bródy Sándornak hagyományokat ostromló érzéseit, indulatait megőrizze. Az agyagfigurák visszagyűrődtek sárrá, tollat fogott, amelytől a sár is aranyszavú, keményen zengő ércce változott... Szerette, második szülőföldjeként imádta Szatmár városát. Írásaiban gyakran emlékezett meg melegen róla, ahol szerettei éltek, ahol édesanyja, özv.

Bródy Jakabné született *Blau Katalin* 92 éves korában csendesen, okosan, hogy senkinek terhére ne legyen, elaludt, s a vasúton túli kőfallal kerített temetőben alusza örök álmát... Szerette ezt a várost, a sárgára festett családi házat a Rákóczi utcában, az udvarán bódító illatú orgonáit, fehérlevelű juharfáit, meg az öreg dadát, aki hat gyermeket dajkált végig a családban... mohón fogyasztott életörömök fáradalmi után előzetes bejelentés, híradás nélkül, mintha csak tegnap utazott volna el, be-beállított, s ha Budapest szava, zaja visszahívta, egyetlen búcsú nélkül, mintha csak a szomszédba menne, elutazott... Legutóbb 1918 nyarán járt itt s egész délelőttöket töltött az akkor még kezdetleges, de idillien csöndes és kellemes strandon...”

Bródy Sándor, 1863–1924

Csehi (Klein) Gyula irodalomtörténész, kritikus.

Szatmárnémetiben született 1910. november 26-án, Kolozsvárott halt meg 1976. január 21-én. Egyetemi tanulmányait a Sorbonne-on, Bécsben, Kolozsvárott végezte. 1943-ban munkaszolgálatra hívták be, így menekült meg a deportálástól, viszont családja a fasizmus áldozata lett. A Bolyai Egyetemen filozófiát adott elő, majd igazgató volt.

Csengeri Máyer Sándor földbirtokos. 1875. május 27-én született Szamoskrasón. A status quo hitközség első elnöke, a Magyar Párt tagja. 1912-ben halt meg.

Csengeri Máyer Mihály földbirtokos. Szamoskrassón született 1890-ben. A kereskedelmi akadémiát Bécsben, a gazdaságit Bonnban végezte.

Dénes (Grósz) Sándor szakmája szerint jogász, de nem gyakorolta mesterségét, hanem mint újságíró, szerkesztő alkotott jelentőset. 1880. szeptember 5-én született Mikolában. Ady, Szép Ernő, Bródy Sándor tüntette ki barátságával. Az érettségi bizonyítványán még a Grósz vezetéknev szerepel. Debrecenben, Pesten tanult jogot, ottani újságíróskodása idején (1901) Adynak volt munka- és lakótársa. A Magyar Hírlaphoz került, s akkor változtatta meg nevét is. Dolgozott a Nap szerkesztőjeként, a Borsszem Jankónál, a Világnál, 1907-ben megindította a Halmi című hetilapot. 1908-tól harminc éven keresztül a Szamos című napilap főszerkesztője, a Cimbora című gyermeklap felelős szerkesztője. 1913-ban megválasztják a törvényhatósági bizottság tagjává. Az *Újságot írok* című könyve 1928-ban jelent meg először Szatmárnémetiben. 1944-ben deportálták, Auschwitzban halt meg.

Erdős Imre Pál (Nántü, 1916. november 2.–Szatmárnémeti, 1987. november 17.) grafikus. Nagybányán Thorma János, Krizsán János, Mikola András növendéke volt, majd Molnár C. Pálnál tanult Budapesten. Szatmárnémeti ösztöndíjjal tanulmányúton vett részt Párizsban, Velencében, Rómában. Állandó munkatársa a különböző budapesti kulturális folyóiratoknak. Kezdetben fest, többségében portrékat, kompozíciókat, majd fametszet és rajz albumokat jelentet meg Markovits Rodion, Benedek Marcell, Ignác Rózsa bevezetőivel. Szatmárnémetiből hurcolták el családjával együtt Auschwitzba, egyedül tért vissza. 1952–1968 között Nagybányán élt. 1963-ban Román Állami Díjat kap, 1964-ben a Művészet Érdemes Mestere címmel tüntették ki. 1968-ban visszatér Szatmárnémetibe. 1977-től haláláig a Romániai Képzőművészek Szövetségének alelnöke. Az 1980-as évek kompozícióiban előtérbe kerültek az élet, halál, szépség-rútság, fiatalság-öregség motívumai. Halála előtt Szatmár városának adományozott egy húsz rajzból álló sorozatot. Életművét a művész leánya, Erdős Judit művészettörténész gondozza.

Góth (Grosz) Móric festőművész. Avasfelsőfalun született 1873. március 2-án. Először jogot végzett s csak azután foglalkozott komolyabban a festéssel. Budapesten Bihari Sándornál, Karlovsky Bertalannál tanult, ezt követően Münchenbe ment festőiskolába, ahol megismerkedett Hollósyval, majd Nagybányán 1896–98 között Hollósy Simon tanítványa volt. A Mednyánszky Lászlóval való találkozás nagy hatással volt rá. Bécsben, Párizsban képezte magát és 1907-ben mint kész művész állított ki a Műcsarnokban. Képei, finom rajzai a legnagyobb elismerést nyerték el, Franciaországban, Hollandiában, Belgiumban, Egyesült Államokban. 1910-ben elnyerte a gr. Andrassy Dénes-díjat, amit olaszországi tanulmányútra fordított. 1912-ben megkapta Ferenc József jubileumi ösztöndíját. A Szépművészeti Múzeumban számos munkája látható. Elhagyta Magyarországot, Hollandiában telepedett le és Amszterdamban halt meg 1939-ben. Fiatalkori alkotásai közül több látható Szatmárnémetiben, a Művészeti Múzeumban.

Dr. Havas Miklós újságíró, zenekritikus, zeneszerző, szerkesztő, drámaíró, előadóművész. Színerváralján született 1876. október 11-én. Jogot végzett. 1921-ben megalapítja és igazgatója volt a Szatmári Zenekedvelők Egyesületének. 1923-ban megválasztották a Kölcsény Kör művelődési szakosztályának előadójává. A Szabadsajtó egyik szerkesztője, de írt a Szamosban, a Vasárnapi Újságban, a Zenei Szemlében. Tehetséges hegedűművész volt, s mint szólista sok hangversenyen lépett fel. Csodadoktor című vígjátéka dicséretet nyert a kolozsvári drámapályázaton. Az 1924-es szatmárnémeti bemutatóra megzenésítette Benedek Elek Többsincs királyfi című mesejátékát. Auschwitzban halt meg 1944-ben.

Lövy Miksa (1843–1911) Szatmárnémeti első könyvkereskedője. Bár 1891-ben nevét Lászlóra változtatta, mindenki Lövynek hívta, sőt a temetőben lévő sírkövén is a régi neve szerepel.

Markovits Rodion író, újságíró (1884–1948). A Szatmár megyei Kisgércén született. Jogot tanult. Több éven át volt a Szamos belső munkatársa. *Első találkozásom Baltazárral* című kötete 1925-ben jelent meg. Fő műve az orosz hadifogságban szerzett élményeit megörökítő regénye, a kétkötetes Szibériai garnizon először a Kelet Újságban (1927-ben) jelent meg folytatásokban. A regényt tizennégy nyelvre fordították le. 1932-ben az Aranyvonat, 1933-ban a Sánta farsang című regénye jelent meg. 1932-ben a Temesvári Hírlap munkatársa lett. Írásaiban hű képet nyújt a máramarosi, avasi, szatmári zsidóság életéről.

Mikó Ervin író. 1919. augusztus 28-án Szamosborhídon született. Első írásai a Szamosban jelentek meg. Az Igazság, majd az Utunk című lap munkatársa. Több riportkötete jelent meg: Zsilvölgyi jelentés, Névtelen utas, Nádországon ostroma, Ma kezdődik a holnap.

Princz Dezső. 1884-ben született Vámosújfaluban. Édesapjának malma volt. 1912-ben vette át Szatmárnémetiben az Erzsébet malmot és olajgyárat, ahol 56-an dolgoztak. Túlnyomórészt magyar és zsidó munkásokat foglalkoztatott, ezért a román hatósággal többször volt baja.

Radnóti Miklós költő sorsa szomorú történettel kapcsolódik Szatmár megyéhez. Mikó Ervin így írja le a mártír költő özvegyének visszaemlékezését: „...*Ágnestől tudom, hogy falutokról Miklós naplójában többször esik szó. Radnótit egy Veresmart (Rosiori) nevű faluba koncentrálták egyik munkaszolgálati osztagba, ez a falu Borhid (Valea Vinului) községhez tartozott, ahol másokkal együtt beton- és szögesdrót bunkereket kellett lebontaniuk a II. Károly néven ismert védelmi vonalból.*” Veresmartra 1941 januárjában vitték a költőt.

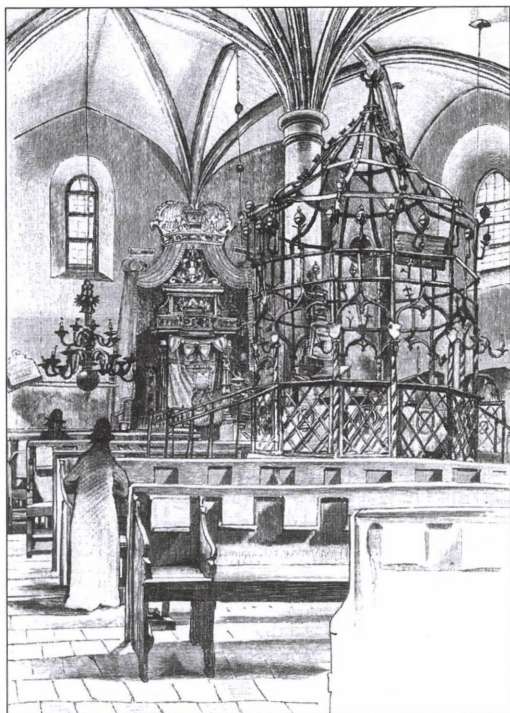
Simon Magda író, újságíró (1908–1969). Legismertebb művei: A felszabadult költő (1949), Tanyai lelkek, riport (1956), Borsi krónika, riport (1959), Cselédkenyér, kisregény (1968).

Szép Ernő (Schön Ezékiel) (1884–1953) író, költő, drámaíró, újságíró. Apja Schön Smuel tanító volt. Husztról költöztek Szatmárnémetibe, az apja ott van eltemetve. Nem tett érettségit, hanem Budapestre ment, ahol élclapokba írt, majd a Nyugat állandó

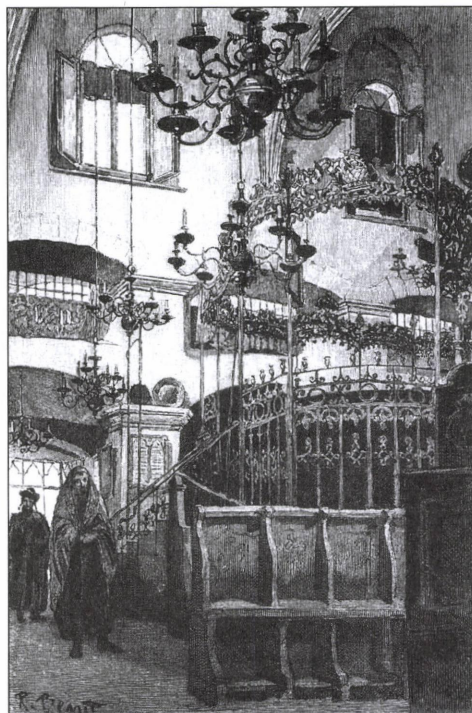

munkatársa lett. 1912-ben jelent meg Énekeskönyv című verseskötete. A világháború idején önkéntes betegápoló és haditudósító. Megjelent a Lila akác, a Patika, a Völegény című színműve. 1944 elején elnyerte a Kiss József-díjat. 1944-ben munkaszolgálatra hurcolták. A Petőfi Társaság tagjai közé választotta. Élete végéig szegénységben élt. Elbeszélései jórészt önéletrajzi ihletésűek, műveit tíz nyelvre fordították le.

Szép Ernő (Schön Ezékiel)
1884–1953

A krakkói régi zsinagóga

A leMBERGI kis zsinagóga

2. Nagykároly

A keleti zsidóság 1772-ig Galíciában és Lengyelország területén élt, de annak feldarabolása után megindul a vándorlás Magyarországra, főleg Szabolcs, Bereg, Szatmár vármegyébe.

A 17–18. században, de még a 19. század elején is, a falvakhoz kötött zsidó lakosság foglalkozása főként a kiskereskedelem, illetve az árendázás volt: korcsmatar-tás és pálinkafőzés. Faluhelyen, de másutt is, például hidak közelében, a földesurak a korcsmáikat, amelyeknek tartására csak nekik volt joguk, bérbe adták a zsidóknak. Csupán a földesúrnak volt joga egész éven át bort vagy szeszt párolni és kimérni. E jogukat bizonyos feltételek mellett és magas bérletösszeg ellenében átruházták a birtokokon vagy másutt lakó zsidókra. Idők folyamán azután a zsidót vádolták meg, hogy pálinkával, borral megmérgezi a parasztságot. Ezt a vádat úton-útfélen hangoztatták. Berzsényi Dániel írta: *„majd minden birtokos bor és húsáruló zsidókat tartván, a sok korcsma által a nép erkölce fölötte romlik”* (A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairól, 1833.)

Fényes Elek írta: *„a pálinkafőzést és ennek kimérését számos helyeken szinte ki-rekesztőleg (zsidók) gyakorolják, s a köznépet hiteladás által a szesz italok könnyelmű italára csábítván, ezt testileg, vagyonilag, erkölcsileg megrontják.”* (Magyarország statisztikája, I. 1841. p. 83.) A zsidók még ezt a foglalkozást sem üzhették nehézségek nélkül. A nyolcgyermekes Herskovits Jakab „szathmári árendátor” a következőket írta a pénzügyigazgatósághoz: *„Transactió szerint tartozott volna (a földesúr) mind sörfőző és pálinka házat is jó alkalmas rekeszben tartani. A németi hid mellett való korcsmaházat is úgy annyira fedetlen hagyta, a németi árendás is ide hordócskával adja a pálinkát és sört is, mégis semmi zabolázása nincsen. Mostani vásári alkalmatossággal biró uram ugyan megengedte, hogy az esős idő miatt az új boltban áruljak, de a főesküdt kihajtott belőle. Vay kapitánnyal levő katonák elmene-telekkel úgy fizettek, amint csak maguk akartak, korcsmárosaimnak nagy kárával.”* Mindennek a figyelmességnek az 1747. évben Herskovits Jakab számára 2000 ft bér volt az ára. (Singer Jakab: Zsidó naptár, Oradea, 1938/39)

A kereskedelem és ipar fellendítése érdekében gróf Károlyi Sándor 1711 után megkezdte a zsidók betelepését, akik számára hitközségi szervezetet engedélyezett és 1724-ben számukra rabbit is hozatott Pozsonyból. Még gróf Károlyi Sándor életében 30–40 belső telket osztatott ki a zsidóságnak türelmi engedéllyel, amelyért a közösség adózott egészen 1848-ig.

Az első árendás 1722 februárjában lépett Károlyi grófnál szolgálatba. Neve: Móse, Jekuthiel fia. Nevét héberül írta alá, mint ahogy héber betűsek az évek folyamán készített szerződések, pénzügyi elszámolások aláírásai is. Többen nevük mellé írták származási helyüket is, mint Brody, Lemberg (Lvov), Kismarton (Eisenstadt). Az egymás közötti levélváltásban, a levelek héber vagy jiddis nyelvű záradékában fel-felcsillan bibliai tudásuk. (A jiddis: németes, héberes zsargon nyelv,

Nagykároly főutcája zsidó üzletekkel

amelyet a templomi és magánéletben használnak. A magyar-jiddis szógyűjteményt 1995-ben adta ki a Chábád Lubovics Zsidó Nevelési és Oktatási Egyesület.) Csupán az aláírók közt szereplő egyetlen nő volt kénytelen – „író toll-átadással” – mást megbízni azzal, hogy nevét aláírja. Az évek folyamán az árendások között találjuk: Volfovics Mihályt, Josephovics Nagy Lázárt, Hersli Mózes, Lebel Áront, akik bérbe vették gróf Károlyi Sándor csanálosi, fényi, kaplonyi, mezőpetri, nagykárolyi, (nagy-)majtényi, szamostói korcsmáit, a sör- és pálinkafőzőket, vámokat, imitt-amott a malmokat, mészárszéket is. A szerződések rendszerint 1–4 évre szóltak. A feltételek rendszeresen a következőkből álltak: A bérlő köteles a megállapított bérösszeget (amely évi 1200–2000 rhénus frt volt) negyedévente fizetni. Azonfelül 100–150 icce pálinkát (mert hogy a csikók száját és a lovak lábát alkohollal mosták), 500–100 akó bort vagy sört, 200 kg-nyi faggyút, húst, a marha hátulját (ti. ezt a zsidók nem használhatják), Szent Márton napján pedig minden zsidó köteles volt egy jól hizlalt ludat meg fűszerszámot hozni ajándékba a földesúrnak. Malomórlés idején minden köbőlért egy garast kellett lefizetniök. Ha a földesúr engedélyével földet műveltek meg, úgy kötelesek voltak beszolgáltatni a „szokott” dézsmát (azaz kilencedet). A házbéren kívül évente fizettek a földesúrnak türelmi és védelmi adót (620 rhénus frt). A zsellérek csupán 5 forintot voltak kötelesek beszolgáltatni. A terhek azonban nőttön nőttek. Például 1740/41-ben 29 személy fizetett 700 forint, 24 személy 492 forint és

13 személy 26 forint adót, továbbá összesen 3195 forint árendabért. Az adót, mint mindenütt, itt is erélyesen behajtották.

Egy 1731-es okirat szerint a gróf engedélyezi ismét rabbi és tanító letelepedését. Csaknem ugyanekkor – 1736 – említés történik Simon Lázár bérlőről, aki egyben bíró is 1740-ig, amikor is lemond Jakab Herschl javára. Igen érdekes az a gróf Károlyi Sándor által Nagykárolyban 1741. július 31-én a saját aláírásával és pecsétjével hitelesített betelepülési okmány, amelyet Sámson Frenklinék és Sámson Izsáknak, két zsidó testvérnek adott: *„Én nagy-károlyi gróf Károlyi Sándor, erdődi és csongrádi dominiumoknak örökös ura, Felsőges Asszonynak s Királyunk ő Felségének actualis intimus és ő Felsőge Helytartó királyi tanácsának Consiliarius, Cavallériájának Generálissa, egy lovas Magyar regimentjének Colonellusa, ezen Nemes Magyar Szatmár Vármegyének Főispánja, ezen Nemes Magyar haza provinciális Comissariusságának Directora, Adom tudtára mindenkinek valakiknek illik, ezen levelemnek rendiben, hogy én Tömösvárról ide jött Sámson Frenkli és Sámson Izsák nevű Zsidókkal, mostan Eötvös Miklós uramtul itten Nagy-Károly városomban magamhoz váltott házam és annak fundusa, nem különben Krasznán lévő egyik majtényi malmom iránt egyeztem meg e szerint: Primo – az említett házat a gróf négy évre engedte át (bérbe), évente 150 Rft taxaban. Secundo – megengedi a bérlők számára szappan és sütő ház építését és a károlyi dominumba kívülük senki nem főzhet szappant, viasz és fagyú gyertyát s szövethékeket eladás kedvéért mártani, nem különben zselit, szarvast (kiflit) s más olyatén speciális kenyeret sütni... Tercio – A mézszárostól való fagyú vévésben a praemtio (elsőbbség) nekik engedtetik az uraságon kívül és az uraság után. Oktavo – Mivel ők a zsidó communitasnak esztendőként 15 frtokat fognak adni, azért léssen ugyan nekiok, tulajdon magok italára, kóser-bort tartani, mindazonáltal, ha a szükség úgy hozná magával, tartozik a communitas nekik kóser bort és húst illő áron, nem különben templomban tisztességes helyt is adni.”* Ez a szerződés igen fontos adatokat szolgáltat: van templom, kóser mézszárszék és kóser kocsmá. Minden bizonnyal erről a templomról lehet szó, amikor a feljegyzések szerint 1866-ban az „ódon zsinagógát” lerombolták, és helyén újat emeltek. Nem sokkal később, 1743. augusztus 18-án fia, gróf Károlyi Antal ismételten megerősíti a szerződést.

A zsidó bérlők panasszal járultak a földesúr elé, nemcsak az adóbehajtás szigora miatt, hanem bérenyhítésért is. Ártatlanul lefoglalták őket. Két zsidót például szekrestül-lovastul – írják. Nem csoda, hogy három jómódú zsidó 1728-ban eltávozott köriükből, és mások is fontolgatták a nagykárolyi uradalom elhagyását – ezt különben csak engedéllyel tehették volna. Csupán a szegényebbek maradtak meg, pedig nekik a 620 forint védelmi adót mindenképpen meg kellett fizetniük. Kérték a bérletdíj csökkentését. 1741-ben a számuk 66 család, körülbelül 300 lélek. A gróf megengedi újabb zsidók bejövetelét. A már ott lakó zsellérek saját költségükön 20 új házat építhetnek maguknak, ő maga pedig felépít tizet az időközben leégett tiz helyére.

A földesúr új szerződést is hajlandó kötni bérlőivel, de nem külön-külön mindenkivel, hanem a közösséggel, versenytárgyalásban „ameddig egy gyertya ég”.

Bírájuk és esküdtek képviselték a közösséget, közöttük Lázár Simon (azonos Josephovics Lázárral, akit gróf Károlyi Sándor nevezett ki adminisztrátornak). Új pont a szerződésben a bíró megválasztása, ennek újévkor kellett megtörténnie, a gróf „főbb tisztjei” jelenlétében. Eleddig a bírót a földesúr jelölte ki, de sok baja volt vele. A bíró a rabbival és az esküdtekkel együtt a zsidó törvények szerint dönt peres ügyekben, amelynél a büntetés nem haladta meg a 12 forintot (később a 6 forintot). Ennél nagyobb összegű ügyekben a földesúr fenntartja magának a döntés jogát. A keresztény ünnepeket meg kellett tartaniuk. A komp, hidak, utak javítását a földesúr vállalta. A bérbe adott korcsmák, házak körül szükséges javításokat a bérlő köteles elvégeztetni saját költségére, mely időnként komoly összegeket tett ki. A vámnál keresztényeket, a mézárszékekben két keresztény segédet, a csanálói és fényi italmérésben pedig korcsmárosként svábokat voltak kötelesek alkalmazni.

Az árendások között a legtehetségesebb és a legleleményesebb Josephovics Nagy Lázár volt. Ő viselte a bírói tisztséget is egészen 1740 májusáig, amikor is kénytelen volt lemondani. Irigység és más okok játszottak közre. Még a gyulafehérvári főrabbi-ságot is foglalkoztatta a nagykárolyi uradalomban élő zsidók egymás közötti viszálya. Végül békejobbot nyújtottak egymásnak az ellenfelek, de Josephovics lemondott, és helyére Jakab Herschl választották. Josephovics Lázárt maga Károlyi Sándor gróf méltatta egyik italméresi szerződésben. *„Károlyi jószágomban lévél (lévő) árendátorságának ideje alatt a megalkudott árendát időről időre pontosan befizette, hozzám való igazságát kötelességének tartotta.”*

Josephovics Lázár nemcsak mint árendás tűnt ki, leleményes kereskedő is volt. Igazolják ezt a vásárlási jegyzékek, amelyekből kiviláglik, hogy például 1738-ban Nikolsburgból (Morvaország) hozott be Szigeti János közvetítésével gyołcsot, selymet, ezüstgombot, cukrot, kávé, bort, gyömbért, szerecsendiót, szegfűszeget, citrust. 1736-ban pedig a debreceni vásáron nemcsak ruhaféléket szerzett be, padován posztótól kezdve, gyermekeknek való strimphli-ig (harisnya), hanem fűszereket, papírt és spanyolviaszt. Olcsón megvásárolt 200 mázsa dohányt. Nem csoda, hogy gróf Károlyi Sándor kedvelte, és 1736-ban őt nevezte ki főbírónak. *„Ítélem is arra alkalmasnak, kit másként is mind jó erkölce, mind maga jó viselése én előttem, úgy mások előtt méltán recommendálhatják.”* Amikor 1740-ben lemondott főbírói állásáról, gróf Károlyi Sándortól „generalis passualis levelet” kért, hogy mint „udvari árendátor” mind maga, mind emberei *„rév, vám és harmincad nélkül szabadon járhasanak s kelhessenek.”* Továbbá engedélyt kért, hogy a gombatermést csak ő gyűjthesse be az udvar számára. Károlyi gróf valószínűleg nem tagadta meg a „passzus”-t, meg a gombaszedés kizárólagos jogát, mert *„(Josephovics) originale megmutatta, hogy semmivel nem tartozik, sem pénzüi, sem serül, sem faggyúval, hanem kilencven icze (icce) pálinkával.”* Gróf Károlyi meg volt elégedve a többi zsidó árendással is, hiszen még rabbiról is gondoskodott árendásai számára.

A zsidó árendások hozzájárultak a gazdasági élethez, szerény körülmények között, nehezen, de becsületesen dolgoztak. A zsidó bérlők hálások voltak, hogy egy

nyugalmas sarokhoz jutottak Szatmár vármegyében, s hogy itt szívesen fogadták őket. Bizonyosság erre, hogy 1791-ben, amikor gróf Károlyi Sándor fia, gróf Károlyi Antal (1732–1791) elhunyt, a nagykárolyi zsidóság testületileg, „gyászruhába öltözötten” kivonult a temetésre, mert Károlyi Antal is, mint elődje, emberségesen bánt velük.

Egy másik XVIII. századi szerződés „contractuális levél” (a szöveg végén: „obligatorialis levél,” azaz kötelezvény), amelyben egy Jakob Dávid nevű nagykárolyi zsidó kereskedő a korcsmák működésére tett ajánlást. 1794. július 9-én Henyei László piarista tanár, gróf Károlyi József főispáni beiktatása alkalmából a következőket írja: „*A Somos erdő alatt a zsidóság három triumphális kaput állítván a tízparancsolatjokról, sok selyem materialokból csinált spallérokka vártá és köszöntötte a főispánjukat.*” Az 1880-as keltezésű rövid szöveg a Kis utcai zsidó lakosok folyamodványa az úriszékhez: „*Kis utcai zsidó lakosok esedeznek, hogy keskeny utcájukon egy köz vágattasson, melyen könnyű szekérral át lehessen menni, kiváltképpen a történető tűz eloltásának megkönnyebbitésére.*”

A levéltári okiratokban több más nagykárolyi illetőségű zsidó személy neve is felbukkan, nem egyszer magyaros írásmóddal s családnév+keresztnev sorrenddel, illetőleg magyar család- és keresztnévvel. 1880-ból: Ábrahám Lebl, Isaák árendás, 1801-ből Juda Léb, 1802-ből Aron Roz, Salamon Majer, 1803-ból Jónás Jakab, 1805-ből Ábrahám Dájts. 1827-ből van olyan összeírás, amely feltünteti a mezőváros összes adózó lakosának nevét, közöttük Sidó jelzővel megkülönbözteti a zsidókat.

A listából kiderül, hogy a város melyik részében volt házuk, telkük. Az első fertály vagy Mester Részből a következő zsidók szerepelnek: Spicz Sándor, Sternberg Bernárd, Spicz Ferenc, Lébli Péke, Moizes Karlen, Ábrahám Lébi, Perl Polyák, Michel Ténis, Stersli Böhm, Böhm Ábrahám, Rös Mihály, Isaák Fied, Blum József, Rósz Mihály, Farkas Mihály, Rósz Ezékiel, Simon Sándor, Spicz Ábrahám, özv. Stern Sámuelné.

A Nagy Úttza vagy Ilk Fertályból: Ábrahám Teuts, Dónkus Antal, Hermán Srencz, Jakab József, Herschli Deutsch Mózes, Lébli Jakab, Éliás Jakab, Buchalzer Herschli, Márton Jakab, Mózes Sándor, Farkas Lázár, Áron Nász, Berek Izsák, Spicz Salamon, Salamon Ludli, Angspurger Mendline, Elias Stern, Simon Frenkel, Klein Lébli, Salamon Mayer, Ábrahám Iudron, Ionás Jakabné, Leni Blum, Ábrahám Lébi, Taub Jákób, Bernárd Spicz, Leibman Weisz, Wolf Jakób, Bern József, Dezts Gáspár, Jákób Salamon, Sterli Blau, Sári Jákób, Salamon Sándor, Sterli Mihály, Freud József, Farkas József.

A többi városrészben – Sváb utca vagy II. Fertály, IV. külső fertály vagy Újvárosi rész, Hajdú-Városi rész vagy V. külső fertály – egyetlen zsidó személyt nem találni. Tanulságos az Úriszék 1827-ben (február 19.) hozott végzése. A zsidó communitas panaszt emelt a város főbírája ellen, hogy „*Herschli Deuts nevű zsidót a főbíró két csákányos által maga elibe akarta kísértetni, amit a zsidó bíró – hivatkozva a fent olvasható patens levélre – ez alapon a zsidó bíró Herschli Deutsot magához vitette,*

nem engedvén meg annak ily gyalázatos meghurcoltatását: kéri ezért a communitas az Úriszéktől az elégtételt s hasznos intézkedés kiadását.” A nagykárolyi zsidók a grófi család védnöksége alatt jelentős kereskedelmi központtá fejlesztették a várost. A XIX. század elején, 1803-ban összevásárolták a faggyút, így a szatmári gyertyaöntők nem juthattak nyersanyaghoz, s emiatt a cívisváros lakossága világítás nélkül maradt. 1829-ben Polatsek Ábrahám nagykárolyi kereskedő boltot vásárol a szatmári Spitz Sándortól és kéri Szatmár város tanácsát, hogy a boltot hagyják a mostani helyén. 1807-ben Oesterreicher Kain Léb nagykárolyi pipakészítő kér letelepedést szatmár városi tanácstól. Nagykároly jelentős fazekasközpont volt. A fazekas céh 1772-ben alakult meg. Több „pipacsináló” műhely is dolgozott a Gencsi, Majtényi, Fazekas utcában. Az utóbbi évtizedek építkezéseinél az ún. „zsidó-köz”-ben is számos cserépipa-töredékekkel teli hulladékgyűjtőt látott napvilágot, tehát ott is működhetett ilyen műhely.

Az első hiteles népszámlálás szerint 1786- körül Nagykárolyban 1796 zsidó élhetett, tehát 1724-től jelentősen gyarapodott a zsidó lakosság. A régi zsidó temetőben 1744-ből származik az első sírkő. Ennek nem csak a bevándorlás az oka, hanem a jelentős népszaporulat. Steiberg Jakab családjában tizenegy gyermeket neveltek. Az 1848-as összeírásból kitűnik, hogy 155-en Nagykárolyban születtek. A bevándorolt 95 lélekből 63-an galíciaiak voltak. Egy nagykárolyi segédrabbi, Löwi Nol Lengyelországból érkezett. Az összeírás szerint akkor 1427 zsidó élt Nagykárolyban. Több zsidó volt uradalmi bérlő – Polatsech Ábrahám főbíró a boltja mellett bérletet is vállalt –, földműveléssel kevesen foglalkoztak. Egy pergamenkészítő is akadt, aki a Tóra tekercsek elkészítésében működött közre. A főrabbi Pers Mayer volt.

Az egészség védelme érdekében izraelita kórház is működött a XIX. század közepén. A betegeket Grünhat Eduard pesti származású diplomás orvos gyógyította. Megjelent a városban a zsidó polgárság is. Özv. Spitz Ábrahámné saját tőkéjéből él, illetve Schwarz Hanna lakáskiadásból jutott jövedelemhez. Az 1807–1808-ban hozott határozat szerint kötelező a zsidók számára a katonai szolgálat. Az összeírás szerint Spitz Ferenc és Samuel Pinkasz éppen sorkatonák voltak.

A nagykárolyi hitközség első embere a főrabbi volt, mellette a 47 éves főbíró Berger Ábrahám és a főbíróhelyettes a 38 éves Polatsek Ábrahám. Az összeírt és minősített felnőtt személyeket 12 osztályba sorolták: 216 főt jónak, 56-ot jámbornak nyilvánítottak, jeles minősítést 12-en nyertek, szerény 2, csendes 1, komoly 1, dicséretes 2, lelkes 1, ügyes 1, szorgalmas 1. A felnőttek közül egyet rossz, egy másikat ármanyos jelzővel illettek.

1848/49-ben a nagykárolyi hitközség a 48-as minisztérium felhívására öt önkéntes honvédet állított a haza szolgálatába, a katonák zsoldját saját pénztárból megduplázták. 1848. október 29-én a hitközség tagjai – gazdagok, szegények – személyesen akartak részt venni a szerveződő polgárőrségben és Grósz Jakabot, Sternberg Izraelt korlátlan hatalmú parancsnokká választották. Az 1848/49-es szabadságharcban százados lett Fogel Adolf, Engel Afold, Schwartz Sámuel. Honvéd volt Kaufmann

Albert. A szabadságharc után büntetésből az osztrák hadseregbe soroztattak: Bronstein Heinrich (1831), Deutsch Márton (1830), Joels József (1821), Kohn Ferenc (1828), Kruh János (1826), Kuthy Ignác (1828).

A nagykárolyi zsidóság vagyoni állapotáról némi fogalmat nyújt az 1851-es Urbéres Birtokoknak Felvallási Jegyzőkönyve. Ebből kiténik, hogy többségük az alábbi utcákban lakott: Pék-utca, Templom sikátor, Nagy kút-utca, Templomtér, Könyök-utca, Fonoda-utca, Hét sastoll-utca, Iskola tér, Vármegyeháza-utca. Sok család rendelkezett beltelekkel, kültelki szántókkal, kaszálókkal vagy szőlővel.

A zsidóság létszámának növekedéséhez hozzájárultak az orosz cári birodalomban (III. Sándor idején) végrehajtott pogromok, mivel orosz zsidók menekültek a Monarchia területére. A zsidó fiatalok közül sokan készültek értelmiségi pályára, s ez megmutatkozott a középfokú oktatásban is. A nagykárolyi Kegyesrendi (Piarista) Gimnáziumban 1899-ben vizsgázott 360 diákból 81 volt izraelita vallású. Ekkor a károlyi izraelita elemi iskola tanítója Koln Miksa volt.

A város összlakossága 13 142 lélek, amelyből az izraeliták száma 2139 (Monográfia, 1910, 177, Schematismus Centenarius 1904, 161–164). A nagykárolyi új izraelita iskola 1908-ban nyílt meg. A nagykárolyi zsidó értelmiség tagjai közül kiválnak az egészségügyben tevékenykedő zsidó orvosok. Dr. Sternberg Géza 1901-től a nagykárolyi kórház főorvos-igazgatója, dr. Blum József a kórház másodorvosa, de kiemelkedő szerepet fejt ki dr. Jászi (Jakubovits) Ferenc, a piarista diákok ingyenes orvosa, aki hosszú ideig háziorvosa volt az érmindszenti Ady családnak is. Életében két könyve is megjelent a nagykárolyi nyomdában: *A roncsoló toroklob (diphtheritis) és óvmódja népszerűen fejtegetve* (1878) és *Miért kell fertőtleníteni a cholerajárvány idején* (1889). Jászi Ferenc 1910. november 24-én halt meg.

Az első világháborút követő hangulatot mutatja az 1923-ban utoljára Nagykárolyban járt Jászi Oszkár visszaemlékezése: *„A zsidó templom környéke gettósabb, mint valaha. A református templom csendje nagyon megragadott. A sok régi megrohant és elszomorított. A városra ráerőltetett román jelleg elkeserített, a Zöldfa-utca Avram Iancu utca lett.”*

A háború után is jelentős a város zsidó lakossága (1940-ben 16 967 lakosból 2329 izraelita). A város zsidó lakosságának többsége magyar nyelvű kultúrán nevelkedett, az Angheliescu-féle magánoktatási törvény szerint kötelezték a hitközséget, hogy bevezessék az oktatásba a héber (ivrit) nyelvet vagy az állam nyelvét, a román.

1934-ben az ortodox hitközségből kivált egy csoport, amely Szezárd néven új hitközséget alapított. Ebben az évben ünnepelte dr. Sternberg Géza helybéli orvosi gyakorlatának 50. évfordulóját. A két világháború között működött az Ortodox izraelita régi fiú és leányiskola (vallástanár Nord Henrich) és az Ortodox izraelita fiú és leányiskola. A Nőegyletet Niederman Samuné irányította.

A zsidóság vallási intézményei: Ortodox Izraelita (rég) hitközség: rabbi Friedmann Bernát, elnök dr. Antal István, főgondnok Mózes Soma. Ortodox Izraelita Hitközség: rabbi Horovitz Ábis, elnök Áron Mór, alelnök Weinberger Sámuel. Szezárd

Izraelita Hitközség: rabbi Grosz Salamon, elnök Stern Béla, főgondnok Rosmann Jakab. (Évkönyv, 1936, 40.) 1940 őszétől ismét áttértek a magyartanítási nyelvre. Kolozsvárott főgimnáziumot nyitottak a zsidó tanulók számára, külön fiú és leány osztályokkal.

A II. világháborúba besodródott ország zsidó lakossága nehéz helyzetbe került. A férfi lakosság egy részét behívták munkaszolgálatra, egymást követték a „zsidótörvények.” A nagykárolyi zsidóság lelki állapotát hüen tükrözi az a levél, amelyet Gáspár Nica zongoraművésznőnek írt ezekben a napokban az egyik tanítványa édesanyja. *„Nagyon nehezemre esik és fáj, hogy kis leányomat attól az élvezettől is meg kell foszszam, hogy zongorázni tanuljon. Már csak azért is sajnálom, mert gyermekem olyan nagyon szerette Nica kisasszonyt, kitől zongorán kívül is sokat tanulhatott. De sajnos mai rettenetes helyzetünkben, amikor földig vagyunk alázva – ami rosszabb száz halálnál – ez kényszerített erre az elhatározásra. Nemcsak a sárga folt, de lelkiállapotunk sem olyan, hogy gyermekemet zongorázni engedjem tanulni.”* A belügyminisztérium 6163/1944. számú rendelete április 25-én jelent meg. Az 1944. május 5-én kibocsátott intézkedés Szatmár város területén megtiltja a zsidó lakosok eltávolítását, kijárási tilalmat rendel el, tábor létesítéséről tudat. Szatmárra viszik Nagykároly és környékének zsidó lakosságát.

A Szatmár megyei Közlöny 1944. december 2-i számában írja Pálinkás Sándor: *„a zsidó holmikát a két izraelita templomból nemcsak a csőcselék hordta szét (ez írás válasz lehet egy korábbi cikkre), hanem előzőleg a fináncok is kiárúsították, a jobb holmikát a rendszer (a horthysta rendszer) protekciós emberei szerezték meg, valamint a visszavonulóban lévő német és magyar katonák, rendőrök. A szegények nem sok mindenhez jutottak, már csak az értéktelen holmikát hordhatta el a csőcselék.”* Ugyanebben a számban olvasható: *„... az orosz csapatok bevonulásával egyidőben több izraelita fiatalember tért vissza Nagykárolyba (gondolom a front összeomlásával a szerencsésen megmenekült munkaszolgálatosok közül!). Megalakult a Zsidó Tanács, elnöke Kaufmann Endre nagykereskedő, irodájuk a Széchenyi utca 10. szám alatt volt. Feladatuk a volt zsidó üzletek és házak számbavétele, valamint kérték a volt zsidó tárgyak bejelentését.”*

A holokauszt nagykárolyi áldozatainak emlékére a zsinagóga előtt emlékoszlopot (obeliszket) emeltek, míg az új zsidó temetőben emelt emlékműre rávésték az áldozatok nevét. Az elhurcoltak egy kis töredéke jött vissza.

Az 1948-as népszámláláskor 254 zsidó lakosa volt a városnak. 1972-ben 43, 1992-ben már csak 12 zsidót jegyeztek be.

Nagykárolyi rabbik:

Áron Lebl 1720 körül,

Ádám Sámuel 1726 körül,

Méir (Mayer) Yehuda Östreich (Österreicher) 1751–1774,

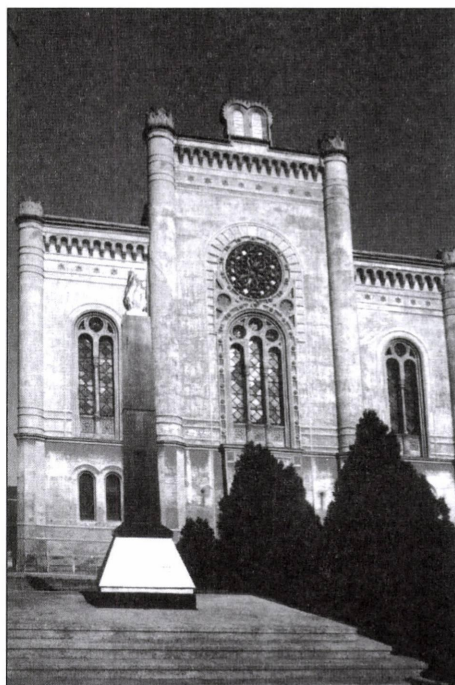
Ösztreicher Mózes (Moshe Arye) 1774–1820,
Yichak Frankl (Frenkel Ignác) 1820–1834,
Persl Méir (Mayer) (1811–1894) 1834–1894 – az 1868/69. évi kongresszust követő időben országosan is a status quo ante hitközségek legnagyobb tekintélye,
Fürth Ferenc Ephraim 1895–1911,
Schönfeld Lázár (Eliezer) 1911–1922. 1922-ben kivándorolt Palesztinába,
Friedmann Bernát (Jissakhar Dov) dáján 1923–1944.

Orthodox rabbik (A hitközség 1881-ben alakult):

Schwartz Jákob Moshe 1881–1908,
Brach Saul (1865–1940) 1910–1925,
Yoel (Jajlis) Teitelbaum (1887–1979) 1925–1934 – Az orthodox hitközség a hászid irányzathoz csatlakozott. 1934-ben Nagykárolyból Szatmárra ment, 1944. június elején a Kasztner Rezső által összeállított csoportban menekült meg a deportálás elől.
Horovitz Ábrahám (1897–1944) 1934–1944 – R Teitelbaum után a nagykárolyi orthodox hászid közösség két részre szakadt. A szigorú irányzatot követőket Horovitz vezette 1944-ig, amikor közösségével Auschwitzban megölték
Grósz Sámuel (1898–1944) 1934–1944, a másik utód hitközség vezetője is a holokauszt áldozata lett.

Zsinagógák

Gróf Károlyi Sándor 1743-as szerződéséből kitűnik, hogy volt zsinagóga, valószínű ott, ahol a mai zsinagóga áll. 1832. március 1-jén e zsinagógában került sor az I. Ferenc császár-király negyven esztendei uralkodása emlékére tartott hálaadó istentiszteletre, melyen Steiner professzor ékes magyar nyelven tartott beszédet. Az új templom építését 1866-ban kezdték, majd 1890-ben felújították. Ez az épület ma a „zsidó köznek” nevezett városrészben áll. A főbejáraton héber felirat: „Szórd reánk áldásodat végnélkül.” Az utolsó nagyszabású rendezvény a zsinagógában 1987-ben volt.

A gazdagságot sugárzó monumentális zsinagóga

A kisebb ortodox izraelita templom – amelyet az 1980-as években szőnyegszövő műhellyé alakítottak – a XIX. század közepén épülhetett. A Cfatban lévő Emlékmúzeumban található az 1750-ből származó nagykárolyi kiduspohár, valamint egy szatmári eredetű szédertál. (Cfatban, Izrael e városában működik egy múzeum, amely a magyar nyelvterületről származó tárgyi és írott emlékeket gyűjtötte össze.)

Temetők

A városban két zsidó temető van. A régi temető a mai Soimului (Somos), a másik az Oborului (Kis Somos) utcában. A régi temetőt csak 1942-től 1943-ig használták. Megőrizte a zsidó sírkertek hagyományait, de új részében már magas sírkövek, családi sírboltok, magyar feliratok is találhatóak. Az „új” temetőben van a holokauszt emlékmű, melyről leolvashatjuk nemcsak a Nagykárolyból, hanem Börvelyből, Domahidáról, Beréből, Csomaközről, Kismajtényből elhurcoltak s soha vissza nem tértek neveit, akiknek nem adatott meg – akárcsak a háborúban elesett honvédeknek –, hogy szülőföldjükön nyugodjanak. Az emléktábla szerint: *„Ezen emlékmű a Carei Dem zsidó népközösség Dr. Deutsch Márton elnök és az ortodox hitközség Holczer Ákos elnök áldásos működésének ideje alatt állítottatott 5798–1948-ban.”* Egy másik tábla arra utal, hogy *„Halasitz Dezső és még mások nemes adományainak köszönhetően a deportáltak emlékműve felújítottatott 1997-ben.”*

Anatole France szavai jutnak a látogatók eszébe: *„Az ősök sírjai avatják az országot hazává.”*

3. Mátészalka

A zsidóság 1772-ben, Lengyelország felosztása után került e területre, illetve az Oroszországban lévő pogromok elől menekült. Már II. József népszámlálása idején 60 zsidót írtak össze, ez a lakosság 5,49 százaléka. Nagy Lajos latin nyelvű statisztikájában 1828-ban 237 zsidó, a lakosság 9,2 százaléka szerepel. 1828-ban a regnicoláris összeírás mutatja ki a különböző ipart űző mestereket. Nyolc mestert írtak össze, akik legény nélkül dolgoznak, de mellette mezei munkával vagy napszámmal keresik kenyerüket. A mesterek között öt zsidó található. Leislei Sámuel kötélverő hat, Jakab Svarc szappanos mester három, Löttele Kain szabómester három, Mayer Stern festőmester három, Izrael Márton szabómester négy hónapig dolgozik. Az adatok mutatják, hogy a helyi társadalom csak minimálisan elégíti ki szükségleteit helyi mesterekkel. Erre utal a szakmák szűk köre, s a termelés alacsony színvonalát mutatja, hogy egy mester sem alkalmaz segéderőt. Egy sem képes magát egész évben mesterségéből fenntartani. Az összeírás utal arra is, hogy a „kontár csoport” közös céhprivilegiumot kapott. A céh megalakulása azonban nehezen ment, mert a megye nem támogatta. Végül 1827-ben megkapják a kiváltságlevelet, amely tizenkét mesterségre szól:

kötélgyártó, asztalos, lakatos, szabó, suszter, csizmadia, tímár, kerékgyártó, szappanos vagy gyertyamártó, kovács, takács, szücs, vászonszövő, kádár. A céh létrejötte a céhszervezet bomlásának időszakára tehető, s a vegyes jellegből következik, hogy a klasszikus középkori céhektől lényegesen eltérő szerepet töltött be. A céhre vonatkozóan csak a Luby Margit által jegyzetelt – Az elkallódott mátészalkai vegyes céh irataiból. Kézirat a Szatmári Múzeumban, amelyet az 1950-ben megszűnt ipartestületi irattári anyaggal együtt megsemmisítettek – adatokból következtethetünk.

A céh 44 éves fennállásának legjelentősebb mozzanata az 1830-ban történt kettészakadás volt. A céh egy magyar és egy zsidó tagozatra osztdott, hiszen akkor már volt zsidó esztergályos, festő, tímár, ecetfőző, szücs, suszter, gombkötő és szabó a településen. A későbbiekben a „csizmadia czéh” a magyar tagozat, míg a „szabó czéh” a német tagozat szinonimájaként fordul elő.

Érdekes még egy 1829. január 7-én kelt bejegyzés, mely szerint külön keresztény és zsidó atyamestert választottak Csonka László és Májér Samu személyében. Csak szórványos adatok maradtak a mesterekre vonatkozóan. Csak az lehetett mester, akinek remekét elfogadták, s a céhbe állás díját megfizette. *„Josef Mihály izraelita, ki magát a tímár mesterségre törvényes remeklés mellett bé kebelezte ugyan, de az egész summát akkor bé nem fizetvén a Ns Czéh által további fizetésre való engedelmet nyert.”*

Az inasok minden céhnél mostohagyermekek voltak. A jegyzőkönyvben a beszegődtetésnél, illetve kihágásoknál találkozni inasokkal: *„Az Izrael Márton szabómester inasát a Máté Szalkai születésű Károly Sámuel nevű zsidó gyereket beszegődtettük edj esztendőre – mivel már a többi idejét más mestereknél ki töltötte – 1 for 30 stola le fizetése mellett.”*

A mátészalkai vegyes céh 1872-ben szűnt meg, amikor is átalakult ipartestületté, külön cipész szakosztállyal. A mátészalkai kézművességről később sincs sok adat. 1858-ban szolgabírói kerületi székhellyé vált Mátészalka, majd két évtizeddel később járási székhely lett. Azt tudjuk, hogy egyre több az iparos és kereskedő, köztük a zsidók száma.

Zsidó iparosok – 1914 előtt – Grünfeld Mór *úri szabó*, Klein *bádogos*, Aimer (Aranyi) Gyula *óras*, Löwy, Bloch Viktor *cipész* stb. Iparosok 1924-ben: Bulerbaum Ferenc Klein Mór, Weisz Adolf *bádogos*, Block Jakab, Friedmann Márton, Glück Izidor, Herskovics Hermann, Kaufmann Mayer, Klein Hermann, Klein Márton, Klein Sámuel, Löwy Sámuel, Pollák Jakab, Pollák Vilmos, Schöner Hermann, Schwartz és Mayer, Weinberger Ignác, Weisz József *cipész*, Braun Sándor *fogtechnikus*, Grünblatt nővérek *kalapos*, Adler Sándor, Fülöp Bertalan, Fülöp Ignác, Fülöp Vilmos *mészáros*, Blum Ignác, Glück Hermann, Grünberger Sándor *pék*, Braun Lajos, Deutsch Lévi, Feldmann József, Grósz Mór, Grünblatt Hermann, Klein Géza, Lindenfeld Albert, London Adolf, Pesl Izrael, Schwartz Adolf, Schwartz Hermann, Schwartz Menyhért, Schwartz Mór, Stein Bernát, Stern József, Weisz József, özv. Nein Mayerné *szabó*.

A két világháború közötti időszakban is jelentős a zsidó kézművesek száma. A kézművesek egyötöde zsidó, de van olyan szakma – pék, bádogos, órás –, ahol csak zsidó mesterek vannak. Túlnyomórészt a szabók és cipészek is zsidók, azonban a többi szakmában elvétve vannak.

Fényes Elek⁴⁴ szerint 1836-ban 238 zsidó élt a településen, az összlakosság 9,18 százaléka. Az 1839/40. évi népszámlálás Mátészalkán 238 zsidót talált. 1843-ban Márton József zsidó asztalos Mátészalkáról Szatmárra kíván költözni, s kér letelepedési engedélyt. 1848-ban már 66 háztartásban 312 zsidó él. A közigazgatási és igazságszolgáltatási hatóságokkal Weisz József választott bírójukon keresztül érintkeztek. Meg kell említeni, hogy a 312 ember közül 276 már bennszülött mátészalkainak vallotta magát, s mindössze 33-an születtek más községben vagy vármegyében. A zsidó közösség feltűnően polgárosult volt, a 66 családból 10 állt fő tevékenységével a közösség belső szolgálatában. A fennmaradt 56 család- vagy háztartásfőből 1 kocsmárosnak, 32 kereskedőnek vallotta magát. Volt 2 szappanos vagy szappanfőző, 5 szabó, 1 esztergályos, 1 szivargyáros, 2 festő, 1 tímár, 1 ecetfőző, 1 szűcs, 2 suszter, 1 olajütő, 1 kupakos, 2 masinás, 1 orvos, 3 gazdálkodó, 1 szekeres, 1 sáfár, 2 gombkötő, 1 koldus. A foglalkozások száma több mint 66. Ennek oka, hogy némelyik családban apa és fia is ugyanazt vagy egymástól eltérő foglalkozást űzött.

A zsidó közösségnél figyelmet érdemel az, hogy a tipikusan agrárfoglalkozású mezővárosban közülük mindössze 3 család teremtette elő megélhetését földművelésből vagy állattenyésztésből. Feltűnően magas a kereskedők száma. A kereskedőkön természetesen nem boltosokat, üzlettulajdonosokat kell értenünk, hanem terményfelvásárlókat, állat, fa, aprócikk s minden más kereskedelmi tevékenységet felölelő jellemzőt. A szivargyáros sem korszerű, gőzgéppel működtetett üzem tulajdonosa, hanem egy dohányvágó s egy szivartöltőgető alkalmazhatóság birtoklója, aki családtagjainak közreműködésével készítette a szivarokat, töltögette a szivarkákat, s árulta háznál, vásárban, heti piacon. A két masinás a legrejtettebb foglalkozású ember. Alighanem járgányos, lóval, ökörrel vontatott cséplődoboz tulajdonosai és üzemeltetői lehetnek. Több mint bizonyos, hogy a két gombkötő nemesi mentékre, cifra ködmönökre, s egyéb, a nemesség által viselt zsinóros, díszgombos, magyaros öltözékekre „kötötte” a gombot. Ez a magas szinten polgárosult, haszonelvű csoport képezte Mátészalka társadalmában az új értékrendet. A forradalom az ő reményeiket ébresztette fel s nekik ígért a legtöbbet, ha pillanatnyilag nem is adott nekik semmit. A vágyon szerinti differenciálódás, a polgári réteg- és osztályképződmény mikroszinten közöttük formálódott leghamarabb valósággá. Belőlük kerültek ki a későbbi vállalkozók mind a hiteléletben, mind a kereskedelemben és a gyáripar meghonosításában, a gőzgépek üzemeltetésében.

⁴⁴ Fényes Elek: Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai értelemben. Pesten 1839. IV. kötet, 284. o.

Az 1848/49-es szabadságharcban Feldmann Mátyás kereskedő tizedesi rangot kap, nemzetőrként vesz részt Deutsch Farkas, Müller Ede, Stenger Mór. A szabadságharc leverése után az osztrák hadseregbe büntetésül kerül Fülep Mátyás, aki 1819-ben született Mátészalkán és Stern Bernát (1824). A szabadságharc leverése után Mátészalka kerületi központ. A helyi lakosság kibővült s nyírségi, szatmári, beregi, ungi, máramarosi falvakból beköltözött iparosokkal, kereskedőkkel, vásárolókkal. A zsidóság létszáma 1880-ban 738 volt.

A Schwartz Mór és Schwartz Jakab testvérpár 1864-ben 2000 holdas birtokukon létrehozták a gyártelepet gőzmalommal, szeszgyárral, olajütővel. E telepen és Schwartzék villájában indul meg Magyarországon először a villamosenergia szolgáltatás.⁴⁵ Valamennyi kiadványban úgy szerepel, hogy ez 1888-ban volt. A magyar posta 1963-ban a faluvillamosítás 75. évfordulója alkalmából még emlékbélyeget is kibocsátott „*A faluvillamosítás befejezése, Mátészalka 1888 – Aporliget 1963*” felirattal. Lényegében ez a mátészalkai adat (Mátészalkán 1888-ban az Edison által 1879-ben feltalált szénszálas izzó világít) az európai technikatörténet fontos adata még akkor is, ha csak néhány „körtécskéről” volt szó. Az évszám pontosításában Csomár Zoltán történész továbbmegy, és kimutatja, hogy „*Az évszám tekintetében ez a hivatalos adat kiegészítésre szorul, mert az egykori források szerint nem 1888-ban, hanem már 1882-ben kigyulladt a villanyfény Mátészalkán és megindult a villanyáram-szolgáltatás.*” Mindkét évszámot megkérdőjelezi Benda Kálmán.⁴⁶

Perdöntő anyag hiányában csak arra lehet vállalkozni, hogy bemutassuk azokat a másodlagos adatokat, amelyek alapul szolgáltak a szerzők tanulmányaihoz. Csomár Zoltán könyvében a kérdéses szöveg az alábbi: „*De a szó szoros értelmében véve is Mátészalkán gyúlt ki először a fény.*”

A Nehézipari Minisztérium és a Központi Statisztikai Hivatal *Magyarország város- és faluvillamosítása 1888–1956* című kiadványában pontosan felméri, hol, melyik faluban van villany, milyen a feszültség, egyenáram van-e vagy váltóáram, a lakóházak közül hányban használnak elektromos áramot. E kiadványban benne van, hogy 1888-ban az első villanyfény Mátészalkán gyulladt ki. A főváros csak öt évvel később – 1893-ban – kapott áramot.

Csomár korábbi adata: 1882. Ezen adat közlése után könyvében 216-os jegyzet-számot tüntet fel és Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegye monográfia személyi adattárának 100. oldalát jelöli meg, melyen az alábbi szöveg áll: „*Szalkai Gyártelep és Mezőgazdasági RT Mátészalka. Vezetője: Dr. Szalkai Pál. Mint egyéni cég 1864-ben alakult. Alapítója Schwartz Mór volt, aki felépítette a mezőgazdasági szeszgyárat, a gőzmalmot és az olajütőt. 1905-ben a cég részvénytársasággá alakult. A meglévő üzemek mellett szeszfinomítót, szeszszabadraktárt, rum-, likőr- és pálinkagyárat létesítettek. Bevezették a beraktározási üzemeket, és a vállalat a mezőgazdaságoknak bérlet*

⁴⁵ Pólya Jenő: A Tiszántúl villamosításának története, 1888–1972. 1975. 170–178. o.

⁴⁶ Benda Kálmán: Századok. 106. évf. 1972. 3. szám

formájában való hozzákapcsolásával mezőgazdasági ipari jelleget kapott. A vállalat szolgáltatta a világítási áramot Mátészalka község számára 1882–1927-ig.”⁴⁷ A szépséghiba az, hogy akik a könyvben szerepelni akartak, azok maguk készítették a rövid méltatást s a kötet üzleti célokat szolgált.

Straub Sándor⁴⁸ *Magyarország és Horvát-Szlavonországok közcélra való elektromos áramfejlesztő-telepei és elektromosan megvilágított helyiségei az 1911-ik évben* című könyvében olvasható: „Szalkai gyártelep és mezőgazdasági rt. Szalkai Sándor és társaitól bérlik. Gőzmalommal, szesz- és olajgyárral összekötve. Az üzembe helyezés éve: 1893. A befektetett tőke az elektromos részre 250 000 korona. Egyenáram. Háromvezetékes, 2x150 V. Gőzkazánok száma: 2, fűtőfelülete 188 m, dinamógépek száma: 2, összes munkabírása 18 kW. Izzólámpájuk száma: közvilágítás 46, magánvilágítás 514. Árammérők száma: 36.” A terület villamosítástörténeti kutatója, Megyer Árpád így ír a kezdetekről: „1882-ben a mátészalkai gyártelep korszerű villamos gépi berendezéseket vásárolt Svédországból, s ezzel a gyártelep belső céljaira villamos áramot fejleszt. 1888-ban a gyártelep gépházából kiindulóan a Rákóczi utcán végighaladva a Kossuth utca 16. számú házig faoszlopos egyenáramú hálózatot létesít, s ezen hálózaton – mely még mérőberendezés nélkül működik – indul meg az első magyarországi villamos energia közcélú felhasználása. E hálózat egykori vasoszlopa ma is látható a Kossuth és Rákóczi utcák sarkán!”⁴⁹ Tehát arra, hogy pontosan melyik évben gyulladt ki a villany, nincs pontos válasz. Semmiféle alapítási okirat, gépvásárlási számla, korabeli újságcikk nem ismeretes. Azonban 1888–1930 között, 42 esztendőn keresztül – mindenkor ráfizetéssel – de erejéhez mérten „világított” a várost. 1887-ben az alapító I. Ferenc Józseftől a Szalkai előnév mellé nemesi címet kapott. Szalkai Jakab egyik leánya Vázsonyi Vilmos képviselőhöz, a későbbi igazságügy-miniszterhez ment feleségül. Kikeresztelkedtek, de leszármazottaikat a gyártelepi vágányokra állított hosszú szerelvények vagonjaiba terelték és Auschwitzban pusztultak el. Szalkai Jakab nevéhez fűződik a mátészalkai kórház és a zsidó iskola is.

Mátészalkán 1863-tól van zsidó anyakönyvezés. Onnan tudjuk, hogy 1867–1871 között az alábbi zsidó családok éltek a településen: Auspitz, Blau, Brundstein, Elefánt, Feldmann, Fischer, Füzép, Grünfeld, Haász, Horovitz, Keller, Kohn, Koszovitz, Lefkovicz, Linczer, Markovits, Nánási, Péner, Pinretz, Roberstein, Rosenberg, Rosenwzis, Springer, Weinberger, Zölshelyi.

A zsidók szerepe és súlya nem csökken, számáranyuk – 1900-ban 1008, 1910-ben 1128, 1920-ban 1270, 1930-ban 1621 – a lakosság számával egyenes arányban nő. Azonban nemcsak a kereskedelem irányítása, a kézműves szakmák többsége kerül

⁴⁷ Szatmár, Ugocsa és Bereg vármegyék (1924–1938). Szerk.: Fábíán Sándor, Bp., 1939. II. rész.

⁴⁸ Straub Sándor: *Magyarország és Horvát-Szlavonországok közcélra való elektromos áramfejlesztő telepei és elektromosan megvilágított helyiségei az 1911. évben.* 1911. 48. lap

⁴⁹ Megyer Árpád: *Holdvilágos este nem tesz kivételt. Kelet-Magyarország–Mátészalkai melléklet,* 1972. november 28.)

a birtokukba, hanem a 100 holdon felüli birtokok jelentős hányada is. 1883-ban tíz 100 holdon felüli birtokból ötöt mondhat magának zsidó polgár (Schwartz Mór, Schwartz Jakab, Weisz Bernát, Grün Kain, Weisz Ármin). 1875-ben hét 100 holdon felüli gazdaságból ötnnek zsidó a tulajdonosa, 1925-ben három 100 holdon felüli birtokos tulajdonosa és kettőnek bérlője zsidó. 1935-ben megjelölt tizenöt 100 holdon felüli birtokkal rendelkező tulajdonos közül három zsidó, négyet pedig zsidó bérel. Nemcsak a gazdasági életben, a közélet irányításában is egyre nagyobb a szerepük, bár főbíró, főjegyző, községi és járási hivatalnok a polgári korszakban nem kerül ki közülük. Ők viszont bankárok, bankrésztvényesek s banktisztviselők. Övék a szatócsüzletek többsége, s ők építik Mátészalka speciális cikkek forgalmazására berendezkedő üzlethálózatát. Ők építik, építtetik az első emeletes házakat s építenek bérbe adható lakásokat.

Jómódú zsidó polgári ház a XIX–XX. század fordulóján

A zsidó polgárság mindezek ellenére nem tudta értékrendjét átadni Mátészalka társadalmának. Ez vallási zártságával, szokásban, viselkedésben, öltözködésben, étkezésben megnyilvánuló különösségével magyarázható. A zárt zsidó közösségek az emancipáció, majd az 1895-ben megvalósuló vallási recepciós törvény ellenére is

csak lassan, vontatottan oldódtak, s mivel távol voltak Budapesttől, nehezen adták fel ortodoxi águkat. Egyfajta idegenség és népi antiszemitizmus lengte ezt körül, de természetesen türelem s egyfajta enyhe társadalmi irigység is. Márton Béla kimutatása szerint 1900-ban 5405 lakosból 1008 zsidó vallású. Legtöbben a Zöldfa utca és a temető környékén éltek. Az I. világháború előtti házakat vállalji sváb kőművesek és ácsok építették. Az alaphoz használt terméskő Nagybánya környékéről származott. Ugyanilyen mészkőből vannak a zsidótemetőben a legrégebbi sírkövek is. A téglá és cserép Nagykárolyból, a tetőszerkezet faanyagai Schreiber Bertalan fakereskedőtől származtak, aki a Kárpátalján vásárolt fát a vásárosnaményi Tisza-hídnál lévő fűrészüzemig úsztatta.

A település fejlődését elősegítette az 1887-ben megépített Nyíregyháza–Mátészalka vasútvonal, amelyet a MÁV később első osztályú pályává épített ki. Mátészalka vasúti csomóponttá válik, mivel állomásáról öt irányba – Nyíregyháza, Vásárosnamény–Csap, Ágerdömajor–Nagykároly, Csenger–Szatmárnémeti, Fehérgyarmat–Zajta – ágazott vasútvonal. A vasút vonzotta a környéken létesült mezőgazdasági és ipari üzemeket. A nagy mozgás Trianon sajátos következményeként, a román megszálló csapatok hátrálása után – 1920. III. 20. – következett be.⁵⁰ Megindult a beáramlás a csonka megye ideiglenes székhelyére. Annak az 1400 menekültnek a sorsa, társadalmi helyzete, beilleszkedése, illetve perifériára sodródásuk, akik 1920 után költöztek Mátészalkára, menekülve a Romániához csatolt területekről, külön tanulmányt igényelne. A szalkai zsidó kereskedők és iparosok intenzív társadalmi és kulturális életet éltek. 1925-ben megépült az Iparos Székház. Bár az Iparoskör jóval előbb – 1902-ben – alakult. Alapítói között egyaránt voltak zsidók és nem zsidók. Sőt elnöki tisztelet is betöltött – Szalkai Sándor, Iczig Vilmos – zsidó.⁵¹

Csomár Zoltán tanulmánya nyújt bővebb segítséget a zsidó kereskedőkről. Mátészalka tejet, tejterméket, baromfit a közvetlen szomszédos falvakból szerzett be: Nyírmeggyes, Ópályi, Kocsord. Gyümölcsöt – főleg dinnyét – Jármí, Papos, diót, szilvát Szamosszeg, Panyola, Tunyog adott. A nagydobosi kék sütőtök a mátészalkai piacon vált keresetté. Kukoricát, káposztát Nagyecsed szállított. A zöldségféléket a konyhakertészetéről híres Kocsordról hozták. A szállítás kezdetben az utak állapota miatt nem volt veszélytelen. 1862-ből való hírlapi tudósítást idézünk: „*Folyó hó 11-én egy mátészalkai izraelita a szatmári vásárra indult s este 8 óra tájon Vetés helység közelében a szekéren elaludt. Kocsisa, ki még csak két hét óta volt szolgálatjában, azt fejszével agyonütötte s 35 forint összeget a zsidó zsebéből kivett, aztán a földre húzta, még több vágások által egészen kivégezte, s végre egy felszántott homokos szántóföldön behantolta. A gyilkos felült a babbal terhelt szekérra s behajtott*

⁵⁰ Az 1919. április 22-én este 20 órától 1920. március 20-áig lepergett szűk egy esztendő – a román megszállás krónikája – napjainkig ismeretlen.

⁵¹ Képviselő-testületi jegyzőkönyvek, 1917–1923, 1924–1925, 1926, 1928, 1931, 1932, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939. Sz. Sz. M. L. 26/1920

Szatmárra, hol a babot eladta s a lovat szekereztül a piacon hagyva, Magosliget felé indult, útközben egy hazájába menő kőműves legényt megtámadt, pénzétől megfosztá s már azt is agyonütni akarta, mire szekér zörrenés hallatszott, s a gyilkos Palád felé illant, de mégis később Magosligetre bement – hol már a kőműves legény a falusi bírónál panaszt emelt – egy csákányos azonnal reá ismert, befogta s úgy Szatmárra küldetett, hol mostan ítéletét várja.” [Gyilkosság. Szatmári Értesítő. II. 1862. 17. szám (november 24.)]

A két világháború között jelentős volt az állatvásár. Érdekességként említhető a zsidó Weisz Miklós messze földön híres mangalica sertéstenyészetete. Fejlett volt a libatartás is, mivel a hízott libának a mátészalkai ortodoxia körében igen jó piaca volt.

A piac mellett egyre népszerűbbek lettek a vendéglátóhelyek is: a Kaufmann kocsmá, ahol a legjobb bort s a házi készítésű szilvapálinkát mérték s friss perecet, kiflit, zsemlét lehetett kapni; a Guttman Andor-féle Hungária vendéglő, az iparosok népszerű helye volt.

Azokról a kereskedőkről is szólni kell, akik nemcsak a vásárok alkalmával végeztek áldásos tevékenységüket. A terménykereskedő Weinstock családnak eredetileg Nyírmadán volt kereskedése, de később fiókot létesített Mátészalkán. A másik híres terménykereskedés Róth Ármíné, aki szívesen adott előleget, sőt vetőmagot is, s zsákkölcsonzással is foglalkozott. A terménykereskedés mellett a legnagyobb forgalmat a vegyes- fűszerkereskedők, szatócsok bonyolították le. A legrégebbi vegyeskereskedés a Schwartz családé volt. Hasonló nagyságú a Friedmann-féle üzlet, amely a legtöbb petróleumot s süvegcsukrot adta el. Weisz Kálmánnak italmérése s trafikja is volt. 1930-ban Winkler Lajos nyitott csemegeüzletet, amely az elit réteg boltja lett, mert ott volt a legtöbb déligyümölcs, többfajta konyak s mindenféle finomság. A mátészalkaiak kedvelték Klein Hermann trafikját, Fisch Lajos fűszerüzletét, Grósz József szatócsboltját. A településen két patika – Kálmán és Almer Béla – mellett kórház is működött. Braun Sándor 1918-ban „fogász műtermet” nyitott. A legnagyobb fakezete Scheibernek volt, külön iparvágánnyal. Vas- és szerszámkereskedése volt Kesztenbaumnak. A szögek, ácskapcsok mellett ő árult először biciklit. Blau Ignácnak gépjavitó műhelye volt. Lindenfeld Albert terményért adott ruhát.

Két zsidó nyomda is működött. Weisz Antalé – alapítva 1897 –, aki 1905–1915 között állította elő a hírrel teli Mátészalka című hetilapot. Jakab Ezékiel 1936-ban helyezte át nyomdáját Nyíradonyból, s sok piaci-vásári nyomtatványt készített. A fő- és felelős szerkesztők között is voltak zsidó ügyvédek, birtokosok, akik nem az anyagi meggazdagodás céljával kockáztatták vagyonukat. A szerzők soraiban találni a nagy tudású dr. Rosenberg Ignácot, aki nemcsak a helyi, hanem az országos sajtóban is publikált. Többször feltűnik a szalkai Weisz családdal rokon Szomory Dezső és Emil neve, a később deportálásban elpusztult dr. Vizsolyi Manó ügyvéd, lapszerkesztő, dr. Fuchs Jenő, aki az eszperantó mozgalom helyi és megyei megteremtője-terjesztője

Zalka Máté
(Frankl Béla)

volt. A Mátészalka 1915-ös évfolyamában Frankl Béla verselget, ő később Zalka Máté néven vált jeles íróvá.

A mátészalkai zsidó kereskedők igen olvasott lapja volt a Szatmáron kiadott Szatmarer Allgemeine Judische Zeitung. Ez a jiddis, nagy ritkán héber betűkkel nyomtatott újság alapvetően németül íródott, bár csekély magyar szöveg is találtatott benne. Elsősorban hirdetési újság volt.

Az iskolában zsidók és nem zsidók együtt tanultak. A Szatmár és Bereg című újság 1930. I. 5-ei számának 4. oldalán olvasható: „*Felekezeti iskolában. Nagy készülődéssel várják a t...i református iskolában a „szent visitációt.”* Rektor uram késő estig tartotta a gyermekeket az iskolában már vagy két hete... Minden osztály, minden tantárgyból kitűnően felelt, még a „fogós kérdések” se hozták

őket zavarba. A vizsga bezárása előtt még kérdést tesz fel a nagytiszteletű úr: a IV-ik osztálybeliek közül ki tud elénekelni egy hétköznapi-esteli éneket? Legmagasabbra nyújtja az ujját egy vöröses hajú, pulykaszeplős leányka, s a megadott jelre tele tokkal zengi

*Krisztus ki vagy nap és világ
Minket sötétségben ne hagyj,
Igaz világosság te vagy,
Kárhozatra mennünk ne hagyj!*

Derék kislány vagy, nagyot nőlj! Hogy hívnak tégedet? Grünstein Zálinak, hangzik a válasz... s a nagytiszteletű urak jóízűen mosolyogtak.”

A mátészalkai zsidó orvosok – dr. Rottenstein Miksa, dr. Heiman Rezső nagy elismerést vívtak ki, de különös tiszteletben állott dr. Markovits Soma, akinek haláláról külön is megemlékezett a Szatmár és Bereg 1930. I. 12. (X. évfolyam, 481. szám) száma, méltatva az 58 éves korában elhunyt orvos érdemeit. Szatmár megyében, Hiri-pen született. Orvosi diplomáját Budapesten szerezte. Mátészalkán 1919-től volt orvos, akit a főispán megyei főorvossá is kinevezett.

A korabeli zsidó kereskedők nevei fennmaradtak a Szatmár és Bereg című újságban közölt hirdetések alapján is. A legtöbb hirdetést feladók: Szunyogh József szálloda- és étteremtulajdonos, akinél bérautót is igénybe lehetett venni, Schreiber Bertalan fakereskedő, aki az építkezésekhez szükséges valamennyi anyagot beszerezte, Braun Sándor cipész, Fülep Ármin bútorszállító, a Friedmann Testvérek, akiknek divatruházában együtt volt a menyasszonyi ruha és kelengye a szőnyeggel, a Grünblatt nővérek kalapüzlete, Róth és Radó rőfös, Deutsch Mór könyvkötő stb. Volt, aki versben hirdette magát:

„Bölcsesség az élet sója,
 Bölcs meg az, ki pénzét óvja,
 Aki pedig pénzét óvja,
 Ne feledkezzen meg róla,
 Hogy így szól a legszebb nóta:
 Mátészalka közepéből viszi szét a sürgönypózna,
 Hogy legolcsóbb Földes Vilmos gépraktára és vasboltja.
 Kapható itt eke, borona, cséplőgép és motor,
 Gépszij, vető és varrógép, kerékpár és traktor.”

A hirdetésekben is kiderül, hogy a két világháború között a kereskedelem zömét a zsidók irányították. Az üzletekben eladásra felkínált áruk pusztasorsolása is a település népének társadalomtörténeti arculatát idézi, amit zsidó kereskedők formálnak, alakítanak. Az áruk az új tulajdonosaik látókörét is bővítik. Kínálják a menaszszonyi kelengyéket, szőnyegeket, berautókat, épületfát és asztalosanyagokat, cementet és égetett cserepet, épület- és bútorvasalásokat, festékárukat, kerékpárt és varrógépet, arankamentes lóherét és lucernamagvat, Fordson-traktort, boronát, vetőgépet, angol szövetet. Mindezt akkor, amikor még számos szalmatető lakóház, több tucat földház, földbe süllyesztett lakóház, földkunyhó, faeke, faborona, házi vászonból készült alsó és felső női és férfi ruha, kemence, vályogtégla stb. a helybeli lakosság vagyonalapja. Természetesen egyesek élvezték a kínálatot, de azok körében is újat hoztak a zsidók által kínált jégszekrények, elektromos háztartási eszközök, lombikos kávéfőzők, rádiók, magasnyomású házi permetezőgépek, műtrágyák, csávázott vetőmagvak.

A zsidótörvények azonban éreztetni kezdték hatásukat. S amikor a bécsi döntés értelmében a román uralom alatt lévő szatmári részt visszacsatolták, Mátészalka újból falu lett. A politikai, gazdasági és szellemi élet a történelmi megyeszékhelyre, Szatmárnémetibe helyeződött. Ahogy azonban megerősödött, a hátszág szerepe, újból lendületet vett a gazdasági élet. Több rőfösüzlet, cipőbolt, konfekciós ruházati bolt „változott” kereszténnyé. Megkezdődtek a munkaszolgálatra történő behívások, miközben vasútépítő munkaszolgálatosokat vezényeltek Mátészalkára s a Szatmár utcában csűrökben, módosabb gazdáknál helyezték el őket. Sokan vették igénybe az ingyen munkaerőt gyümölcsösök telepítésénél, mezőgazdasági munkáknál, bár feladatuk a vasúti töltések javítása lett volna. Kellér Dezső, az ismert konferanszé mátészalkai munkaszolgálat alatt társainak kabaré-előadásokat rendezett.

A Mátészalkán állomásozóknak Tábori Élet címmel lapjuk is volt, melyben szeretettel emlékeznek a vendégszerető szalkaiakra. Mátészalka a 108/16. és a 108/17. hadműveleti számú századnak volt felállítási helye. Az előbbieket Ukrajnától Dunskirchenig védték a hazát, az utóbbiak 1945 januárjában a soproni repülőteret építették. Mindkettő a kassai hadtesthez tartozott és egyikben sem volt mátészalkai. A mátészalkaiak a következő munkásszázadokban voltak: 11/5, 101/3, 101/34, 101/71 kmsz,

102 Kg. sz. (Ukrajna), 106/6, 106/8 (Ukrajna), 106/11 (Ukrajna), 108/1, 108/2 (honi), 108/8 (Miskolc), 108/12 (Ukrajna), 108/11 (Kisvárdá-Erdély), 108/20, 108/21, 108/33 (honi), 108/37, 108/48 (Erdély), 108/72 (Kassa), 108/88, 108/98 (Kassa), 110/11 (Huszt), 119/22 (honi)... A felsorolás nem teljes, hiszen sok munkaszolgálatos nem tért vissza, névtelenül és nyomtalanul eltűnt, családjuk teljes egészében elpusztult.

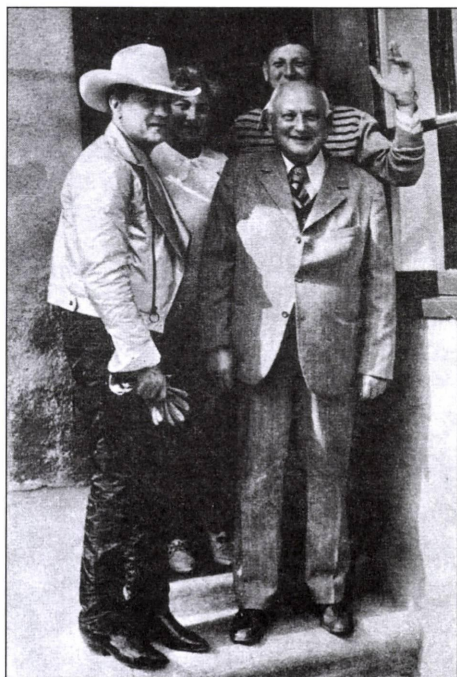
A munkaszolgálatosokat Mátészalkán többen is segítették. Vida-Szücs Sándor jármi kántortanító parancsnoki minőségben muszosoktól leveleket vett át és továbbított, valamint csomagokat juttatott el muszosoknak hozzátartozóiktól. Külön tragédia az, hogy a frontra kiküldöttek sokan hadifogságba estek, s évekig szenvedték a szovjet lágerek borzalmaait. Többen ott haltak meg. De voltak olyanok is, akik hosszú időt töltöttek munkaszolgálatban, majd német koncentrációs táborba kerültek és ott haltak meg. Sokan ma is áldják a mátészalkai hadkiegészítő parancsnokságon dolgozott Fábrián Jenő hadnagyot, akinek módjában volt a szalkai zsidó férfiakat behívni, ezzel megmenekítve őket a gettó borzalmaiktól és a gázkamráktól. A zsidóság Mátészalkán sem akarta elhinni a bekövetkező eseményeket. Ellenállásuk abban merült ki, hogy a harmincas évek végén többen kivándoroltak vagy a fővárosba menekültek. Sajnos azonban olyan is előfordult, hogy a vidéki szülők szeretetfélétségből hazahívták gyermekeiket, majd innen deportálták őket.

A Minisztertanács 1944. március 29-ei ülése tárgyalta a „zsidókérdés” megoldásával kapcsolatos rendeleteket. Ezen az ülésen a jegyzőkönyv szerint Horthy Miklós az „*összes zsidó rendeletre vonatkozólag szabad kezet adott az ő vezetése alatt álló kormánynak, és ezek tekintetében nem akar döntést gyakorolni*”. Ez a bejelentés azért is döbbenetes, mert minden új törvényt neki kellett volna ellenjegyeznie. Így ő közvetlenül nem vállalt szerepet. A távbeszélő-előfizetők adatszolgáltatási kötelezettségeiről szóló rendelet 25–30 zsidó tulajdonban lévő telefonkészüléket érintett. A közszolgálatban dolgozás tilalma a telekkönyv vezetőjére vonatkozott volna, aki már nyugdíjban volt. A zsidó elemi iskola tanítói ez alól mentesültek, de többségük akkor már munkaszolgálatos volt. A polgári iskolában hamarabb fejeződött be a tanítás, megtörténtek a záróvizsgák is, a zsidó tanulók levizsgázhattak.

A zsidó háztartásokban kereszténynek számító cselédek, szolgálók, napszámosok, a gazdaságokban béresek, kocsisok voltak, de a legtöbb háztartásban a háztartási alkalmazott nem főzött, ami kósersági okokkal magyarázható.

Az ügyvédek tevékenységének megszüntetése már nem volt újdonság. Híres és jónevű jogászok éltek Mátészalkán. Fuchs Jenő a magyarországi eszperantó mozgalom egyik úttörője volt, Auschwitzban végezte. Dr. Vizsolyi Manó publicistaként is ismert volt. Dr. Polgár Henriknek korábban nászajándékkul házat adott az amerikai filmcézár, Zukor Adolf, aki egykor Mátészalkán fűszerinas volt (Tony Curtis mátészalkai rokonait, valamint az Amerikában élő filmíró, Flaszter Zoltán édesapját is deportálták.)

A közúti járművek bejelentése senkit nem érintett, mivel a járművezetők munkaszolgálatosok voltak. A gyógyszerügyi rendelet csak Kálmán Ernőre és Tamás nevű fiára vonatkozott (Sándor fia egyetemi hallgató volt). Mindnyájan elpusztultak.

*Tony Curtis Friedmann Gyula
családjánál 1987-ben*

Az ige még dacol az idővel

Igazi tragédiaként élte meg a zsidóság a sárga csillag viseléséről szóló rendeletet, amely 1944. április 5-étől kötelezővé tette. Miután tudomásra hozták, hogy ki minősül zsidónak, ismertté vált a kivételezettek jogállása is. A mátészalkai zsidók közül többen

is birtokosai voltak kitüntetéseknek, de ők sem kerültek el a deportálást. Egyedül Klein Lajos trafikos kapott felmentést, mint hadirokkant, de ő is bujkált keresztény felesége segítségével. Elvileg mentesültek a csillagviselés alól az I. világháborúban meghalt katonák özvegyei és árvái, de később ugyanúgy végezték, mint a többiek. (Özv. Eisler Dávidnének a férje hősi halott volt, özv. Blau Sándorné férjét 1919-ben a románok lőtték agyon – mindketten Auschwitzban haltak meg.) Mátészalkán a Lindenfeld Adolf által vezetett szabóságban gyártották a jelzéseket. A későbbi rendeletek már értelmüket veszítették, mivel Szalka és vidéke zsidóságát április 16-tól gettózták.

Az I. világháború zsidó hősi halottai (részlet az emléktábláról)

Mátészalka Trianontól kezdődően Észak-Erdély visszacsatolásáig megyeszékhely volt (Szabolcs-Bereg-Ugocsa vm). 1941-ben a városban 1555 zsidó élt, Mátészalkán körzeti gettót hoztak létre. A gettó területe: keleti oldala a Kossuth utca, délen a Rákóczi utca, északon a Gr. Tisza István u., míg nyugaton a Zöldfa utca. Ez később módosult, amikor a máramarosiakat hozták Mátészalkára, ekkor kibővítették a nyugati részt, mely érintette a Hősök terét és a Rákóczi utca másik részét.

A gettót kétméteres deszkapalánk vette körül, tetején szögesdróttal. Közvetlenül a gettó mellett a Szalkai Gyártelep és a Schreiber-féle fatelep terült el, melyről vasúti iparvágány csatlakozott a fővonalhoz. A gettó öt kapubejáratát fegyveres csendőrök őrizték. Mérk község csendőrsége hajtotta végre a szatmári zsidóság összegyűjtését. A mátészalkai zsidók 1200-an lehettek, mivel sokan voltak munkaszolgálaton. Az 1941-ben összeírt 1555 zsidóval szemben 1944-ben 2005 főt hurcoltak el. A különbség jelzi az asszimilálódtak nagy tömegét. Ők már nem voltak zsidó vallásúak, de a faji törvények alapján zsidónak minősültek. Ehhez jött a vidék 7–8000 fős létszáma, valamint Máramaros megye zsidóságának – Bustyaháza, Körösmező, Nagybocskó, Rahó, Tiszabogdány stb. – jelentős része. Técsőn kb. 10 000 személyt gyűjtöttek össze, akiket az eredeti terv szerint Mátészalkára kellett volna hozni, azonban őket Técsőről deportálták. Másként alakult az ötezres létszámú Szeklence (huszti járás)

gettólakóinak sorsa. Őket Mátészalkára helyezték át szervezési hibából, így alakult ki a 16 000 körüli létszám. Cigányokat nem deportáltak Mátészalkáról.

Először a vidékiek kerültek a városba. Csenger járási székhelyről a Berger Samu vezetése alatt álló 602 zsidót az ottani zsinagógába, iskolába, fürdőbe gyűjtötték. Ezt megelőzően Csengerbe vitték az urai, komlódtótfalui, csengerújfalui, csengersimai, szamosbecsi, szamosdarai zsidókat, majd együtt kerültek Mátészalkára. A Fábiánházán lévő 38 személyt április 15-én éjfélkor gyűjtötték össze azzal, hogy a zsinagógában titkos rádióleadót találtak. Mátészalkán már az volt a vád, hogy pénzt gyűjtöttek a csehszlovák hadsereg repülőgépekkel való felszerelése céljából.

A Kossuth utcai zsidótemplom

Fehérgyarmaton az iskolába, zsinagógába gyűjtötték őket. Jármiben a csendőrség gyűjtötte össze a zsidókat. Az terjedt el, hogy egy elmebajos fiatal elvette az egyik csendőr fegyverét. A fiút megverték, majd Mátészalkán a gettóban agyonlőtték. Az utóbbi állítás téves, mert a mátészalkai gettóban jármi zsidó nem halt meg, agyonlövésről nincs adat. Nyírcsaholyban, amikor a fábiánháziak átvonultak, kidobolták, hogy a zsidóknak tilos lakóházaikat elhagyni. Elhurcolásuk április 23-án – vasárnap – történt, amikor is kidobolták, hogy a mise elmarad, a zsidók készüljenek a távozásra. Borbélyt is hoztak, aki a zsidó férfiak szakállát levágta. Mielőtt Nagygéc zsidóságát elvitték, kidobolták, hogy zsidótól elfogadni, nekik valamit adni tilos. Amikor szekerre tették őket, a bíró felesége – Gálné – kivált a sorból és egy tarisznya lisztet vitt

a szekérhez. Erre többen bátorságot kaptak és a temető végéig kísérték őket. Szamoskéren a községházára terelték a zsidókat, ahonnan két csendőr kísérte őket Mátészalkáig. Szamosszegen az egész falu zokogva búcsúztatta a zsidóságot. A közel százfős közösségből néhány fiatal menekült meg. Szamostatárfalváról Katz Jenő családját deportálták. A családfő munkaszolgálatos volt, mindannyian elpusztultak. Szatmárökörítőről 16–18 zsidó családot deportáltak. A még élők emlékeznek Groszmann cipészre, akinek négy leánya volt. Tizsakóródon Kertész Miklósné kis unokájával saját kosiján hagyta el a falut. „*Esernyőjét felhúzza távozott, nem akarta, hogy lássák az arcát*” – mesélik a visszaemlékezők. A tisztaberkiek április 19-én értesültek a gettóba szállításról. Még aznap elindultak, mindennap más községbe értek, s kb. egy hét alatt érkeztek Mátészalkára. Túricsén csak a Mózes család lakott, őket is deportálták.

Mátészalkai zsidó lakások leltározásában a teljes tisztviselői kar részt vett. A gettón kívül eső zsidó házakból a bútortartó részét a Schreiber-teleppel szembeni farktárban tárolták. A bútorok többsége a felszabadulás után is megvolt, nem úgy, mint a Hősök terei közös iskolában összegyűjtött zsidó holmi.

A gettóban lakók befogadták a palánkon kívülről érkező rokonokat, ismerősöket, idegeneket is. Egy szobában 20–25 személy élt. Akik nem fértek, fészerben vagy a szabad ég alatt tengődtek. Őrség a gettó területén nem volt. A rendfenntartást a Zsidó Tanács végezte (Spitzer Náthán parancsnok, Braun Mór vigyázó stb.). Felszerelésük egy karszalag és egy bot. A Zsidó Tanács tagja volt Schwartz György vaskereskedő, aki az ütlegetésekbe megőrült, Weisz Jenő bőrkereskedő, Spitzer Náthán hitközségi alkalmazott. Őket az első transzporttal elvitték, s mind meghaltak.

A gettóban lévők ételmezéséről nincs adat. Pénz nem volt, vásárolni nem lehetett. A nyírcaholyiak, jármiaiak juttattak be élelmet, s igen sok mátészalkai dobott át a palánkon kenyeret s élelmiszert, főleg gyermekek. Az egészségügyi ellátásban részt vett dr. Tauszk Artur, dr. Rosenberg Tibor, dr. Katona Imre, dr. Mayer Áron, dr. Bródi Sándor, de kevesen voltak. Máyer Áron 54 éves fogorvos morfiummal vetett véget életének.

Nyéki Károly helytörténész (meghalt 2007-ben) 50 halálesetet gyűjtött össze. (Névsoruk a Függelékben olvasható.) A halottakat a gettóból szekérral vagy kézi hordággal vitték a Fellegvár utcai zsidó temetőbe. Elöl ment Goldberger Menyhért temetőőr, majd Blau Jenő és Gellberman Jenő halottvivők. Halotti szertartásról nincs leírás, mint ahogy arról sem, hogy a gettóban volt-e istentisztelet. Dr. Grünbaum Friyes kerületi főrabbi is a gettóba került.

Szülés is történt a Kossuth utcán, a Guttmann vendéglő előtti kapubejáratnál. Két szökecsőről tudnak. Az egyik egy Kreismann nevezetű, aki 1944 előtt jött haza Amerikából Matolcsra. Amikor visszaért falujába, feladták a csendőröknek. A deportáló vonatból is kiugrott, de az sem sikerült. Hat nappal a felszabadulás előtt halt meg. Érdekesség még, hogy amikor a vajaiakat a zsinagógába összegyűjtötték, a református lelkész élelmet vitt nekik és két Tórájukat elrejtette. Dr. Katona Imre keresztény vallású feleségét és két kislányát éppúgy deportálták, mint másokat. A mentesítő irat

a halálvonat indulása után került elő. A földbirtokos Szalkai István még a háború előtt kitért, s 500 holdat a református egyháznak adományozott. Feleségével együtt Auschwitzban végezte.

1944. május 19-én a „templomosok” indultak, 3299-en. Május 22-én a kárpátaljaiak első csoportja 3290-en. Május 29-én a mátészalkaiak és környékiek 3299-en. Május 31-én a fehérgyarmati járásbeliek 3299-en. Június 5-én a még ott maradtak 3100-an. Összesen 16 287 személy. A gettó teljes létszámát Auschwitzba szállították. Mátészalkára kb. 150 zsidó tért vissza.

A közös iskola épületébe és udvarára gyűjtött holmikát felértékelték s a népet engedték válogatni. Kifelé menet a kézben tartott áruért fizettek. „Szarért-borsért” kelt el a zsidó vagyon. A nép nótába is foglalta: „*Ha a gettó nem lett vóna, / Ingem, gatyám se lett vóna.*”

A visszatértek a zsinagógában emléktáblát állítottak, melyen 1542 név van egymás alatt, a latin ábécé rendjében. Alatta felirat „és még 16 000 névtelen szülő, testvér, gyermek...” A hús márványmezőbe vésett névtömeg felett szimbolikus mózesi kőtábla „VI. Ne ölj!” felirattal. Ettől balra ötsoros héber szöveg. „*Az 1944. évben deportált és munkaszolgálatban elpusztult mártírjaink emlékére.*”⁵² Külön van a Nyírsaholyból deportáltak és elpusztítottak emléktáblája 93 névvel.

A művelődést segítette Mátészalkán Jakab Ezékiel nyomdász (1936-tól, előtte Nyíradonyban élt), Weisz Ferenc fényképész, akinek önálló műterme volt, Grünbaum Frigyes kerületi főrabbi (mátészalkai születésű – 1922-től édesapja mellett, majd 1927-től főrabbi), választott községi képviselő, megyebizottsági tag, izraelita iskola-zségi elnök. 1922-től állt az izraelita iskola élén Weisz Miksa ig. tanító és felesége, Weisz Frida, 1908-tól Rosenstein Béla tanító.

A zsidóság létszáma 1945 után folyamatosan csökkent. 1945. július 7-én fejeződött be az az összeírás, melyet a járási főszolgabíró rendeletére hajtottak végre Mátészalkán, s minden 16 év fölötti és 60 év alatti lakosra vonatkozott. A pártállás megállapítása érdekében végzett számbavétel során a Mátészalkára Brassóból, Temesvárról, Beregszászból, Nyárádszeredából, Szatmárból, Nagybányáról, Nagykárolyból s Máramaroszigetről újólág menekültekkel együtt a község 57 utcájában, terén és 11 tanyáján 4147 embert írtak össze. Az összeírás rátekintést ad a mátészalkai közösgre. Az elhurcolt zsidók közül akkor még páran érkeztek csak vissza. A későbbiekből tudjuk, hogy csupán 100–150-en éltek túl a borzalmakat.

⁵² Munkaszolgálatról visszatértek. Te vagy a tanú! Ukrajnától Auschwitzig című könyv alapján (Szerk.: Pór Dezső és Zsadányi Oszkár. Kossuth, Bp., 1947. 207–442. o.) Blau Béla nyomdász, Blau Jenő órás, Blau Mátyás géplakatos, Blau Mátyás vaskereskedő, Fixler Herman kereskedő, Földes László gépkereskedő, Friedman Gyula kereskedő, Friedman László kereskedő, Glück Béla pékmester, Höning Imre terménykereskedő, Kaufman Ábrahám bórkereskedő, Kesztelbaum kereskedő, Klein Lajos vaskereskedő, Kohn Jenő cipőkereskedő, Lőrincz Béla kereskedő, Löwy Andor szabómester, Rothfeld Miklós üvegkereskedő, Schreiber Lajos gyógyszerész, Schwartz Zoltán kereskedő, Sipos András kereskedő, Székács Andor gazdálkodó, dr. Ustor Endre ügyvéd, Zoltán József árufuvarozó.

1980 után már nincs rendszeres imádkozás. 2000-ben Fülöp István, a település akkori alpolgármestere még megemlékezést szervezett a temetőben a holokauszt áldozatainak emlékére. (Névsorukat a Függelékben olvashatják.) Nyéki Károly helytörténész kiadványokban emlékezett a múlttól, és folytatott beszélgetéseket az elhurcoltak hozzátartozóival. Nagyszerű ember volt – akit e kötet szerzője évtizeden át személyesen is ismerhetett –, aki fontosnak érezte a múlt feltárását. A város központi segítséggel felújította a zsinagógát kívülről, de a belső felújítás még várat magára. Ennek ellenére kulturális rendezvényeknek ad otthont. 2008. szeptember 4-én *Tamus István* főiskolai tanár képeit mutatták be közel száz érdeklődő előtt. A telken lévő rabbilakás felújításra szorul, s méltó lenne arra, hogy a mátészalkai zsidóság emlékeit őrizze. A Fellegvár utcai temető gondozott, s még megvan a közösség közel 100 éves díszes halottas kocsija is, amely méltó helyen lenne a múzeumban, ahol a környék – sőt az ország – legnagyobb szekérmúzeuma látható.

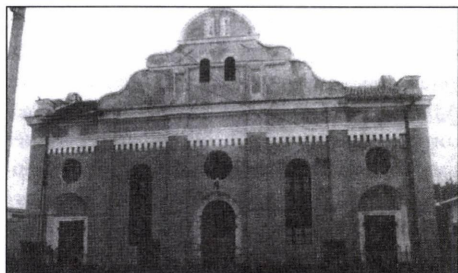
Az 1850 körül épült zsidó templom Mátészalkán

4. Nagybánya

Az 1693-ban hozott törvény, amely megtiltotta a zsidóság bányavárosokban való letelepedését, az aranybányák környékére különös szigorot alkalmazott. Ezért Nagybányán – amely bányavárosnak és szabad királyi városnak is számított – kettős korlátozás volt érvényben. A városhoz közeli Felsőfaluban feltételezhetően már 1750-ben

éltek zsidók, 1800-ban pedig megkezdték hatósági nyilvántartásba venni őket. A XIX. század elején a városban az iparos zsidók csak ideiglenes tartózkodási engedélyt kaptak, ezért számuk 1850-ben sem tette ki a minyent. (A szó létszámot jelent, tíz 13 éves zsidó férfi kell a zsinagógában a nyilvános istentisztelethez.)

Első szervezett zsidó hitközségről 1860-tól maradt fenn adat. Az első rabbi Horovitz Halevi Cvi Jehuda 1855-ben érkezett Nagybányára, s a város környéki 37 települést is szolgálta negyven éven keresztül, 1896-ban bekövetkezett haláláig.

Ortodox zsinagóga Nagybányán

A zsinagóga belseje

A hitközség első elnöke, Jakov Löw szintén ennyi ideig töltötte be tisztségét. A Chevra (szent egyesület, szegények támogatása, halottak eltemetése) 1862-től működött, az első zsinagóga 1865 körül épült. Vele egy időben készült el a mikve (zsidó rituális fürdő) – amely 1880-ban megújult –, majd az iskola, az óvoda, a rabbilakás, az adminisztratív épület. 1887-ben adták át az új zsinagógát. Az 1896-ban elhunyt rabbi helyét Levi Sámuel főrabbi 1906-ig töltötte be. Jesivát (tanház) alapított és működtetett. 1909-ben Fusch Benjámin bízta meg a rabbi teendők ellátásával, aki ezt 1918-ig végezte. Akkor Nagyváradra ment, ahol édesapja rabbiként működött. 1919-től a közösség főabbija Krausz Mór lett, aki nyelvészetrel, néprajzzal, régészettel s a Talmud orvosi kérdéseivel is foglalkozott. Eutanáziáról írt tanulmánya korábban előremutató volt s nagy visszhangot váltott ki. Az 1911-ben alakult Talmud Tórában négy tanító 120 gyermeket tanított. A leányóvodában a tanítás nyelve a jiddis volt.

A nagybányai zsidóság létszáma évről évre nőtt: 1969-ben 222-en, 1880-ban 399-en, 1890-ben 701-en, 1900-ban 963-an, 1910-ben 1402-en, 1930-ban 2030-an éltek a városban. 1938-ban 600 zsidó családról tudunk, akik közül ötven család polgári jólétben élt (10 orvos, 15 ügyvéd, 15 tisztviselő stb.). Akkor már volt szárnyas mészárszék, vágóhíd, pászkasütőde, amely a környéket is ellátta.

A Jad Charucim-nak – iparos egyesület – száz tagja és saját zsinagógája volt. A cionista mozgalom az 1930-as évek elejéig működött, utána a hitközség nem támogatta,

mert elnöke egy szatmári haszid (vallásos irányzat) volt. 1936–1940 között azonban a cionista Jakov Hirsch lett az elnök. A jesivában átlagosan harminc bóher (fiatal diák a tanházban) tanult jelentős támogatással, mivel a közösségnek jelentős haszid rítusú tagja volt.

Jelentős szerepet töltött be a zsidóság a gazdasági életben. A Weiser Artúr, Weiser Oszkár (Kassáról jöttek) által alapított Phönix gyár kénsav, műtrágya, ecet előállításával foglalkozott. 1930-ra kifejlesztették a királyi Románia legnagyobb színesfémkohászati központját. Weiss Sámuel tizenkét hold területen festék-, grafit-, vegyszer-gyárat alapított.

A második bécsi döntést követően, 1940. szeptember 7-én tértek vissza a magyar hatóságok. Államosították a Phönix üzemet. Weiss Sámuel szakmailag továbbra is irányította gyárat, melynek élén Berentei százados, katonai parancsnok állt, aki arra törekedett, hogy a zsidó alkalmazottakat eltávolítsa.

1941-ben Nagybányán 3623 zsidó élt, az összlakosság 16,9 százaléka. Miután Észak-Erdély visszatért Magyarországhoz, a megnövekedett határok miatt létrehozták a IX. magyar katonai főparancsnokságot, melynek sorozóbizottsága Kolozsvárott működött, s fennhatósága alatt volt a X. zászlóalj, amely 1942–1944 között Nagybányáról és körzetéből sorozta be a munkaszolgálatosokat. Megalapításától 1943 tavaszáig vad zsidóellenesség uralkodott a sorozóközpontban, melynek parancsnoka Telek alezredes volt. A sorozóközpont élére 1943. május 1-jén Reviczky Imre (1896–

Reviczky Imre

1957) került. Nevét Nyíregyházán az egykori Hadkiegészítő Parancsnokság épületén emléktábla őrzi. Ettől kezdve a Nagybányán lévő munkaszolgálatosok biztonságban érezhették magukat. Megtiltotta a fenyítő eszközök használatát, beszüntette a büntetőszázadokba sorolást, lehetőség szerint igyekezett a munkaszolgálatosok gondjain enyhíteni, személyes és családi gondjaikat megoldani. Szoros ismeretségbe került Krausz Mór főrabbival. Amikor Erdélyben megkezdtek a gettó felállítását, Reviczky több ezer behívót küldött ki a már gettóba internált zsidó férfiaknak. Ezáltal hozzávetőleg háromezer 40–50 év közötti férfit és 16–19 éves fiatalot sikerült megmentenie. Segítőtársa volt Gombay törzsőrmester, Balkó őrmester s néhány irodai dolgozó. Gönczi József nagybányai konzervgyáros, a Nyugat-Magyarországon állomásozó zsidó munkaszázad parancsnoka is rendes volt. Embereit nem vitte Németországba, a parancsot addig késleltette, amíg a szovjet csapatok felszabadították őket.

*Emléktábla Nyíregyházán a Bessenyei téren,
a volt Hadkiegészítő Parancsnokság épületén*

ző Tamás Károly polgármester lemondott s elhagyta a várost. Először a König-féle üvegyár négy szárítósintjét akarták kijelölni. Végül a Phönix üzem mellett a Bernáth-féle vas- és fémgyár udvarán állították fel a kényszerlakhelyet. A nagybányai járás, Nagysomkút és Kápolnokmonostor zsidó lakosainak a három kilométerre lévő Borpatak egyik gazdasági csűrét és istállóját utalták ki. A gettóba gyűjtés előtt néhány családnak sikerült elszöknie, illetve elrejtőznie. Azonban egy 33 tagú csoportot a Koltó melletti erdőben, illetve két családot Nagysomkút közelében elfogtak.

A zsidóság összegyűjtésére, értékeik megkaparintására két osztag alakult Nagy Jenő rendőrfőnök és Gergely Gyula nyilas vezető irányításával. 1944. május 3-án reggel öttől éjfélig minden zsidó a gettóban volt. A Nagybánya című hetilap 1944. május 7-i száma elégedetten nyugtázta, hogy „befejződött a zsidók kitelepítése”. A Bernáth-féle gettóban három nagyméretű, de rossz állapotban lévő épületbe 3660 főt zsúfoltak. Legtöbben a vizes földön aludtak, az asszonyok, gyermekek az első nap megbetegedtek. Ekkor a zsinagógában felállított kórházba kerültek. A gettó zsidó parancsnoka egy Lusztig nevű tartalékos tiszt volt. Néhány fiatalnak sikerült megszöknie.

A munkaszolgálatot teljesítők megpróbálták a gettóba élelmiszert vinni, azonban Nagy Jenő rendőrfőnök ezt megtiltotta, sőt megverette őket. Egy Fischer nevű munkaszolgálatos a verést követően a gettóban meghalt. Hasonlóképpen bántalmazták Valeminn Vilhelm nagybányai keresztény lakost is, aki internált zsidó feleségének és családjának próbált meg néhány barátjával élelmet vinni. Megkínózták Geller Béla 70 esztendős anyosát is. A kínzásokat Nagy és Várhelyi irányítása mellett Balogh Károly (Kornél), Berentes László, Haracsek József, Czeisberger (Csiszperger) Péter,

A német megszállást követően 1944. április 4-éről 5-ére a legtöbb virilis zsidót letartóztatták – mintegy ötven főt –, Kistarcsára és onnan Auschwitzba vitték őket. Ők voltak az első magyarok Auschwitzban. A Zsidó Tanácsnak elrendelték az összes ékszer beszállítását, ezen kívül 500 lepedő, 200 szőnyeg, 200 darab szőrmeáru és 300 dunyha átadását. A gettó felállítását Boér Endre, Szatmár vármegye alispánja javasolta, s helyét Endre László látogatásakor pontosították. A gettósítást ellen-

Osváth Zoltán, Orgoványi József, Vajay Imre és Bertalan István végezték. Sokan lettek öngyilkosok: dr. Benedek László gyermekgyógyász és fia, Friedmann Sándor volt hitközségi elnök és felesége, Gotlib László, felesége és gyermekei, dr. Vider Sándor gyógyszerész és édesanyja. A verések után a gettóban haltak meg az Izsák család tagjai.

A borpataki gettó Molcsány gazda birtokán feküdt, 3,5 kilométerre Nagybányától. A felsőbányai, nagysomkúti, kápolnaszomorosi járás zsidóságát gyűjtötték ide. Egy istálló, egy csűr volt, amelybe 200-an fértek, a többiek a szabad ég alatt. A legtöbben 2000-en voltak három hétig. A harmadik gyűjtő a nagybányai zsinagóga, amelyet kezdetleges kórházzá alakítottak. Ott halt meg Popper Ábrahám, Nagybánya jelentős rabbi egyénisége. Az ide begyűjtött zsidókat nem deportálták, hanem helyben kivégezték. A két gettóban lévő mintegy 6000 főt két transzporttal vitték el. Május 31-én 3073, június 5-én 2844 személyt. Több nagybányai lakos rendes volt. Singer Mordecháj textilkereskedőt, feleségét és két leányát egy román paraszt házaspár rejtette. Többen rejtettek el zsidó gyermekeket, köztük Grigore Breban és felesége, Ilie Haidu, Maria Haidu, Domnica Iui Stefan, Nicolae Chereches és felesége, Dimitru Lenghel és felesége. Incze János kádármester és felesége a padlástéren értékeket őrzött, úgy, mint Ince Sándorné, Nagy Károlyné, Gergely Sándorné.

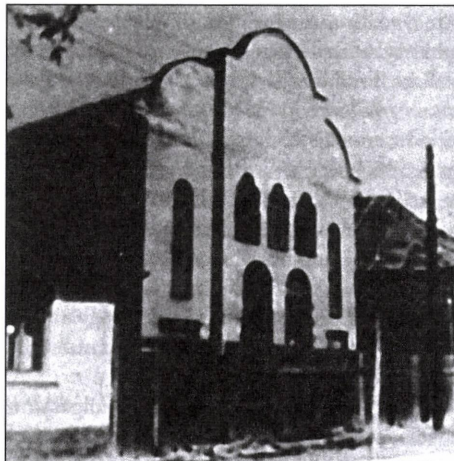
A sárga csillag kitűzése és a gettósítás közötti időben Balázs Péter kolozsvári festőművész megpróbálta Romániába szöktetni Weisz Ferencnek – a Phönix hivatalnokának – a feleségét (Sárát) és leányát (Zsuzsát), ugyanis nagybányai tanulmányai idején Weiszéknél lakott, így jól ismerte a családfőt, akit 1944 tavaszán Szirmai István felsőbányai társával együtt Kolozsvárott letartóztattak. A két nőt a szökésről lebeszéltek.

A zsidóüldözés a nagybányai művésztelep neves alkotóit sem kerülte el. Ziffer Sándort – az egyik legismertebb festőművészt –, akit már születésekor Egerben evangélikusnak kereszteltek, nem deportálták ugyan, de a kiállításokról képeit már 1943-ban kizsúrizták származása miatt. A Balla művészcsalád tagjai közül Béla a Nagybányához közeli tüdőszanatóriumban, József Budapesten, Géza pedig Franciaország németek által meg nem szállt területén vészelte át a nehéz időket.

Nagybányáról 1942-ben 400 munkaszolgálatos társával együtt Ukrajnába került Katz Márton festőművész, aki 1943-ban ott halt meg tífuszban. Nagybányán 1944 tavaszán több zsidó festőművész képeit összeszedték s egy részét nyilvánosan elégették. A gettósítás előtt kobozták el a híres Berger cukrászdát működtető család tulajdonában lévő nagybányai munkákat, s Berger Lajost és családját deportálták. A Horthy Miklós út végén található fatelepre, majd onnan csoportokban a Bernáth-féle gyártelepre került 1944 májusában Jándi Dávid is, a festőtelep másik nagy tehetsége. Nagybányán a gettóból történő szökési kísérlet során lőtte le egy csendőr. Szintén a gettóba jutott Klein József festőművész, a nagybányai avantgárd mozgalom vezető alakja feleségével, Kohn Pirivel együtt. 1944 júniusában Auschwitzban megölték őket. A nagybányai festőiskola szellemi köréhez tartozó Barát Mórt és Tibor Ernőt Nagyváradról deportálták, s a holokausztot egyikük sem élte túl.

Nagybánya 1944. október 17-én szabadult fel. A bűnösöket a Népbíróság halálra vagy életfogytiglani kényszermunkára ítélte. Reviczky Imre ezredes, a munkaszolgálatosok megmentőjét 1946-ban leszerelték, 1952-ben nyugdíját is megvonták. A Jad Vasem halála után kilenc évvel – 1962-ben – ismerte el Igaz Kereszténynek. 1979-ben Cfát városban (Izrael) utcát neveztek el róla. A visszatértek kitakarították a zsinagógát. Mordecháj Singer textilkereskedő ingyen kóser kosztot s hozományt adott a férjhez menni szándékozó leányoknak.

1947-ben a Nagybányán lévő 950 fős zsidóság vallási vezetője Chaim Alter Paneth rabbi volt, akit Isachar Dov Dachner követett. Sakter nem volt, így Mordechaj Singer kitanulta a mesterséget és 1963-ig gyakorolta. Akkor családjával Belgiumba – Antwerpen – költözött. Ezt követően a kóser étkezdét a Joint (a szegény közösséget segítő amerikai zsidó szervezet) támogatta. A deportálásból visszatért Wohl Katalin színművész 1953–1956 között a nagybányai társulat tagja lett, majd Szatmáron és Kolozsvárott játszott.

A szefard zsinagóga

A folyamatos kivándorlások miatt 1973-ban már csak száz zsidó élt Nagybányán. Az 1922-es népszámlálás adatai szerint 148 363 nagybányai lakosból 91 vallotta magát zsidó nemzetiségűnek, 1090 izraelita vallásúnak, 18 jiddis anyanyelvűnek. A 2002. évi népszámláláskor 57 zsidó nemzetiségű, 55 izraelita vallású, 8 jiddis anyanyelvű. Az egykor nagy hírű zsidó közösség létszáma azóta is évről évre fogy.

5. Csenger

A településen már az 1700-as évek elején éltek zsidók, a temető legrégebbi sírkövén 1770-es felirat olvasható. Lehetnek korábbiak is, de csak ez maradt. A várostól ezt megelőzően kaphatták meg a jogot temető létesítésére. Az első katonai felmérésnél (1783–85) Csengernél megjegyzik: „*Templom és zsinagóga kisebb épületekkel,*” ami arra utal, hogy nem kis hitközségről volt már szó akkor sem. A zsinagógát jelentős szilárd épületként írták le, annak ellenére, hogy felekezetre nem tért ki a felmérés. A közösség alapszabályát 1765-ben készítette Chájem Strajse ortodox rabbi, aki Nagykárolyban van eltemetve. Megalakulását az is segítette, hogy a közelben lévő Szatmárnémeti a zsidók letelepedését nem engedélyezte.

Az 1958-ban lebontott csengeri zsinagóga

Éveken át Csenger és a szomszéd községek – Porcsalma, Csenger, Sima, Nagygéc, Kisdég, Tóthfalu, Újfalu, Ura, Pátyod, Tyukod, Ökörítő, Szamosbecs, Tatárfalva, Szamosangyalos, Szamossályi, Szamosdara, Rápót, Hermánszeg, Rozsály, Zajta, Gacsály, Csegöld zsidói – egy hitközséget alkottak. Amikor a katonai felmérésben szereplő imaház kicsinek bizonyult, elhatározták, hogy újat építenek. 1820-ban adták át az akkori viszonyokhoz képest a megye egyik legszebb templomát. A hitközségi tagok végezték a kőműves és asztalos munkák nagy részét (például Kaszavits László úkapja készítette a Tóraszekrényt és a bejárat feletti feliratot.) A közösség másik rabbija Spitz Mózes volt, aki éppúgy a csengeri zsidó temetőben nyugszik, mint a Nagykárolyból választott Östreicher rabbi, akinek idejében – 1831-ben – épült fel a zsinagóga. Ezt követően a Jungreis rabbi dinasztia vezette a hitéletet. Először Jungreis Ábrahám, majd 1904-től Jungreis Antal kerületi anyakönyvvezető lett főrabbi. Kilenc gyermeke volt, aki közül Lipót fia rabbi lett.

1896. szeptember 1-jén nyílt meg az izraelita elemi iskola a Kaufmann Adolf hitközségi elnök által bérbe adott két kis szobában, majd új iskola épült 1904-ben, amely három tanteremből állt. A szép épületet Ungvári Béla szatmári építész tervezte és építette. Az iskola 48 éven keresztül működött öt kiváló tanító áldásos munkájával. Érdemes nevüket és működési idejüket feljegyezni: Kaszavits Miksa (1896–1926), Friedmann Julia (1896–1907), Pollák Teréz (1907–1924), Balázs Gizella (1924–1944), Göndör Gyula (1926–1944).

A zsidóság száma folyamatosan nőtt és egyre több lett a zsidó vállalkozó. A Lichtmann-féle kereskedés 1809-től működött, és 1880-tól ők intézték a temetkezést is. De ismert volt a környéken Leichtmann Gyula (1890) malma, Grünfeld Mózes (1910) fa-telepe, Katz Károly (1920) divat- és textilárüzlete, Klein Hermann (1925) bádigos cége, Rosenberg Ignác (1935) bőrkereskedése. 1930-tól Gelberék tulajdonába került a csengeri gőzmalom.

Az első világháborúban részt vettek: Groszmann Artur, Groszmann Fülöp, Kaufmann Ede, Grünfeld Sámuel, Katz Károly. Lichtmann Dezső hazatérte után a harctéren szerzett betegsége miatt meghalt, kitüntetéssel szerelt le Katz Sándor, hadirokkant lett Schwartz Antal kereskedő.

Az I–II. világháború között Reintz Hermann vezette – 1926-tól – a Csenger és Vidéke Takarékpénztárt. 1941-ben 800 zsidó élt a településen. 1944-ben Berger Samu a hitközség elnöke, neki is végig kellett néznie, hogyan verik szét a csendőrök a frigysekrényt baltával. 1944. október 23-án – alig három nappal a felszabadulás előtt – a csengeri állomáson a 110/5 munkaszázad parancsnoka, Vitéz Máté kilenc munkaszolgálatost lőtt agyon, köztük a nagybányai Scherer Jenőt és testvérét, Rezsőt. A deportálásból 25–30-an tértek vissza. 1970-ben a településen zsidó már nem élt. Ide hozták az urai, komlódtótfalui, csengerújfalusi, csengersimai, szamosbecsi, szamosdarai zsidókat is, és innen együtt mentek a mátészalkai gettóba. Szatin Zsigmond idős nyomdász – aki se enni, se inni nem volt hajlandó – a mátészalkai gettóban halt meg. Csengerből 602 zsidót deportáltak a mátészalkai gettóba, majd Auschwitzba. Az elpusztítottak emlékét őrzi az 1994-ben emelt emlékmű. A köztéri mementó Kurucz Imre szobrászművész tervei alapján épült, a főtéren állították fel. A három méter magas, negyven centiméter átmérőjű süttöi mészkő oszlopot kilencven centiméter magas, lehulló madár díszíti. Az oszlop mellett 60x30x100 centiméter szakított szikla, rajta katonasisak és olajág látható. A kompozíció két és fél méter átmérőjű, mészkőlappal burkolt alapon van, hatvan centiméter magas földplastikai kiemeléssel. Az emlékművön olvashatók a zsidó mártírok nevei – a lista nem pontos. (Lásd a Függelékét.)

Állok az emlékmű előtt,
a lehulló madár – a kegyetlenül elpusztított embertársaim jelképe eszembe juttatja ismét Kányádi Sándor versét.

Sírkövek a csengeri zsidó temetőben

Arra gondolok, hogy az adatgyűjtésem során milyen sok és szívélyes segítséget kaptam az emberektől – polgármesterektől, falusi tanítóktól, túlélőktől, meghurcoltaktól. Úgy érzem ők is segítettek húzni a harangot a múltó emlékezet ébresztésére.

Hiszek abban, hogy a holtakért nemcsak a madár énekel!

6. Községi adattár

ADORJÁN

1848-ban Medlovics Ájzik haszonbérlo nemzetörnek jelentkezett. 1910-ben 9, 1920-ban 17 zsidó élt itt. 1941-ben 552 lakosból hat zsidó. A községközpont, Sárköz nem tartozott Szatmár megyéhez. 1949-ben nincs zsidó a településen.

APA

A XVIII. század közepén a Korniss- és Vécsey-birtokon telepedtek le a zsidók. 1850-ben Holstein Sándor Szatmárnémetiben történő letelepedését elutasítják. 1890-ben 188, 1900-ban 93, 1910-ben 143, 1920-ban 60, 1930-ban 110 zsidó élt a településen. (80 fő jiddis anyanyelvűnek vallotta magát.) 1941-ben 99 zsidót írtak össze, imaházzal, mikvével, temetővel rendelkeztek. A lakosságot a szatmárnémeti gettóba vitték. 1947-ben még negyvenen voltak, 1970-ben a településen zsidó nem található.

ARANYOSMEGGYES

Az 1800-as évek elején telepedtek le a zsidók, akik közül Markovits Ábrahám és Nuszle Miklós nemzetörként vett részt az 1848/49-es forradalom és szabadságharcban. 1869 után lélekszámuk 200–300, 1910-ben 293, 1920-ban 357, 1930-ban 260, 1941-ben 316. Rabbijaik: Cvi Günsberg (1860–1893, haláláig), Arje Günsberg (1893–1933, haláláig), Smelke Günsberg (1933–1944-ig, a holokauszt áldozata lett). Zsinagóga a XIX. század közepén épült, mikve és temető is volt. A szatmárnémeti gettóba deportálták őket. 1947-ben a környező településekkel együtt 69 főt írtak össze. 1970-ben zsidó nem található.

AVASFELSŐFALU

Az 1750-es években telepedtek le, és 1780-ban már hatósági nyilvántartás is volt az ott élő zsidókról. Temetővel, mikvével, zsinagógával rendelkeztek. Létszámuk 1869–1910 között átlag 300, 1910-ben 329, 1920-ban 240, 1930-ban 538, melyből 533 jiddis anyanyelvűnek vallotta magát. Rabbijaik: Pinhasz Weinberger (1845–1893, haláláig), Jehuda Léb Weinberger (1893–1930, haláláig), Smuel Teitelbaum (1930–1944, Auschwitzban halt mártirhalált). A község jelentős szülöttje Góth (Grósz) Móric (1873–1939) festőművész, a nagybányai iskola neveltje. Az I. világháború után Hollandiában telepedett le. Leánya, Góth Sára sikeres portréfestő lett, Budapesten, a Szépművészeti Múzeumban láthatók festményei. 1941-ben 502 zsidót

vittek a szatmárnémeti gettóba. 1947-ben a környező kisebb településekkel együtt 106 főt írtak össze, de 1950 után zsidó már nem található.

AVASÚJFALU

A XVIII. század végén már zsidók lakják. Először Szinérváraljához, majd Avasfelsőfaluhoz tartozott. 1900-ban 206, 1910-ben 228, 1920-ban 176, 1930-ban 254, 1941-ben 226 zsidó élt itt. Az I–II. világháború között Jichák Perlmutter, az ismert Talmud tudós a sakter, és rövid ideig Joel Katz rabbi irányítja a vallási életet. A zsidóságot a szatmárnémeti gettóba deportálták. 1947-ben még 90-en vannak, 1960 után zsidó nem található.

AVASÚJVÁROS

A XVIII. század végén már vannak zsidók a településen, Szinérváraljához tartozott. Temető, zsinagóga, mikve szolgálta a vallási életet. 1910-ben 217, 1920-ban 237, 1930-ban 254, 1941-ben 215 a számuk. 1947-ben 70 a számuk, 1970-től zsidó nem található.

BARLAFALU

1910-ben 70 zsidó lakott a településen, 1920-ban egy sem, 1941-ben 34, a szatmárnémeti gettóba vitték őket. 1947-ben zsidó nem található.

BATIZ

A községben a XVIII. század végén telepszik le a zsidóság. Kezdetben a szinérváraljai, majd a szatmárnémeti hitközséghez tartoztak. 1793-ban Markovits Mátyás jó módú batizi lakosnak szép háza volt Szatmáron, de III. Károly rendelete miatt nem költözhetett be. Házát 1802-ben kórház alapítására lefoglalták. 1850-ig a környék és Szatmárnémeti halottait is itt temették el. Zsinagóga, temető, mikve található. 1848/49-ben Mózer Gidáli haszonbérlettel nemzetőr szolgálatot teljesít. 1910-ben 110, 1920-ban 164, 1930-ban 145, 1941-ben 120 zsidó él a településen, ők is a szatmárnémeti gettóba kerültek. 1947-ben 50 fő, 1970-ben zsidó a településen nem található.

BIKSZÁD

A XVIII. század végén Avasfelsőfalu hitközséghez tartozott. Zsinagóga, mikve, temető is volt. Híres fürdőhely, ahol a Fő utca mindkét oldalát zsidók lakták. A vallási életet Moshe Áron rabbi irányította. A faluban 1910-ben 158, 1930-ban 119 (mind jiddis anyanyelvű), 1941-ben 108 zsidó élt. 1944-ben a bikszádi rabbi két fia, menyé, két unokája katonai vöröskeresztes autót bérelt, 1944. május első napjaiban eljutottak Kolozsvárra, majd két szatmárnémeti chaszid által szervezett útvonalon megpróbálták átszökni Romániába. Csoportjuk tagja volt Teitelbaum Joel főrabbi és felesége. A bikszádi rabbi több hozzátartozóját, valamint Markovits Dávidot és

Halmos Sándor

feleségét elfogta a rendőrség és a kolozsvári Irisz-telepi gettóba vitték őket. A rabbi feleségével és két unokájával beutaltatta magát a zsidó kórházba. A többi bikszádi zsidót a szatmárnémeti gettóba vitték. 1947-ben 63 fő, 1970-től a településen zsidó nem található.

BUSÁG

1940. szeptember 29-én a falu melletti erdőben három magyar dandárkatona agyonlőtte a nagysikárlói Teitelbaum Slomot. Tetemét elföldelték és csak 1941 februárjában találták meg. 1941-ben 14 zsidó élt, mindnyájukat a Nagybánya melletti Borpata gettóba vitték. 1947-ben a településen zsidó nem található.

CÉGÉNYDÁNYÁD

Az I. világháborúban elesett zsidó hősök: Blau Antal, Hausler Sándor. Czigler Lajos kereskedő nagy ezüst és kétszeri bronz vitézségi éremmel szerelt le. 1906-ban nyitotta meg saját üzletét feleségével és hat gyermekével. 1941-ben a településen 52 zsidó volt. 1944-ben a fegyrgyarmati, majd a mátészalkai gettóba kerültek. 1947-ben a településen zsidó nem található.

CSAHOLC

Az I. világháború hősi halottja Weisz Márton. Weisz Ernő terménykereskedő hazatérése után községi képviselő lett. 1920-ban száz holdon gazdálkodott Hermann Sándor, aki feleségével és négy gyermekével élt a faluban. 1941-ben 27 főt írtak össze, akiket majd a mátészalkai gettóból deportáltak. 1947-ben a faluban zsidó nem található. A holokauszt áldozatai: Braun Néchmán s családja, Hermann Sándor és neje, Hermann József és neje, Farkas Lajos, Walchter és családja, Weisz Ernő és neje, Weisz József és neje, idősebb Weisz.

CSENGERSIMA

Meisels Simon részt vett az 1848/49-es szabadságharcban. 1941-ben 27 zsidó lakott a településen, akiket 1944-ben a komlódtótfalui református templomba vittek, majd a helyi és a nagygéci zsidósággal Csengerbe s onnan a mátészalkai gettóba. A településen 1945-ben zsidó már nem élt.

CSENGERÚJFALU

Az 1941-es összeíráson számba vett 13 zsidó a holokauszt áldozata lett.

EGRÍ

1910-ben 52 zsidó volt a faluban – 1920-ban már egy sem. Az 1941-es összeíráson számba vett 25 zsidó a holokauszt áldozata lett.

ERDŐD

A XVIII. század elején már voltak a településen zsidók, amit az is bizonyít, hogy 1820-ban már megalakul a hitközség. 1910-ben a számuk 173, 1920-ban 140. Zsinagóga, mikve, temető szolgálta a vallási életet. 1904-től 1919-ig Jekutiel Jehuda Halpert a rabbi, majd Joel Katz, aki közösségével együtt mártírhalált halt. 1941-ben 146 a zsidóság száma. A szatmárnémeti gettóból deportálták őket. 1947-ben még 80 zsidó élt a településen, azonban 1970 után már egy sem.

FÁBIÁNHÁZA

Az I. világháborúban vett részt Weisz Ferenc mészáros. 1926-ban költözött a faluba Neumann Bertalan szabómester, akinek a szomszédos Nagyecsedén is volt társas üzlete. 1933-ban Bleier Ferenc rőfös- és szatócsüzletet nyitott. 1941-ben 79 zsidó élt a településen. 1944-ben a faluból 38-at vittek el a mátészalkai gettóba, majd Auschwitzba, ahonnan senki nem tért vissza.

FEHÉRGYARMAT

A településen az 1850-es években 56 zsidó élt, a lakosság 2,26 százaléka. A zsidó közösség – amely zsinagógával és iskolával is rendelkezett – vallási irányítását Jungreis Benjámin és Günczler Vilmos rabbi irányította. Mátyás Adolf 1900-tól élt a községben. Ő volt az izraelita hitközség elnöke, ezen kívül megyebizottsági tag, OMKE-elnök. Mayer B. Ferenc, aki Pozsonyban rabbiképzőt végzett, 1902-ben nyitott faterlepet és cementárugyárat. Később községi képviselőnek választották. Engel Ármin kéményseprő mester 1902-től huszonöt éven keresztül tűzrendészeti felügyelő. Weisz Antal 1904-től szikvízgyárat működtetett. Az I. világháborúban részt vett a négy Weisz fivér és Frank Jenő kereskedő. 1941-ben 774 zsidó élt a településen. A mátészalkai gettóból deportálták őket. 1970-től a településen zsidó már nem volt.

FELSŐBÁNYA

1869-től már van rendszeres imádkozás és mikve is. Akkor már 31 zsidó élt a településen. Kezdetben lakáson, majd imaházban tartották az istentiszteletet. 1890-ben Nadler Meir Zeévet kéri fel rabbinak, aki ezt a tisztséget 47 éven át tölti be, 1937-ben bekövetkezett haláláig. 1937-től a deportálásig Strohli Perc Tuvja rabbi áll a közösség élén. 1910-ben adták át a zsinagógát. Akkor már 268 a zsidóság lélekszáma. 1920-ban 193, 1930-ban 322, 1941-ben 309 személyt írtak össze. A közösség legjelentősebb elnöke Zakariás Ernő volt. A település jeles szülöttje Boros Adolf (1867–1945), aki Szatmárnémetiben nyomdát és könyvkereskedést nyitott, s egyik irányítója volt a status quo hitközségnek. A felsőbányai zsidókat a borpataki gettóból viszik Auschwitzba. 1947-ben 80, 1972-ben 8, 2002-ben 1 zsidót és 4 jiddis anyanyelvűt írtak össze.

FÜLESD

Mayer Ábrahám 118 holdas családi birtoka fiára, Mayer Bélára szállt, aki községi képviselő is lett. Őt testvére is a faluban élt. A zsidóság létszáma 1941-ben 52, akiket később a fehérgyarmati, majd mátészalkai gettóba vittek és onnan deportáltak. 38-an haltak mártírhalált, akiknek neve – Ábrahám Herman, Ábrahám Sámuel, Ábrahám Olga, Ábrahám Miklós, Fényes József, Fényes Józsefné, Friedman Herman, Friedman Hermanné, Fisch József, Fisch Józsefné, Fisch Bernát, Kirschfeld Jenő és Jenőné, Ignác, Róza, Gizella, Jakob Andor, Jakob Roza, Jakobovics Adolf, Jakobovics Adolfné, Jakobovics Ella, Jakobovics Lili, Mayer Ignác, Mayer Áron, Mayer Lenke, Mayer Margit, Mayer Elemér, Mayer Béla, Mayer Marild, Mayer Irén, Mayer József, Mayer Bella, Mayer Mór, Mayer Blanka, Mayer Ilona, Mayer Adél, Mayer Magdolna, Mayer Lajos, Swarczek Jenő – a településen állított emlékművön is megtalálhatók. Sajnos a temető nincs körbekerítve, gondozatlan.

FÜLPÖS

Klein Móric 1890-ben önálló kereskedő, fia, Klein Sándor terménykereskedő. Az I. világháborúban Klein Bernát, Klein Izidor, Stern Izidor halt meg. 1941-ben 29 zsidó élt a településen, akik a holokauszt áldozatai lettek.

FÜLPÖSDARÓC

A településen az öttagú Berger kereskedő család élt. Berger és felesége a holokauszt áldozata lett. Gyermekük – Miklós, Mátyás, Simon – túléltek.

GEBE [ma Nyírkáta]

A településen meghatározó szerepe volt a Zafir családnak. Zafir Ábrahám 40 holdas birtoka 1896-ban fiára, Zafir Dávidra szállt. Resofszki Bernát 1885-ben nyitott szatócsboltot, majd italmérést. Resofszki Lipót terménykereskedő községi képviselő lett. A Lilienfeld család szatócsboltja később Blaszc Salamonra szállt. Az I. világháborúban részt vett: Grünwald Béla, Weisz Dezső, Weisz Ferenc, Zafir Kálmán, Zafir Sámuel, Zafir Zsigmond. Vitéségi érmet kapott Zoltán Bertalan, akinek a szomszédos Gólyaszálláson 510 holdas birtoka volt. Később községi képviselő, megyebizottsági póttag és a Bessenyei, Kölcsey kör tagja. Elesett: Grünwald Bernát. 1941-ben 133 zsidó élt a településen, akiket majd a mátészalkai gettóból deportáltak.

GÉBERJÉN

A faluban öt család élt 17 fővel. Schwarz Menyhértnek felesége és két leánya volt. (A családfő maradt életben.) Grósz kereskedő, felesége és három fiúgyermekük a holokauszt áldozata lett. Fried Sándor kereskedő, felesége és gyermekei – Lili, Imre – elpusztultak. Fried Adolf kereskedő, felesége és négy gyermekük – Dezső, József, Jenő, Ilcsu – sohasem tértek vissza. Adler Sándor kereskedő volt a vallási élet vezetője, az ő

házában imádkoztak. Feleségével – Grósz Gizellával – a holokauszt áldozatai lettek. Géberjénben van zsidó temető.

HAGYMÁSLÁPOS

Az 1848/49-es szabadságharc után büntetésből az osztrák seregbe sorozták Simon Dávidot (1830). 1923-tól Weintraub Mendel lett a közjegyző. A legnépesebb család Jozsipovics Jóna malmosé volt. A nyolctagú családból hárman tértek vissza. 1941-ben 44 zsidót írtak össze. 1947-ben a településen zsidók már nem éltek.

HIRIP

Híres szülöttje Heves Vilmos (1878–1944) építész, akinek tervei Kolozsvárott valósultak meg. 1910-ben 60, 1920-ban 23 zsidó élt a településen. 1941-ben 14 zsidót írtak össze, 1947-ben már nem volt egy sem.

HODÁSZ

Szirmai Antal írásában olvasható, hogy 1810-ben a zsidóságnak zsinagógája van Hodászon. Az 1848-as összeírás pedig már egyértelműen mutatja a nagyarányú zsidó jelenlétet. E szerint 38 családban 142-en éltek, foglalkozásuk többnyire kereskedő, szabó, pék, tanító, szücs. Fényes Felek 1851-ben kiadott munkájában már 195, Borovszky Samu monográfiájában 279 zsidóról ír. A falu társadalmi és gazdasági életében nagy szerepet játszott a zsidóság. Boltokat nyitottak és kóser vágóhidat létesítettek. 1939-ben létszámuk 191, 1941-ben 167. A vallási élet irányítója 1927-től Riesel Baruch Ábrahám főrabbi, aki Felsővisón és Budapesten végezte a rabbiképzőt. A zsidóság nagy része a holokauszt áldozata lett. A zsinagógát az 1950-es évek végén lebontották. Ma már a településen zsidó nem él, csak a meglévő két temető őrzi emléküket. A legrégebben – amely nehezen megközelíthető – az Arany és Bem utca közötti részen csak két sírkő található. Ezt 2004-ben körbekerítették. A másik temetőt – amelyet húsz éve kerítettek körbe – a Dózsa György úton találni. Ebben 62 sírkő van.

ILK

A lakosság még emlékszik Spitzer Salamon üzletére, amit 1914 után özvegye vezetett, valamint Schwartz Jenő vegyeskereskedésére, amely 1936-ban nyílt.

A településen 1941-ben 60 zsidó volt, akik a holokauszt áldozatai lettek: Gerendási Bernátné, Gerendási Józsefné, Gerendási Bernát, Gerendási Ernő, Gerendási Jenő, Gold Ármin, Gold Árminné, Gold Szeréna, Grosz Ferencné, Grosz Jenő, Herskovits Pinkász, Herskovits Pinkászné, Herskovits Dezső, Herskovits Olga, Herskovits Klári, Herskovits Ferenc, Kantner Bernát, Kantner Bernátné, Kantner Menyhért, Kantner Zoltán, Kantner Tibor, Kantner Lili, Klein Miksa, Klein Miksáné, Klein Magda, Kupferstein Éliásné, Meizlik Ignác, Spitzer Salamonné, Spitzer Lipót, Blum Márton, Blum Mártonné, Schön Kálmán, Schön Kálmánné, Schwartz Herman, Schwartz Hermanné, Schwartz Éva, Schwartz Izidorné, Schwartz Ági, Schwartz

József, Schwartz Józsefné, Schwartz Erzsébet, Schwartz Margit, Schwartz Béla, Schwartz Sámuelné, Schwartz Fülöpné, Schwartz Fáni, Schwartz Jenőné, Weisz Elek, Weisz Elekné, Weisz Malvin, Weisz Magda, Weisz Farkas, Weisz Farkasné, Weisz Sándor, Weisz Izidor, Weisz Izidorné, Weisz Záli, Weisz Berta, Weisz Gizi, Weisz Márton.

ILOBA

1941-ben 9 főt számláltak, akiket később a borpataki gettóból deportáltak. 1947-ben zsidó már nem található.

JÁNK

1930–1937 között Hadik-Barkóczy gróf uradalmát Grosinger Miklós gazdasági ispán vezette. A község orvosa dr. Fischer Ernő volt. 1941-ben 60 főt írtak össze. 1944-ben a hat zsidó családot deportáltak. 1947-ben zsidó nem található.

JÁRMI

Szirmai Szirmay Antal: Szatmár vármegye fekvése, történeti és politikai esmérete – Budán 1810-ben kiadott munkája II. részének 105. oldalán olvasható: Jármí lakosai reformátusok, kevés egyesült oroszok és zsidók is találhatóak. Fényes Elek 1851-ben 52 zsidó lakosról ír, Borovszky Samu 1907-ben készített művében 99 zsidóról számol be. Márton Béla: A Nyírség helységei. A Debreceni Honismerető Bizottság Kiadványa V. kötet, 17–18. füzet, Debrecen 1929 című munkájában 1920-ban 87 izraelitát említ. Az I. világháborúban a község 16 halottjából három zsidó volt: Grünfeld Sámuel, Weisz Márton, Weisz Hermann. 1919-ben mártírhalált halt: Szécsi Károly és Weisz József. Az eset úgy történt, hogy a románok közeledtével Örön keresztül Nyíregyháza felé tartottak. Őr és Jármí között visszafordultak és akkor találkoztak a román előőrssel, akik kérdezték, hogy Örben vannak-e vörös katonák vagy székelyek. A két fiú – tudatosan vagy tudatlanul – azt felelte: nincsenek. Alig mentek tovább a románok, Öröböl rájuk lőttek. Erre visszafordultak és a két fiatalembert elfogták, a Tarnai-tagba vitték, ahol 28 emberrel együtt kivégezték. Jármiban 1941-ben 59 zsidó élt. 1944-ben az alábbi családokat vitték el a mátészalkai gettóba, onnan Auschwitzba: Schwartz Ignác bőrszövő és családja: apa és 5 gyerek, Bláz Ignác szatócs és családja: apa, anya és 4 gyerek, Klein Sámuel gazdálkodó és felesége, Daszkál Ferenc terménykereskedő, felesége és 3 gyerek, Feier Sámuel gazdálkodó, felesége és 4 felnőtt gyermek Katz Lipót gazdálkodó, felesége és 2 gyermek, Inslick József szatócs és gazdálkodó családja: 3 felnőtt, Weisz Mór terménykereskedő, gazdálkodó: apa és 4 gyermek, Özv. Spitzerné: 3 felnőtt leánya (varrónők) és veje, Grósz Emil suszter, felesége és 5 gyerek, Jogovits Jenő gazdálkodó és felesége, Vogel Jenőné két felnőtt gyermekével.

A deportálásból kilencen jöttek vissza, akik a községben nem telepedtek le, hanem kivándoroltak.

KAPNIKBÁNYA

Egyetlen településhez sem tartozott közigazgatásilag. Nemesfém bányászatáról híres. 1900-ban 164, 1941-ben 64 zsidó lakta.

KÁNTORJÁNOSI

Az 1848/49-es szabadságharcban Ábrahám Áron (1822) vett részt. 1904-ben Klein József, 1908-ban Grószberger Ignác nyitott üzletet. Az I. világháborúban részt vett Groszberger Márkusz, Ehrenfeld Hermann vitézségi érmet kapott, Klein Zsigmond hadirokkant lett, Klein József harctéren szerzett betegségben halt meg. A két világháború között Grósz Henrik, Ehrenfeld Hermann, ifj. Klein Sámuel, Tattner Albert kereskedők voltak a meghatározóak. A vallási életet Beilisch Jankev rabbi irányította. 1941-ben 159 zsidó élt a településen.

KÁNYAHÁZA

A zsidóság XVIII. század végén telepedett le. Az 1848/49-es szabadságharcban Grosz Ferenc vett részt. Zsinagógával, mikvével, temetővel rendelkező hitközség, melynek lélekszáma 1880-ban 100, 1920-ban 200, 1930-ban 187, 1941-ben 195 fő. 1944-ben a szatmárnémeti gettóból deportálták őket. 1947-ben még 54 zsidó élt a településen, 1970 után egy sem.

KÁPOLNOKMONOSTOR

A XVIII–XIX. század elején Galíciából a közeli Magyarláposon telepedett le a zsidóság. 1820-ban van az első minyen (zsidó imaközösség), de az anyakönyv Magyarláposon maradt. 1832-ben 242 zsidó élt, 1860-ban – a zsinagógát csak 1867-ben adták át – bízták meg Schwarz Jekutiel rabbit a vallási élet irányításával. Őt követte fia, Schwarz Benjámin 1938-ban bekövetkezett haláláig, majd 1940-től veje, Fisch Háim Moshe vezette a közösséget, aki a holokauszt áldozata lett. 1900-ban 372, 1920-ban 340, 1930-ban 319 volt a zsidó lélekszám, akik közül 310 jiddis anyanyelvűnek vallotta magát. A település virilis polgárai voltak: Lax Jákov állatkereskedő, földbirtokos, cséplőgép-tulajdonos és Hegedüs Miklós ügyvéd. Itt született Ellek Jehuda Eliezer, Róth Ábrahám, akik héber és magyar nyelven írtak korabeli újságokban. (Róth Ábrahám a falu rendőre és a helyi posta vezetője volt.) Innen indult el Bernát Miklós a budapesti rabbiképzőbe s lett Tapolca főrabbi, 1923-tól pedig budapesti vallásnár. 1941-ben 282 zsidó élt a településen. A deportálás után 1947-ben 120 főt írtak össze, 1992-ben a településen zsidó már nem élt.

KIRÁLYDARÓC

A XVII. század elején már élt zsidó a településen. 1850 körül elutasították Levinger Leopold Szatmárnémetibe települését. 1890-ben 154, 1900-ban 151, 1910-ben 140 zsidó élt a faluban. A vallási élet irányítója Jisakar Dov Friedman 1923-ig, amikor is Nagykárolyba költözik. A rabbi feladatokat veje, Jehuda Katz veszi át, aki egy

év múlva meghal. A zsidóság létszáma 1920-ban 134, 1930-ban 133, és akkor Aser Pollák rabbi vezeti a közösséget, aki Izraelbe távozott. A településen élt 1836–1906 között Daróczi Vilmos, aki szeszgyárat nyitott, dohányt termelt és Budapesten dohánytermeléssel kapcsolatos szaklapot szerkesztett. 1941-ben 71 fő a zsidóság, akiket 1944-ben deportálnak. Az 1950-es években a településen zsidó nem él.

KISSIKÁRLÓ

Az 1848/49-es szabadságharcban Grünfeld Henrik tüzér századosként szerelt le. Herskovits Meir és családja neve maradt fenn, akik 1938-ig éltek a faluban. 1941-ben 11, 1947-ben zsidó nem található.

KISSZEKERES

Schwartz Sámuel felsőkereskedelmi érettségét tett Nagyváradon, majd az I. világháborúban bronz vitézségi érdemérmét szerzett s hadapród őrmesterként szerelt le. 1924-től 1200 holdon gazdálkodott. 1941-ben 22 zsidó él, akiket Fehérgyarmat után Mátészalkára visznek és deportáltak. 1947-ben zsidó nem található.

KOCSORD

A hitközségi gondnok a három gyermekes Feuer Mór mészáros, gazdálkodó. 1941-ben 60 zsidó élt a településen, akiket a mátészalkai gettóból deportáltak. 1947-ben a településen zsidó nem található.

KOLTÓ

1941-ben 13 zsidót írtak össze. A borpataki gettóból deportálták őket, akik számára Korponai földbirtokos naponta élelmiszert küldött. 1947-ben zsidó nem található.

KOMLÓDTÓTFALU

1941-ben 48 zsidó van a településen, akiket később a református templomba gyűjtenek össze, majd a csengersimai és nagygéci zsidókkal visznek Csengerbe és Mátészalkára. 1947-ben zsidó nem található.

KOMORZÁN

A XVIII. század végén telepedtek le, a község zsinagógával, mikvével, temetővel, sakterrel rendelkezett. 1900-ban 107, 1920-ban 138, 1930-ban 134 (97 jiddis anyanyelvű), 1941-ben 124 fő. A szatmárnémeti gettóból deportálták őket. 1947-ben még 13 főt írtak össze, de a hatvanas években zsidó már nem található.

KOVÁSKÁPOLNOK

1890-ben 89 zsidó élt a településen, közülük Weiss Géza gyümölcskereskedő volt a legismertebb, aki almaexport vállalatot és lekvárüzemet alapított. 1941-ben 70 főt

írtak össze, akik a borpataki gettóból kerültek Auschwitzba. 1947-ben zsidó nem található.

KÖLCSE

1898-ban telepedett le itt Kandel Dezső gazdálkodó. Kaufmann Jenő földbérletből élt. A legismertebb Frankel Izidor gazdálkodó, akinek kilenc gyermeke volt. Frankel Nándor az I. világháborúban elesett, Frankel Mayer tizedesként szerelt le. 1941-ben 43 főt írtak össze, akiket a mátészalkai gettóból deportáltak. 1947-ben zsidó nem található.

KÖVÁRREMETE

Kálmán Mihály és felesége – Reiza – vegyeskereskedéssel, fakitermeléssel, szilvapálinka-főzéssel és lekvárkészítéssel foglalkozott. 1941-ben 40 főt írtak össze, 1944-ben 37 főt deportáltak. Kálmán Margó és Kálmán József maradt csak életben.

LÁZÁRI

1850-ben Zempléni Izsák Szatmárnémetibe költözésének kérelmét elutasítják. 1910-ben 47, 1920-ban 44 zsidó lakja. 1941-ben 36 zsidót írtak össze, 1947-ben zsidó nem található.

MAJTIS

Weider Miksa az I. világháborúban tengerész tűzmesterként kitüntetést kapott. Utána 20 holdas birtokán gazdálkodott és 1936-ban fakereskedést alapított. Feleségével és öt gyermekével élt a faluban. 1944-ben két zsidó családot – 12 fővel – deportáltak. 1947-ben zsidó nem található.

MATOLCS

A településen az 1850-es években 22 zsidó, az összlakosság 2,34 százaléka élt. Az 1930-as évekből fennmaradt Ungár Mór szatócs neve. 1941-ben 40 főt írtak össze. 1947-ben zsidó nem található.

MÁND

Az 1930-as években kocsmát nyitott és üzletet bérelt Berkovics Miklós. Feldmann Andor – aki négy évig Párizsban orvosi tanulmányokat folytatott – 1931-től 400 holdas birtokán gazdálkodott. 1941-ben hét főt írtak össze. 1947-ben zsidó nem található.

MÉRK

1907-ben szatócsüzletet, majd 1916-ban kocsmát nyitott Winkler Sámuel, a budapesti tanítóképző végzettje. Az I. világháborúban többen, köztük Fülep Lajos, Grünwald Jenő kereskedő, Berger Mór, Berger Sámuel, Fusch Lipót vett részt.

Kitüntetéssel szerelt le Staub Ábrahám, Fried Sámuel, Simon Andor, Müller Károly kocsmáros, őrmester, községi képviselő, közbirtokossági pénztáros. Simon Andor 1924-ben alapította építőanyag, fa- és szénkereskedő vállalatát Mátészalkán, majd 1926-ban betonüzemet, 1934-ben téglagyárat létesített. Lázár Sámuelnek 1926-tól volt szíkvízgyára, Lázár Lajosnak 1931-től terménykereskedése. 1941-ben 90 főt írtak össze. 1947-ben zsidó nem található. A deportálások idején hírhedtté vált a mérki csendőrség.

MIKOLA

A XVIII. század végén a Mikolay és Mándi grófok birtokán telepedtek le zsidók, akik a XIX. század második felében földet vettek. Akkor épült a zsinagóga, mikve. Saját temetővel rendelkeztek. 1910-ben 161, 1920-ban 132, 1930-ban 138, 1944-ben 144 zsidót írtak össze. 1945-ben a településen zsidó nem volt. A falu híres szülötte Dénes (Gross) Sándor (1880–1944) újságíró, szerkesztő, aki Budapesten a Nap, a Borsszem Jankó, a Világ, a Holmi című lapokat szerkesztette. 1908–1938 között a szatmári Szamos című napilap szerkesztője, főszerkesztője volt. Auschwitzban halt mártírhalált.

MILOTA

1944-ben két zsidó család élt a településen. Az egyik Spitz Endre, felesége és két leánya. Egy leány maradt meg, aki a holokauszt előtt Dél-Amerikába ment. A másik Farkas László, felesége és fia a holokauszt áldozata lett. 1945-ben a településen zsidó nem él.

NAGYDOBOS

Az 1860-as években 49 zsidó élt a településen. Az 1900-as évek elejétől 100 holdas birtokon gazdálkodott Schönwald Lajos, aki húsz éven át községi képviselő, egy ideig a közbirtokosság elnöke volt. Blau Bernát vezette Perényi báró nagydobosi szeszgyárát. Kalla Jakab terménykereskedő Makón talmud iskolát végzett, majd 1937-ben önállósította magát. 1941-ben a zsidóság létszáma 113, akiket a mátészalkai gettóból deportálnak. Öten tértek vissza: három férfi (kettő Izraelbe, egy Ausztráliába ment) és két leány, akik Szatmárnémetibe mentek férjhez. A temető a falu központjában található, szemben a katolikus és református temetővel. Elhanyagolt állapotban van. Még 13 sírkő áll, három sírhelyre a földből kiálló betonból lehet következtetni. A református templom kertjében korábban felállított első világháborús emlékműre felkerült a II. világháború áldozatainak névsora. Ezen található az alábbi felírás is: „*valamint a Svéd, Grósz, Kain, Berger és Moldován család.*”

NAGYECSED

Az 1740 táján alakult hitközség éveken át Nyírmeggyeshez tartozott. Az 1850-es években már 16 zsidó – az összlakosság 1,23 százaléka – élt a településen. 1880-ban

alakult a Chevra, 1890-ben adták át a zsinagógát. 1902-től a vallási életet Teitelbaum Dávid rabbi (Máramaroszigetről) irányítja, akit a hitközség örökös díszelnökévé választott. Az I. világháborúban frontszolgálatot teljesített a helyi földbirtokos két fia: Katz Adolf és Katz Ábrahám, továbbá Meilinger Antal, Schwartz Kálmán sütőmester. Megsebesült Weisz Mór szatócs. A fronton szerzett betegségben halt meg Frenkel Géza. A virilis zsidó családok közül említhetjük Katz Bernát földbirtokost, aki 1909-ben több társával malmot épített, s aki 49 éven át volt községi képviselő, 24 évig megyebizottsági tag, évekig hitközségi elnök. Frenkel Vilmos 1905-től épület- és tűzifa-kereskedő, Schwartz Bernát rőfös és rövidáru-kereskedő, Berkovics Sámuel vegyeskereskedő, Bérczi Zoltán vaskereskedő, az Iparos Kör titkára, Davidovics Jakab terménykereskedő, Schwartz Kálmán sütőmester, Stern Sándor malombérlő, dr. Klein Ferenc orvos, aki 1934-ben szerzett diplomát a debreceni egyetemen. 1941-ben 586 zsidót írtak össze, akiket a mátészalkai gettóból deportáltak.

NAGYGÉC

1893-tól gazdálkodott a településen Schwartz Herman, Schwartz Zeév Benjámin rabbi testvére, aki virilis képviselő és megyebizottsági tag. 1824–1944 között Kisgécpusztán bérelte a Haynau-báró-féle 900 holdas hitbizományi birtokot Grossmann Sámuel gazdálkodó, aki ebből hétgyermekes családját tartotta el. 1910-ben 62, 1920-ban 37 zsidót írtak össze, 1941-ben 34 zsidó élt Nagygéc, Kisgéc és Sima településen. Kisgécen Groszmannék, Nagygécen a Schwarcz, a Berger s egy ideig a Sámuel és a Kaufmann család, Simában: Smilovichék és Bergerék. Pénteken és szombaton volt csak imádkozás Schwarczék házában. A deportáláskor Gálné, a bíró felesége egy tarisznya lisztet adott fel a szekérre, és az ott élt zsidókat a lakosság a temetőig kísérte. 1947-ben a településen zsidó nem él.

NAGYNYÍRES

1880-ban élt a legtöbb zsidó a faluban: 131 fő, a lakosság 11,1 százaléka. A számuk 1910-ben 98, 1920-ban 122. 1941-ben 77 fő. 1944-ben a borpataki gettóból kerültek Auschwitzba. 1947-ben zsidó nem található.

NAGYPALÁD

1941-ben 171 zsidót írtak össze, akiket 1944-ben a szatmárnémeti gettóból vittek Auschwitzba. 1947-ben a településen zsidó nem található.

NAGYSIKÁRLÓ

1910-ben lakott a legtöbb zsidó a településen: 58 fő. Imaházzal, temetővel, sakterrel rendelkeztek, de vallási ügyeiket Nagybányán intézték. A második bécsi döntés után, 1940. szeptember 28-án három magyar katona benzint akart venni Teitelbaum Sálamon benzinkútjánál, aki azt mondta, hogy szombat kimenetele után üthetik nyélbe az üzletet. Vasárnap őrizetbe vették, majd a Buságfalu melletti erdőben agyonlőtték.

Gyilkosát – Német Ferenc őrnagyot – a bíróság a tárgyaláson felmentette az alábbi indokkal: „*lehetetlen három magyar tisztességes honvédet büntetni egy zsidó miatt.*” 1941-ben 34 főt írtak össze, akiket a borpataki gettóból vittek Auschwitzba. 1945-ben a településen zsidó nem élt.

NAGYSOMKÚT

1800 körül az első zsidó Teleki Sándor földesúr engedélyével telepedett le. Akkor még őket Avasfelsőfalun vették nyilvántartásba. 1828-ban már van zsidó közösség, amely később, 1852-ben megalakítja a Chevrát, majd 1862–1865 között zsinagógát épít. 1852-től működik a Talmud Tóra is, később már öt tanítóval, melynek élén Herskovits Sámuel áll. A közösség alapítója az első rabbi, Azriel Eizik Keller – jelentős talmudtudós –, aki 1903-ban bekövetkezett haláláig irányítja a vallási életet. Utódja fia, Aron Cvi Keller, aki 1928-ban halt meg. Az utolsó rabbi Cvi Halperet volt, aki közösségével a holokauszt áldozata lett. A zsinagóga mellett két imaház is volt, melyből az egyiket a haszidok használták, akik vallási életét Weiss Jozsef Májér rabbi irányította, s aki a 20 ezer példányban kiadott Erkölcsei tanítások című mű szerzője is. A településen 1900-ban 528, 1920-ban 858, 1930-ban 799 zsidó élt, akiknek többsége jiddis nyelvűnek nevezte magát. Az első világháborúban hatan hősi halált haltak. Harminc falu zsidósága tartozott a közösséghez, amelyből néhánynak zsinagógája, temetője, saktere volt. 1910–1923 között Weintraub Mendel zsidóként a település közjegyzője. 1930–1935 között Nagysomkúton jelent meg a Transilvanische Jiddische Zeitung című lap, melynek legtöbb cikkét Weiss Cvi Sámuel rabbi írta, s amelynek kiadásához héber betűs nyomda létesült. Az 1930-as években a hitközség elnöke dr. Gál Sándor orvos, majd Goldstein Ármin. A holokauszt előtt a településen 3 nagykereskedő, 15 gazdálkodó, 25 katona, 40 kereskedő, 7 ügyvéd, 20 munkás, 3 orvos, 20 magántisztviselő, 50 iparos, 5 magánzó zsidó. 1926 után cionista egyesület is működött. 1941-ben 897 zsidót írtak össze, akiket a borpataki gettóból vittek Nagybányára s onnan Auschwitzba. 1945-ben a zsidóság létszáma 200 fő, de sokan nem nagysomkútiak. Jehezkel Rottnert rabbivá választották, aki a háború előtt apósa mellett rabbi-helyettes volt, később Izraelbe ment. 1992-ben a településen két zsidó lakott. 2000-ben zsidó nem élt.

NEMESBORZOVA

1944-ig egy család hat taggal élt a településen, akik a holokauszt áldozatai lettek. Brummer Leopold 44 éves, Brummer Márton 42 éves, Brummer Róza 35 éves, Brummer Mártonné 32 éves, Brummer Ferenc 7 éves, Brummer Jenő 4 éves.

NYÍRCSAHOLY

1917-ben a malmot megvásárolta Schwartz Ignác, aki később Mann Ignácnéval, Mehrel Mórral, özv. Weisz Menyhértnével és Weisz Fábiánnéval közösen működtette. 1941-ben 101 zsidó élt a településen. 1944. április 16-án a fábiánházi zsidókat

Nyírcsaholyon keresztül vitték. Április 23-án a nyírcsaholyiakat gyűjtötték egybe, s a férfiak szakállát levágták. Nem kivétel ez alól Kornfeld Izrael metsző sem. A mátészalkai gettóba kerültek s onnan Auschwitzba. A településről többen küldtek számukra élelmiszert a gettóba. A 91 nyírcsaholyi áldozat neve a mátészalkai zsinagóga belső falán lévő emléktáblán található. Közülük 13-an Ukrajnában munkaszolgálatban haláltak meg. 1950-ben a településen zsidó már nem élt.

NYÍRCSÁSZÁRI

Az 1900-as évek elején itt élt Blau Jenő birtokos. Fia, Blau Dezső terménykereskedő, aki 1918-ban kenyéruzletet nyitott. Önálló gazdálkodó volt Reinitz Antal, aki előzőleg a nagyváradi rabbiképzőt is elvégezte. Kilenc gyermekük volt. Éveken keresztül községi képviselő. 1941-ben 25 zsidót írtak össze. 1944-ben a nyírdezsieket is a faluba hozták, és innen vitték őket a mátészalkai gettóba, majd Auschwitzba. 1945-ben zsidó nem található.

NYÍRDERZS

1920-tól 460 holdon gazdálkodott Fisch Sándor földbirtokos, községi képviselő, megyebizottsági tag. Kandel Jenő gazdálkodó Balassagyarmaton tanult, majd Pótzsonyban Talmud iskolát végzett. 1897–1911 között uradalmi gazdatiszt, 1911-től önálló gazda. 1941-ben 69 zsidót írtak össze. 1945-ben zsidó nem található.

NYÍRMEGGYES

Az 1848/49-es szabadságharcban Springer Juda honvédként vett részt. Glückmann Mór földbirtokos 1895-től gazdálkodott. Harminc éven át volt községi képviselő, 25 éven keresztül hitközségi elnök. Friedmann Jenő 1919-ben nyitott vegyes- és terménykereskedést, Lipsitz Leopold 1925-ben szíkvízgyárat, Grünbaum Ábrahám kilenc gyermeket nevelt fel. Fia, Grünbaum Sándor 1937-ben nyitott üzletet. A vallási életet 1925-től Jungreis Sámuel irányította, aki kerületi főrabbi volt. Krasznán született, Derecskén végezte középiskoláit, majd Fehérgyarmaton vallási tanulmányait. Feleségével és három gyermekével élt Nyírmeggyesen. 1941-ben 148 zsidót írtak össze. 1945-ben zsidó nem található.

NYÍRVASVÁRI

A Frenkel család több nemzedéke élt a településen. Frenkel Léb 1848 előtt a község pénztárnoka. Frenkel Izsák 1880-ban vegyeskereskedést, 1896-ban kocsmát nyitott. Fia, Frenkel Sámuel községi képviselő, a hitközség gondnoka. Három testvére – Lipót, Dávid, Áron – részt vett az I. világháborúban, miként Lázár Jenő, Lázár Jakab, Lázár Májer, Lázár Sámuel, Lázár Móric is. Lázár Izidor megkapta a kis ezüst vitézségi érmet. Róth Lázárnak 1898-tól volt szatócsüzlete, az I. világháború után négy évet töltött fogságban. Hazajövele után hitközségi elnöknek választották. A Lázár üzletet 1880-ban alapították, 1920-tól Lázár Ármin kereskedő, gazdálkodó vezette.

Halmos Sándor

Lázár Jenő 1933-ban takarmányüzletet nyitott. 1941-ben 54 zsidót írtak össze, akiket később a mátészalkai gettóból vittek Auschwitzba. 1945-ben a településen zsidó nem található.

OLCSVA

Blau Mór terménykereskedő a mátészalkai járási Gyümölcsértékesítő és Szeszfőző Rt. üzletvezetője, községi elöljáró. Braun Hermann kereskedő, községi képviselő. 1941-ben 29 zsidót írtak össze, akik a mátészalkai gettóból kerültek Auschwitzba. 1945-ben zsidó nem található.

ÓPÁLYI

1941-ben 143 zsidót írtak össze. Egy Fischer nevű földbérlő saját fogatával ment a mátészalkai gettóba. A zsidóság bútorait a zsinagógába gyűjtötték. 1945-ben zsidó nem található.

PATÓHÁZA

Az 1848/49-es szabadságharcban három fiatal nemzetőr lett. 1941-ben 39 zsidó volt. A szatmárnémeti gettóból vitték őket Auschwitzba. 1947-ben zsidó nem található.

PENÉSZLEK

Az 1900-as évek elején Lőrincz Sámuel kereskedő nyitott vállalkozást. Az I. világháborúban részt vett: Lőrincz Adolf, Lőrincz Márton. Friedmann Farkas kereskedő hadirokkant lett. Róth Hermann 1923-tól saját birtokán gazdálkodott. Lőrincz Endre vegyeskereskedése mellett birtokán állattenyésztéssel foglalkozott. 1941-ben 58 zsidót írtak össze, akik Nagykaroly után a mátészalkai gettóból kerültek Auschwitzba. 1945-ben zsidó nem található.

PETTYÉN

Az 1850-es években már voltak zsidók a településen, mivel Zakariás Ferenc Szatmárnémetibe költözését elutasították. 1910-ben 15, 1920-ban 33, 1941-ben 27 zsidót írtak össze. 1947-ben zsidó nem található.

PORCSALMA

Löwy Béla 1910-ben malmot vásárolt. Az I. világháborúban vitézségi érmet kapott, tizedesként szerelt le. Községi képviselő éveken keresztül. Hirschfeld Gusztáv 42 hold családi birtokon gazdálkodott. Huszonegy éven át községi elöljáró. Tíz gyermeke közül Jenő fia az I. világháborúban hadirokkant lett. 1910-től működött a településen a Jakab-féle vegyesüzlet, amelyet 1931-ben fia vett át. Markovits Ernő 1934-ben terménykereskedést nyitott. 1941-ben 202 zsidót írtak össze, akik a csengeri gettóból kerültek Auschwitzba. 1945-ben a településen zsidó nem él.

PUSZTAHIDEGKÚT

1910-ben 57, 1920-ban 46 zsidó élt. Az I. világháborúban elesett: Mózes Farkas, Simon Antal. 1941-ben 64 zsidót írtak össze, ami az összlakosság 11,8 százaléka. 1944-ben Nagysomkúton, Nagybányán át kerültek Auschwitzba. 1947-ben zsidó nem található.

REMETEMEZŐ

1910-ben élt a legtöbb zsidó a településen: 119 fő, a számuk 1920-ban 57. Zsinagógával, mikvével, saját metszővel rendelkeztek. A fiúk jesivában tanulnak, de már többen egyetemekre is jelentkeznek. 1928-ig Ábrahám Mose a falu jegyzője, de 1930-tól is van képviselője a zsidóságnak a falu tanácsában. 1938-ban román fiatalok antiszemita kijelentései miatt többen elköltöztek. 1941-ben 86 főt írtak össze, 1944-ben 129 főt vittek a szatmárnémeti gettóba, majd Auschwitzba. A deportálást húszan éltek túl. 1947-ben a településen 36 zsidó élt, de az 1960-as évektől már egy sem.

SÁRKÖZÚJLAK

A Galiciából a XVIII. század utolsó harmadában érkező zsidóság a két faluban – Sárköz, Újlak – letelepedett s tejterméket árusított. Az 1848/49-es szabadságharcban öten álltak be nemzetőrnek. Eleinte Aranyosmeggyeshez, majd Szatmárnémetihez tartoztak. Később önállóak, saját zsinagógával, temetővel, mikvével, sakterrel. Lélekszámuk fokozatosan nőtt, számuk 1890-ben 190, 1900-ban 241, 1920-ban 166, 1930-ban 192, 1941-ben 179. Az I. világháborúban Berger Árpád hősi halott. 1944-ben a zsidóságot a szatmárnémeti gettóba, majd Auschwitzba viszik. 1945-ben zsidó nem található. A falu két híres szülőtte Becski Andor (1898–1978) avantgárd költő, szerkesztő, színházi szakember és testvére, dr. Becski Irén orvos, író, költő, műfordító, lélektani szakíró, Brassai Viktor költő, szavalóművész felesége.

SONKÁD

Az I. világháború hősi halottai: Rosenfeld Márton, Rosenfeld Miklós. 1941-ben 17 zsidót írtak össze, akik a fehérgyarmati, majd mátészalkai gettóból kerültek Auschwitzba. A településen zsidó nem található.

SZAKÁLLASFALVA

1910-ben 42, 1920-ban 33, 1941-ben 18 zsidó élt a településen, akik a borpataki gettóból kerültek Auschwitzba. 1947-ben zsidó nem található.

SZAMOSBECS

1941-ben 10 zsidót írtak össze, 1945-ben zsidó nem található.

SZAMOSBORHÍD

1890-ben élt a legtöbb zsidó a településen: 64 fő. Számuk 1910-ben 55, 1920-ban 26. A település híres szülötte Mikó Ervin (1919–1998) újságíró, szerkesztő, tizenkét riportkönyv szerzője. DANS PE SÁRMÁ (Kötéltánc) című, 1946-ban megjelent munkájában a vészkorszak eseményeit is megörökítette. 1941-ben 50 zsidót írtak össze. 1947-ben 18-an éltek a településen, de a hatvanas évektől zsidó nem található.

SZAMOSDARA

1910-ben 58, 1920-ban 55, 1941-ben 19 zsidó élt a faluban. 1947-ben zsidó nem található.

SZAMOSKÉR

1904-ben Gerendás Lipót kocsmát, 1921-ben nagykereskedést nyitott. Klein József 1933-tól önálló vállalkozó. 1941-ben 36 zsidót írtak össze, 1947-ben zsidó nem található.

SZAMOSKÓRÓD

Az 1850-es évek elején már éltek zsidók a településen, amit az is bizonyít, hogy 1850-ben Hersli Áron Szatmárnémetibe történő letelepedését elutasítják. 1941-ben 41 zsidót írtak össze, 1947-ben zsidó nem található.

SZAMOSKRASSÓ

1880-ban élt a településen a legtöbb zsidó, 150 fő, számuk 1910-ben 108, 1920-ban 97, 1930-ban 91 (ebből 71 jiddis anyanyelvűnek mondta magát). A településen született Csengeri Máyer Mihály kögazda, politikus, földbirtokos, aki részt vett a vármegye közművelődési életében és tagja volt a Magyar Pártnak. Csengeri Máyer Sándort mint földbirtokost és bankigazgatót tartották számon. A XIX. század elején a hitközség a színérváraljai, majd a szatmárnémeti hitközséghez tartozott, annak ellenére, hogy zsinagógája, temetője, mikvéje és saktere volt. 1941-ben 74 főt írtak össze, akik a szatmárnémeti gettóból kerültek Auschwitzba. 1947-ben zsidó már nem található.

SZAMOSLUKÁCSI

1941-ben öten éltek a településen Ruven Zeev és Grün Lea gyermekeikkel. Házukban imaterem volt, melybe a szomszédos faluban élő 10 zsidó család is ájtárt, ugyanis kóser konyhát és vendégszobát tudtak nyújtani számukra. Mind az öten Auschwitz áldozatai lettek.

SZAMOSSZEG

1881-ben Steiner Benjámín malmot alapított, amit fia 1928-ban átépített. A Steiner Testvérek és Társa Vámörllő Hengermalom népszerű a vidéken. Az I.

világháborúban részt vett Steiner Ferenc, hősi halott lett Steiner Dezső. Weisz Lajos 1928-ban szíkvízgyárat, Weisz Andor – aki 1921-ben részt vett a Nemzeti Hadseregben – kocsmát és üzletet nyitott. Czinn Salamon 1929-ben telepedett le és termények kereskedésével foglalkozott. 1941-ben 112 zsidót írtak össze, akiket 1944-ben zokogó falu búcsúztatott és még a gettóba is vitték élelmet számukra. A holokausztot néhány fiatal élte túl. 1947-ben a településen zsidó nem található.

SZAMOSVERESMART

1938-ban 12 zsidó család élt itt az 500 román család mellett. A kisméretű zsinagógában csak szombaton és ünnepen imádkoztak. Volt köztük cséplőgép- és traktortulajdonos, boltos, kocsmáros és több mesterember. 1941-ben 29 zsidót írtak össze. 1944-ben 41 főt vitték el a szatmárnémeti gettóba, majd Auschwitzba. Öten éltek túl a borzalmakat. A településen 1947-ben 11 zsidó élt, de a hatvanas években már egy sem.

SZANISZLÓ

A XVIII. század végén a Károlyi grófok telepítették le a zsidókat, akik a kóser bort szállították a nagykárolyi zsidóknak szőlőbirtokukról. 1850-ben alakult meg a hitközség Nagykároly fiókhitközségeként. Zsinagóga, mikve épült. 1910-ben önállósult, és akkor megválasztják Ansil Krauszt rabbinak, aki a közösséggel a holokauszt áldozata lett. A zsidóság létszáma 1890-ben 244, 1900-ban 240, 1920-ban 184, 1930-ban 183 (151 ebből jiddis anyanyelvűnek tartja magát), 1941-ben 174 fő. A nagykárolyi körzeti gettóból kerültek Szatmárnémetibe, majd Auschwitzba. 1947-ben 45 zsidó élt a településen, 1970-ben egy sem.

SZATMÁRCSEKE

1941-ben 68 zsidót írtak össze. 1944-ben a mátészalkai gettóból Auschwitzba deportálták őket. 1945-ben zsidó nem élt a faluban.

SZATMÁRÖKÖRITÓ

Az 1848/49-es szabadságharcban Weisz Ábrahám haszonbérlo nemzetőr lett. Az I. világháborúban részt vett Noé Hermann, aki tizedesként szerelt le, 1921-ben terménykereskedést nyitott. Blau Nátán terménykereskedő 1931-től élt a faluban. 1941-ben 113 főt írtak össze. 1944-ben őket – 16-18 család – Mátészalkára, majd Auschwitzba vitték. 1945-ben zsidó nem található.

SZATMÁRUDVARI

A XVIII. század utolsó harmadában már földet vásárolhatnak zsidók (1870-től). De hogy már régebben is éltek itt, az bizonyítja, hogy 1850-ben elutasítják Izsák Jónás Szatmárnémetibe történő betelepülési kérelmét. A színérváraljai, majd szatmárnémeti hitközséghez tartoztak. Temetővel, mikvével, majd a XX. század elején

Halmos Sándor

zsinagógával is rendelkeztek. Rabbi nem volt, de híres talmudtudósok irányították a közösség életét: az 1870-es években Singer Ha-Kohen Wolf, 1891-től Neta Jakov Berger. Létszámuk 1900-ban 162, 1920-ban 134, 1930-ban 115, 1941-ben 161 fő. A szatmárnémeti gettóból kerültek Auschwitzba. 1947-ben a településen 69 zsidó élt, 1970-ben egy sem.

SZATMÁRZSADÁNY

A községben 1910-ben 29, 1920-ban 40 zsidó élt. A település szülötte Berkovits Simon (1895–1963) újságíró, író, szerkesztő. 1941-ben 15 főt írtak össze. 1945-ben zsidó nem található.

SZINÉRVÁRALJA

Az első zsidók az 1760-as években érkeznek Galiciából. Létszámuk folyamatosan nőtt: 1869-ben 400, 1900-ban 634, 1910-ben 790, 1920-ban 673 (ebből 569 jiddis anyanyelvű), 1941-ben 712 fő (az összlakosság 12,7 százaléka). A hitközség 1785-ben már létezett, zsinagógával, mikvével, chevrával, sakterrel, temetővel rendelkeztek. 1810-től a vallási életet rabbi irányítja. 1810–1830 között Cvi Hirs Ha Levi Horovitz, 1850-től 1884-ig Michal Cvi Schönfeld, aki 1885-ben Jeruzsálemben halt meg, 1889-től Jehezkel Baneth – aki jesivát alapított – 1913-ban halt meg. Őt veje, Jisachar Dov Szegal követte, aki 1931-ben fiatalon meghalt. Avraham Schwartz volt az utolsó rabbi, aki közössége tagjaival a holokauszt áldozata lett. Az I. világháború után a gazdasági nehézségek miatt 200-an elköltöztek, azonban az 1930-as években a szomszédos falvakból sokan beköltöznek, főleg akiknek földjét kisajátították. A zsidóság főleg a mezőgazdasági termékek kereskedelmével és kóser bortermeléssel foglalkozott. 1905-ben nyílt a Wieder-féle zsidó nyomda, amely a deportálásig közel 130 héber könyvet adott ki. 1924-ben alakult meg a lányok, 1934-ben a fiúk cionista csoportja. A szinérváraljai zsidóságot a szatmárnémeti gettóból vitték Auschwitzba. 1947-ben a településen – Szamostelek, Alsóhuta, Barlafalu zsidóságával együtt – 150 zsidó élt. 1992-ben 1 fő zsidó vallásúnak, 3 fő zsidó nemzetiségűnek vallotta magát. 2000-től zsidó nem található.

SZINFALU

1910-ben 35, 1920-ban 24 zsidó élt, 1941-ben 14 zsidót írtak össze. A deportálás után – 1947-ben – 14 főt.

TARTOLC

Szinérváraljához tartozott, de önálló temetővel, zsinagógával, mikvével, sakterrel rendelkezett. A zsidóság létszáma 1910-ben 161, 1920-ban 131, 1930-ban 123 (119 jiddis anyanyelvű), 1941-ben 133 fő. A szatmárnémeti gettóból kerültek Auschwitzba. 1947-ben még öt zsidó lakott a településen, 1950 után zsidó nem található.

TEREP

A XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig csak néhány zsidó lakta. Szi-nérváraljához tartozott. Később zsinagóga, mikve, temető és sakter szolgálta az egyre növekvő létszámú zsidóság hitéletét. 1900-ban 91, 1920-ban 128, 1930-ban 195 (186 jiddis anyanyelvű), 1941-ben 263 fő, az összlakosság 16,6 százaléka. 1944-ben a szatmárnémeti gettóból kerültek Auschwitzba. 1945-ben zsidó a településen nem él.

TISZABECS

Az I. világháború hősi halottai: Gottesmann Dávid, Zelman Dezső. Zelman Endre, aki helybeli hétgyermekes családban született, 1923-ban szatócsüzletet nyitott, majd 1924-től vezeti a fakereskedést. 1941-ben 72 zsidó élt a településen, akik a má-tészalkai gettóból kerültek Auschwitzba. 1945-ben zsidó a településen nem található.

TISZAKÓRÓD

Mátyás Márton 1880-ban malmot alapított. Kertész József 500 holdas birtokát 1903-tól fia, Kertész Miklós vezette. Schwartz Herman 1906-tól élt a településen, ve-gyeskereskedő, kocsmáros, gazdálkodó és községi képviselő. Az I. világháborúban elesett Kaufmann Ferenc. Mátyás Hermann 1928-tól a gépkovácsiparban önállósítot-ta magát, majd 1937-től Mátyás Istvánnal a Mátyás Márton és Fiai Hengermalom és Olajgyár társtulajdonosa. Zsürger László földbirtokos gazdaságát 1937-től Grosinger Miklós gazdasági ispán vezette. 1941-ben 27 zsidót írtak össze. Őket először Köl-csére, majd Mátészalkára, onnan Auschwitzba vitték. 1945-ben a településen zsidó nem él.

TUNYOG

Az 1848/49-es szabadságharc idején Róth Bertalan földműves nemzetőr lett. Kreismann Bernát és Kreismann Márton kereskedő. 1909-től Kreismann Bernát – aki az I. világháborúban több kitüntetést kapott s őrmesterként szerelt le – terménykeres-kedelemmel foglalkozott. Az I. világháborúban megsebesült Kesztenbaum Endre. Őr-vezetői rangban, kitüntetéssel szerelt le Ungár Mór kereskedő. Hősi halált halt Ungár Lajos és Weisz Ivor hadnagy. Az I. világháborúban harcoló Groszmann Mór kereske-dő 1919-ben üzletet nyitott, községi képviselő lett. 1930-tól Klein Andor tanyáját Hirschfeld Andor gazdatiszt vezette. 1933-tól az öt alkalmazottat foglalkoztató hen-germalmot Kesztenbaum Endre bérelte. 1941-ben 70 zsidó élt a településen. A depor-tálás után zsidó nem található.

TÚRRICSE

Mózes Lajos 1906-ban nyitott kereskedést, virilis képviselő lett. Az 1920-as években gazdálkodott Grosinger Salamon és fia, Miklós, aki később a Szatmár me-gyei birtokok ispánjaként működött. 1941-ben csak a Mózes család tagjai – hat fő –

éltek a településen, akiket a mátészalkai gettóból vittek Auschwitzba. Egyikük sem élte túl a deportálást.

TYUKOD

A tyukodi zsidóság a Csenger környéki zsidóság része volt, akiket egyenes, istenfélő embereknek ismertek. Az 1848/49-es szabadságharcban Klein Farkas haszonbérlettel nemzetőr lett. Az I. világháborúban elesett Klein József. A zsidóság főleg kereskedelemmel foglalkozott. Már az első bécsi döntés után Tyukodon élt Herskovits Mórné birtokos, akinek vegyeskereskedése is volt, amelyet két fiával – Dezsővel és Mórral – közösen vezetett, jelentős volt Klein Antal vegyeskereskedése is, amelyet 1934-től fia, Klein József vezetett. A zsidóságnak temploma nem volt, csak egy kétszobás, piros cseréptető parasztház állott a többi között, melyet középen egy kis bejáró választott el. A jobbra nyíló szobában a sakter lakott, balra a helyi templomként használt helyiség volt. 1941-ben a zsidóság létszáma 80 fő. 1944-ben 77 főt deportálnak előbb a mátészalkai gettóba, majd Auschwitzba. A holokausztot 12-en élték túl – köztük egy nő –, de mivel lelki nyugalmat nem találtak, 1949-ben elhagyták a települést. Az egyetlen nő Izraelben él.

URA

Az I. világháborúban elesett Kaufmann Miklós. 1923-tól terménykereskedő Hermann Mór, aki 1931-ben vegyeskereskedést nyitott. 1941-ben 41 zsidót írtak össze, 1945-ben zsidó nem található.

USZKA

A XIX. század utolsó éveiben a községben él Lebovits Mór gazdálkodó, aki örvetetői rangban szerelt le az I. világháborúban. Az 1929-től önállóan gazdálkodó Lebovits Viktor virilis községi képviselő, miként Fischer Ferenc földbirtokos is. 1941-ben 12 zsidót írtak össze. 1945-ben a településen zsidó nem élt.

VÁLLAJ

1944-ben dr. Kádár József (szül. 1890-ben) és családja élt a faluban. 1919-től volt a település orvosa. Dr. Kádár József és felesége a holokauszt áldozata lett. Fiai Lajos, Sándor, Pál. Utóbbi *A közgyógy napszámos és fia* című munkájában állított emléket szüleinek. 1945 óta a településen zsidó nem élt.

VÁMFALU

A XVIII. század végén már éltek itt zsidók, akik termékadalással és gyümölcskivittel foglalkoztak. Kezdetben Szinérváraljához tartoztak, később zsinagóga, mikve, temető, sakter szolgálta a vallási életet. Létszámuk 1869-ben 120, 1910-ben 160, 1920-ban 68, 1930-ban 213 (mind jiddis anyanyelvű), 1941-ben 226 fő. Az I–II. világháború között a cionista mozgalmat Klepner Zoltán irányította. A zsidóság a

szatmárnémeti gettóból Auschwitzba került. A faluban 1947-ben 47 zsidó élt, 1970 elején egy.

VETÉS

Az 1848/49-es szabadságharcban részt vett Berkovits Izrael, akit a bukás után besoroztak az osztrák hadseregbe. A település szülötte Borgida Lajos (1778–1843) ügyvéd, politikus, aki szakmai munkájáért a Román Koronarend lovagi címét kapta. A faluban 1910-ben 52, 1920-ban 50 zsidó élt. 1941-ben 32 zsidót írtak össze. 1947-ben a településen zsidó nem található.

VITKA

Schreiber Sámuel 1850-ben fakereskedést nyitott a Tisza partján. Az anyagellátás a folyón tutajozással történt. 1884-től a vállalkozást fia, Schreiber Bertalan vette át. Az 1888. évi árvíz az árukészletet elsodorta, az épületeket romba döntötte. Újraindították, és később Mátészalkán fatelepet létesítettek. Katz Ignác az I. világháborúban a harctéren szerzett betegségben halt meg. 1941-ben 82 zsidót írtak össze. 1945-ben a településen zsidó nem élt.

V. FÜGGELÉK

A mátészalkai mártírok nevei*

Grünbaum Frigyes főrabbi	Berger Aranka	Blasz Mórné özv.
Fisch Cheskie rabbi	Berger Béla	Blasz Tibor
Halberstam Lieber rabbi	Berger Béla	Blasz Zoltán
Jakabovits Henrik rabbi	Berger Béláné	Blau Andor
	Berger Bórechné	Blau András
	Berger Ella	Blau Áron
Adler Adél	Berger Ervin	Blau Áronné
Adler Béla	Berger Éva	Blau Béla
Adler Dávidné	Berger Helén	Blau Bella
sz. Róth Szeréna	Berger Ignác	Blau Erzsébet
Adler Erzsébet	Berger Imre	Blau Ferenc
Adler Jenő	Berger Jolán	Blau Iboly
Adler Józsefné özv.	Berger Malvin	Blau Ignácné özv.
Adler Sándor	Berger Mátyás	Blau Irén
Adler Sándorné	Berger Sándor	Blau Jenőné özv.
Atlasz Andor	Berger Simon	Blau Jenőné
Atlasz Andorné	Berger Simonné	sz. Zelman Zseni
Atlasz Tibor	Berger Szerén	Blau József
Auspitz Erzsébet	Berger Vilmos	Blau Kálmán
Auspitz Ilona	Berger Vilmosné	Blau Kálmánné
Auspitz Miklós	Berkovits Adolfné özv.	Blau Klári
Auspitz Sámuel	Berkovits Béla	Blau Lajos
Auspitz Sámuelné	Berkovits Gizella	Blau Lajos
Áron Frida	Berkovits Jakabné	Blau Lili
Beck Alfréd	Berkovits Lívia	Blau Magda
Beck Herman	Berkovits Sámuel	Blau Mátyás
Beck Hermanné	Berkovits Sámuelné	Blau Mátyásné sz.
Beck Mór	Berkovits Sári	Szrolovits Lili
Bein Dávidné özv.	Blasz Béla	Blau Mór
Berger özv.	Blasz Ignác	Blau Mórné
Berger Adél	Blasz Ignácné	Blau Olga
Berger Adolf	Blasz Imre	Blau Rezső
Berger Adolfné	Blasz Klára	Blau Rezsőné
Berger Albert	Blasz Lívia	Blau Róza

* Az emléktábla régen a zsinagóga belső falán volt, ma egy raktárban őrzik. Felújításra vár, s ahhoz, hogy eredeti formájában állítsák helyre, segítségre van szükség.

Blau Sándor	Braun Jenőné	Citrom Izidorné
Blau Sámuelné özv.	Braun József Dr.	sz. Spiegel Zseni
Blau Sári	Braun Józsefné Dr.	Daszkal László
Blau Tibor	Braun Károly	Daszkal Magda
Blau Zoltán	Braun Károlyné	Daszkal Majerné
Bloch Viktor	Braun Lajos	sz. Klein Margit
Bloch Viktorné	Braun Lajosné	Daszkal Zoltán
Blum Adél	Braun Lili	Dattner Ernő
Blum Ágnes	Braun Lili	Dattner Ernőné
Blum Béla	Braun Márton	Dattner Magda
Blum Béláné	Braun Márton	Dénes Mórné
Blum Dávidné özv.	Braun Menyhért	Dénes Zoltán
Blum Erzsébet	Braun Menyhétrné	Deutsch Antal
Blum Ignác	Braun Miklós	Deutsch Frida
Blum Ignácné	Braun Mór	Deutsch Márton
Blum István	Braun Mórné	Deutsch Mártonné
Blum József	Braun Pál	Deutsch Miklós
Blum Józsefné	Braun Piroska	Deutsch Miklósné
Blum László	Braun Sándor	Deutsch Sándor
Blum Miksa	Braun Sándor	Dőri Manóné özv.
Blum Miksáné	Braun Sándor	Eichenbaum Anna
Blum Sándor	Braun Sándorné	Eichenbaum Bernát
Blum Tibor	Braun Sándorné	Eichenbaum Bernátné
Blum Tibor	Braun Vera	Eichenbaum Ernő
Blum Zoltán	Braun Vilmos	Eichenbaum Olga
Blum Zoltán	Braun Zoltán	Eichenbaum Róza
Boczán Éva	Braun Zoltán	Eimer Aranka
Braun Ármin	Braun Zoltán	Eimer Ármin
Braun Árminné	Braunstein Herman	Eimer Bella
Braun Béla	Braunstein Hermanné	Eimer Henrik
Braun Béla	Braunstein Irén	Eimer Henrikné
Braun Bertalan	Braunstein József	Eimer Herman
Braun Erna	Braunstein Józsefné	Eimer Hermanné
Braun Ernő	Bródy Sándor Dr.	Eimer Sándor
Braun Ernő	Bródy Sándorné Dr.	Einhorn Dezső
Braun Erzsébet	Bródy Sári	Einhorn Dezsőné
Braun Éva	Brüll Ede	Einzig Sámuel
Braun Frida	Brüll Edéné	Eisler Dávidné özv.
Braun György	Brüll Imre	Eisenberg Andor
Braun Ibolya	Brüll Imréné	Eisenberg Anna
Braun Ignác	Burger Sámuel	Eisenberg Edit
Braun Ignácné	Burger Sámuelné	Eisenberg Hermanné özv.
Braun Jenő		Eisenberg János

Eisenberg Jánosné	Fisch Cheskie	Frankl Lajos
Eisenberg Tibor	Fisch Cheskiené	Frankl Lajosné
Eisenberg Vera	Fisch Elentérné	Frenkel Éva
Fuchs Jenő Dr.	sz. Jungreis Amália	Frenkel József
Fuchs Jenőné Dr.	Fisch Izsák	Frenkel Józsefné
Farkas Dezső	Fisch Lajosné özv.	Frenkel Márton
Farkas Dezsőné	Fisch Matild	Frenkel Sára
Farkas Ernő	Fisch Sájiné özv.	Freund László
Farkas Erzsébet	Fischer Adolfné özv.	Fried Ármin
Farkas Jenő	Fischer Andor	Fried Árminné
Farkas Jenőné	Fischer Anna	Fried József
Farkas József	Fischer Béla	Fried József
Farkas Józsefné	Fischer Béláné	Fried Kálmán
Farkas Klári	Fischer Dezső	Fried Kálmánné
Farkas László	Fischer Dezsőné	Fried Sára
Farkas Lázár	Fischer Endre	Friedlander Herman
Farkas Lázárné	Fischer Erzsébet	Friedlander Hermanné
Farkas Májer	Fischer Hermanné özv.	Friedman Ábrahám
Farkas Miklós	Fischer Ignác	Friedman Andor
Farkas Sándor	Fischer Ignáczné	Friedman Antal
Felberman Tibor	Fischer Imre	Friedman Antalné
Feldman Dezsőné özv.	Fischer Jakab	Friedman Béla
Feldman Ernő	Fischer Jakabné	Friedman Bertalan
Feldman Erzsébet	Fischer János	Friedman Edit
Feldman Éva	Fischer József	Friedman Emilné
Feldman Herman	Fischer József	Friedman Ernő
Feldman Hermanné	Fischer Miklós	Friedman Eszter
Feldman Károly	Fischer Miklósné	Friedman Ferenc
Feldman László	Fischer Mórné özv.	Friedman Ferencné
Feldman Lászlóné	Fischer Pál	Friedman Frida
Feldman Mátyás	Fixler Emil	Friedman Giza
Feldman Mátyásné	Fixler Emilné	Friedman György
Feldman Mórné özv.	Fixler Helén	Friedman György
Feldman Zsuzsanna	Fixler Ignác	Friedman Helén
Feuer Dezső	Fixler Lajos	Friedman Herman
Feuer György	Fixler Mária	Friedman Hugó
Feuer Jakabné özv.	Fixler Sári	Friedman Hugóné
Feuer Jenő	Flaszter Adolf	Friedman Ilona
Feuer Lívia	Földes Imre	Friedman Imre
Feuer Sámuel	Földes Jenő	Friedman József
Feuer Sámuelné	Földes Jenőné	Friedman Józsefné
Finkelstein Salamon	Földesi F. Vilmos	Friedman Judit
Finkelstein Salamonné	Földesi F. Vilmosné	Friedman Kálmán

Friedman Klára	Frisch Dezsóné	Fülep Lajos
Friedman Lajos	Frisch Endre	Fülep László
Friedman László	Frisch Éva	Fülep Lili
Friedman László	Frisch Gábor	Fülep Magda
Friedman Lili	Frisch Izsó	Fülep Piroska
Friedman Lipót	Frisch Izsóné	Fülep Tibor
Friedman Magda	Frisch Lajos	Fülep Vera
Friedman Margit	Frisch Lajosné	Gál Endre
Friedman Márton	Frisch László	Gál Endréné
Friedman Márton	Frisch Mária	Gál Sándor
Friedman Mártonné	Frisch Márta	Garai Gyuláné
Friedman Mártonné	Frisch Miklós	Garai János
Friedman Mártonné özv.	Frisch Pál	Garai László Dr.
Friedman Menyhért	Frisch Péter	Garai Lászlóné Dr.
Friedman Miklós	Fuchs Dóra	Garai Pál
Friedman Mór	Fülep Ágnes	Gelberman Béla
Friedman Mórné	Fülep Anna	Gelberman Béláné
Friedman Mórné özv.	Fülep Ármin	Gelberman Endre
Friedman Pál	Fülep Árminné	Gelberman Jenőné
Friedman Róza	Fülep Artur	sz. Katz Róza
Friedman Sándor	Fülep Arturné	Gelberman Mór
Friedman Sándor	Fülep Béla	Gelberman Mórné
Friedman Sári	Fülep Béláné	Genád Adolf
Friedman Tibor	Fülep Bertalan	Genád Ágnes
Friedrich Béla	Fülep Ede	Genád Béla
Friedrich Bertalan	Fülep Edéné	Genád Emil
Friedrich Erzsébet	Fülep Edit	Genád Ernő
Friedrich Éva	Fülep Erika	Genád Miklós
Friedrich Janka	Fülep Ferenc	Genád Piroska
Friedrich Jenő	Fülep Géza	Genád Salamon
Friedrich Judit	Fülep György	Genád Salamonné
Friedrich Lajos	Fülep Habi	Genád Sámuel
Friedrich Márton	Fülep Ignác	Genád Sámuelné
Friedrich Mór	Fülep Ignácné	Genut Béla
Friedrich Mórné	Fülep Imre	Genut Ferenc
Friedrich Rezsi	Fülep Imre	Genut Ferencné
Friedrich Sámuel	Fülep Imréné	Genut Sándor
Friedrich Sámuelné	Fülep Jenő	Gerendási Ágnes
Friedrich Zoltán	Fülep Jenő	Gerendási József
Freilich Izidorné özv.	Fülep Jenőné	Gerendási Józsefné
Frisch Adolf	Fülep Jenőné	Glück Adolf
Frisch Adolfné	Fülep József	Glück Áron
Frisch Dezső	Fülep Judit	Glück Áronné

Glück Áronné sz. Roóz Sári	Goldner Éva	Groszberger Éva
Glück Bella	Goldner Iboly	Groszberger Jenőné
Glück Erzsébet	Goldner Mihály	Groszman Adolf
Glück Éva	Goldner Mihályné	Groszman Anna
Glück Ferenc	Gottdinger Gyula	Groszman Béla
Glück Ferencné	Gottdinger Herman	Groszman Géza
Glück Herman	Gottdinger Hermanné	Groszman Gézáné
Glück Hermanné	Gotteszman Zseni	Groszman Irén
Glück Imre	Gottlieb Dávid	Groszman Lajos
Glück Imréné	Gottlieb Ferenc	Groszman Menyhért
Glück Jakabné sz. Eisenberger Margit	Gottlieb Gizella	Groszman Szeréna
Glück József	Gottlieb Magda	Groszman Zoltán
Glück Lajos	Gottlieb Sámuel	Grün Anna
Glück Lenke	Gottlieb Sámuelné	Grün Ármin
Glück Márton	Gottlieb Sára	Grün Bernát
Glück Rezsín	Grosinger Berta	Grün Bernátné
Glück Sándor	Grosinger Borbála	Grün Giza
Glück Tibor	Grosinger Erzsébet	Grün György
Glück Vera	Grosinger Izidor	Grün István
Glückman János	Grosinger Mártonné	Grün Lajosné sz.
Glückman Kató	Grosz Ágnes	Markovits Anna
Glückman Sámuel	Grosz Bertalan	Grün Lipót
Glückman Sámuelné	Grosz Dávid	Grün Róza
Goldberger Erna	Grosz Ervin	Grün Sámuel
Goldberger Erzsi	Grosz Géza	Grün Sámuel
Goldberger Frida	Grosz Hermanné özv.	Grün Sámuelné
Goldberger Helen	Grosz Ignácné	Grün Sámuelné
Goldberger Ignácné özv.	Grosz Jenő	Grünbaum Adolf
Goldberger István	Grosz Jenő	Grünbaum Adolf
Goldberger Katalin	Grosz Jenő	Grünbaum Béla
Goldberger Károlyné özv.	Grosz Jenőné	Grünbaum Bernát
Goldberger Lenke	Grosz József	Grünbaum Ernő
Goldberger Leopoldné	Grosz Józsefné	Grünbaum Ferenc
Goldberger Magda	Grosz Lacika	Grünbaum Frigyes
Goldberger Margit	Grosz Lipótné sz. Grünstein Juliska	Grünbaum Frigyesné
Goldberger Menyhért	Grosz Menyhért	Grünbaum Gyula
Goldberger Menyhértné	Grosz Menyhértné	Grünbaum Hermanné özv.
Goldberger Miklósné	Grosz Miklósné	Grünbaum Ignác
Goldberger Sára	sz. Klein Jolán	Grünbaum Ignácné
Goldberger Vera	Grosz Olga	Grünbaum Izor Dr.
Goldberger Zoltán	Grosz Zoltán	Grünbaum Izorné Dr.
	Groszberger Béla	Grünbaum Jenő
		Grünbaum Jenő

Grünbaum Jenőné	Günzberger Albert	Illés Lászlóné
Grünbaum József	Günzberger Albertné	Inslicht Józsefné
Grünbaum Judit	Günzberger Tibor	sz. Weiszberger Gizella
Grünbaum Judit	Gyémánt Sándorné özv.	Inslicht Judit
Grünbaum Livia	Halberstam Lieber	Inslicht Márta
Grünbaum Miklósné	Halberstam Lieberné	Inslicht Vera
sz. Weisz Frida	Halpert Nándor	Inslicht Zoltán
Grünbaum Olga	Halpert Nándorné	Iró Géza
Grünbaum Rózsa	Hauser Dezső	Iró Gézáné
Grünbaum Sámuel	Hauser Hedvig	Izsák Ármin
Grünbaum Sándor	Hauser Herman	Izsák Árminné
Grünbaum Sándor	Hauser Jenő	Izsák György
Grünbaum Tibor	Hauser Márton	Izsák Ignác
Grünbaum Zsigmond	Hauser Mártonné	Izsák Lajos
Grünberger Emilné	Hauser Salamon	Izsák Lajosné
sz. Herskovits Ella	Hauser Zoltán	Izsák Miklós
Grünberger Ervin	Heller Tamás	Izsák Sándor
Grünberger Ferencné	Heller Zoltán	Jakab Antalné
sz. Eisenberger Szerén	Heller Zoltánné	sz. Berger Heléna
Grünberger Katalin	Heller Zsuzsanna	Jakab Erna
Grünberger László	Herskovits Dávid	Jakab Ernő
Grünberger Mária	Herskovits Dávidné	Jakab Éva
Grünberger Rózsi	Herskovits Ella	Jakab Herman
Grünberger Sándor	Herskovits Endre	Jakab Márton
Grünberger Sándorné	Herskovits Herman	Jakab Mártonné
Grünberger Vera	Herskovits Hermanné	Jakab Mátyás
Grünblatt Herman	Herskovits Irén	Jakab Miklós
Grünblatt Hermanné	Herskovits Magda	Jakab Móricz
Grünblatt Mór	Herskovits Margit	Jakab Móriczné
Grünfeld Andor	Herskovits Mór	Jakab Sándor
Grünfeld Ernő	Herskovits Mór	Jakab Sándorné
Grünfeld Erzsébet	Herskovits Mór	Jakabovits Béla
Grünfeld Ferenc	Herskovits Mórné	Jakabovits Bertalan
Grünfeld Ferencné	Herskovits Róza	Jakabovits Dezső
Grünfeld Hedvig	Herskovits Sándor	Jakabovits Elemér
Grünfeld Helén	Herskovits Sándor	Jakabovits Elemérné
Grünfeld Ilona	Herskovits Vilma	Jakabovits Ernő
Grünfeld Tibor	Hochman László	Jakabovits Éva
Grünstein Bernátné özv.	Hönig Emilné	Jakabovits Ferenc
Gubner Izsákné özv.	sz. Szigeti Erzsébet	Jakabovits Heléna
Guttman Andor	Hönig Jenőné	Jakabovits Henrik
Guttman Andorné	Hönig Péter György	Jakabovits Henrikné
Guttman György	Illés László	Jakabovits Ilona

Jakobovits Izidor	Katona Pál	Kaufman Sándorné
Jakobovits József	Katona Sándor	Kaufman Zoltán
Jakobovits József	Katz Ervin	Kálmán Ernő
Jakobovits Kálmán	Katz Ignác	Kálmán Ernőné
Jakobovits Klára	Katz Ignácné	Kálmán Gábor
Jakobovits Lívia	Katz Jenő	Kálmán Sándor
Jakobovits Margit	Katz Jenőné	Kálmán Sándorné
Jakobovits Márton	Katz Lajos	Kálmán Tamás
Jakobovits Menyhért	Katz Lajosné	Dr. Kepecs Jenő
Jakobovits Miklós	Katz Mór	Dr. Kepecs Jenőné
Jakobovits Mór	Katz Sándor	Kepecs Aranka
Jakobovits Mórné	Katz Sándor	Kepecs Ábrahámné özv.
Jakobovits Sándor	Katz Zoltán	Kepecs Bernátné özv.
Jakobovits Szeréna	Kaufman Ábrahámné	Kepecs Dávid
Jakobovits Zoltán	sz. Frenkel Sári	Kepecs Dávidné
Jaravits Sámuelné özv.	Kaufman Béla	Kepecs Erna
Jaravits Sándor	Kaufman Edit	Kepecs Éva
Jaravits Szeréna	Kaufman Endre	Kepecs Fáni
Kain Anna	Kaufman Endre	Kepecs Ferenc
Kain István	Kaufman Erzsébet	Kepecs Ferenc
Kain József	Kaufman Erzsébet	Kepecs Frigyes
Kain Józsefné	Kaufman Éva	Kepecs Gizella
Kain Katalin	Kaufman Farkas	Kepecs György
Kain Sándor	Kaufman Farkasné	Kepecs Hermanné
Kain Sándorné	Kaufman Ferenc	sz. Schönstein Margit
Kaldizsár Rezső	Kaufman György	Kepecs Ilona
Kaldizsár Rezsőné	Kaufman Ignác	Kepecs Júlia
Kaisler Edit	Kaufman Ilona	Kepecs Móric
Kaisler Jenő	Kaufman István	Kepecs Rózsi
Kaisler Jenőné	Kaufman János	Kepecs Salamon
Kaisler László	Kaufman József	Kepecs Salamonné
Kaisler Sámuel	Kaufman József	Kepecs Sándor
Kaisler Sámuelné	Kaufman Józsefné	Kepecs Sándorné
Kaisler Zoltán	Kaufman Lajos	Kepecs Teréz
Katona Éva	Kaufman Lajosné	Kertész Jenőné özv.
Katona György	Kaufman László	Kertész Pál
Katona Imréné	Kaufman László	Kesztenbaum Dezső
sz. Vértes Magdolna Dr.	Kaufman Magda	Kesztenbaum Dezsőné
Katona József Dr.	Kaufman Miklós	Kesztenbaum Erzsébet
Katona Józsefné Dr.	Kaufman Mór	Kesztenbaum István
Katona Júlia	Kaufman Mórné	Kesztenbaum László
Katona László	Kaufman Rózsi	Kesztenbaum Sándor
Katona Mária	Kaufman Sándor	Kesztenbaum Sándorné

Kesztenbaum Vera	Klein Józsefné	Kohn Jenőné
Kiss Dezső Dr.	Klein Józsefné	sz. Einzig Margit
Kiss Dezsőné Dr.	Klein Józsefné	Kohn Pál
Klein Andorné özv.	Klein Klára	Kohn Sándor
Klein Adolfné özv.	Klein Lajos	Komlós Ármin
Klein Ábrahám	Klein Lajosné özv.	Kornhauser József
Klein András	Klein László	Kornhauser Józsefné
Klein Aranka	Klein Lívia	sz. Fischer Judit
Klein Ármin	Klein Margit	Kornhauser Eszter
Klein Bella	Klein Mária	Krausz Ábrahám
Klein Chaimné özv.	Klein Márton	Krausz Etel
Klein Ernő	Klein Mártonné	Krausz József
Klein Ernő	Klein Mártonné	Krausz Józsefné
Klein Ernőné	Klein Miklós	Krausz Judit
Klein Erzsébet	Klein Mór	Krausz Nándor
Klein Erzsébet	Klein Mórné	Krausz Nándorné
Klein Erzsébet	Klein Róza	Kun Adolf
Klein Éva	Klein Sámuel	Kun Adolfné
Klein Éva	Klein Sámuel	Kun Éva
Klein Éva	Klein Sámuel	Kun Julianna
Klein Farkas	Klein Sámuelné	Kun László
Klein Farkasné	Klein Sámuelné	Kun Margit
Klein Ferencné	Klein Sámuelné	Kun Miklós
Klein György	Klein Sámuelné	Kuhn Ferenc
Klein György	sz. Szóbel Irén	Kuhn Miksa
Klein Gyula	Klein Sándor	Kuhn Miksáné
Klein Helén	Klein Sándorné	Kurlender Elza
Klein Herman	Klein Simon	Kaufman Endre
Klein Herman	Klein Simonné	Lax Adolf
Klein Herman	Klein Szeréna	Lax Adolfné
Klein Hermanné	Klein Valéria	Lax Andor
Klein Hermanné	Klein Zoltán	Lax Arnoldné
Klein Ignác	Klein Zsigmond	Lax Árpád
Klein Ignácné	Klein Zsigmondné	Lax Dezső
sz. Fischman Hermina	Klein Zsófia	Lebovics Lenke
Klein Ilona	Kleinman Ábris	Lefkovics Ibolya
Klein Irén	Kleinman Ábrisné	Lefkovics István
Klein Jenő	Kleinman Jenő	Lefkovics Józsefné
Klein Jenőné	Kohn Dezső	Lefkovics Tamás
Klein József	Kohn Dezsőné	Lefkovics Zseni
Klein József	Kohn Erzsébet	Léderer Eszter
Klein József	Kohn Ignác	Léderer Izidorné özv.
Klein Józsefné	Kohn Imre	Léderer Jenő

Léner Katalin	Márkuszn Ignácné	Pollák Éva
Lindenfeld Ábrahám	Márkuszn József	Pollák Ferenc
Lindenfeld Ábrahámné	Mátyás Ferenc	Pollák Judit
Lindenfeld Sándor	Mátyás Ferencné	Rácz Manó
Lipsitz Etel	Mátyás Lajosné özv.	Rácz Manóné
Lipsitz Ferenc	Mátyás Miklós	Radó Márta
Lipsitz Salamon	Mátyás Vera	Radó Sándor
Lipsitz Salamonné	Mayer Áron Dr.	Radó Sándorné
Lőrincz Ignác	Mermelstein Endre	Reichfeld Arnold
Lőrincz Ignácné	Mermelstein Endréné	Reichfeld Arnoldné
Lőrincz Ilona	Mermelstein Sára	Reichfeld Blanka
Lőrincz Miklós	Mészáros Ágnes	Reichfeld Gizella
Löwi Adolf	Mészáros Dezső	Reichfeld Jenő
Löwi Bernát	Mészáros Dezsőné	Reichfeld Magda
Löwi Ferenc	Mezei Sámuel	Reichfeld Vilmos
Löwi Judit	Mezei Sámuelné	Reichfeld Vilmosné
Löwi Lajosné	Müller Ignác	Reichman Ármin
Löwi Lajosné özv.	Müller Ignácné	Reichman Árminné
Löwi Lászlóné	Németi Jenőné özv.	Reichman János
sz. Frisch Ilona	Németi Judit	Reichman Lászlóné
Löwi Miklós	Neuman Bertalan	Rein Bernát
Löwi Simon	Neuman Bertalanné	Rein Éliás
Mandel András	Neuman József	Rein Éliásné
Mandel József	Neuman László	Rein Magda
Mandel Józsefné	Neuman Mária	Rein Róza
Mannheim Edi	Neuwirth Edi	Reiner Andor
Mannheim Éva	Neuwirth Sámuelné özv.	Reiner Ignácné özv.
Mannheim Ignác	Pataki Jenő	Reiner Livia
Mannheim Ignácné	Pataki Jenőné	Reiner Miklós
Mannheim Róza	Péner Sámuelné özv.	Reisman Mórné özv.
Mannheim Sándor	Perl Izidor	Reisman Róza
Mannheim Zsuzsanna	Perl Izidorné	Resovszki Szeréna
Markovics Béla	Perl Lajos	Révész Bernát
Markovics Béláné	Perl Zoltán	Révész Bernátné
Markovics Elemér	Polgár Henrik Dr.	Révész Mária
Markovics Elemérné	Polgár Henrikné Dr.	Rósenberg József
Markovics Éva	Polgár István	Rósenberg Katalin
Markovics István	Polinezer Ernő	Rósenberg László
Markovics Magda	Polinezer Helén	Rósenberg Livia
Markovics Vera	Polinezer Lázárné özv.	Rósenberg Tibor Dr.
Markovics Zsuzsanna	Politzer Lázárné özv.	Rósenberg Tiborné Dr.
Márkuszn Erna	Pollák Emánuel	Rósenfeld Dánielné özv.
Márkuszn Ignác	Pollák Emánuelné	Rósenfeld Mórné özv.

Rósenstein Adolf	Róth Zoltán	Schwartz Anna
Rósenstein Adolfné	Róthfeld Miklósné	Schwartz Anna
Rósenstein Béláné	sz. Berkovits Teréz	Schwartz Anna
sz. Szilvási Erzsébet	Rómer Giza	Schwartz Ármin
Rósenstein Vera	Rómer Sándor	Schwartz Árminné
Róth Adolf	Rómer Sándorné	Schwartz Béla
Róth Adolfné	Salamon György	Schwartz Béla
Róth Adolfné özv.	Salamon Jenő	Schwartz Béláné
Róth Anna	Sámuel Dezsőné	Schwartz Dezső
Róth Ármin	sz. Jakab Sarolta	Schwartz Dezsőné
Róth Ármin	Sámuel Erna	Schwartz Dóra
Róth Árminné	Sámuel Olga	Schwartz Edit
Róth Árminné	Schellinger Pepi	Schwartz Emil
Róth Dezső	Schlésinger Éliásné özv.	Schwartz Ernő
Róth Dezsőné	Schmalhausen Edit	Schwartz Éva
Róth Edit	Schmalhausen Ibolya	Schwartz Éva
Róth Edit	Schmalhausen Jenő	Schwartz Éva
Róth Endre	Schmalhausen József	Schwartz Ferenc
Róth Erzsébet	Schmalhausen Judit	Schwartz Ferenc
Róth Éva	Schmalhausen László	Schwartz Ferenc
Róth Gerzonné	Schmalhausen Márton	Schwartz Ferencné
Róth György	Schmalhausen Mártonné	Schwartz Fülöp
Róth Ilona	Schmalhausen Mór	Schwartz Fülöpné
Róth Jenő	Schöner Béla	Schwartz Gizella
Róth Katalin	Schöner György	Schwartz György
Róth László	Schöner Herman	Schwartz Györgyné
Róth László	Schöner Hermanné	Schwartz Hermanné
Róth Lili	Schöner Ibolya	Schwartz Hugó
Róth Lipót	Schöner Lili	Schwartz Ignác
Róth Lipótné	Schöner Zoltán	Schwartz Ilonka
Róth Magda	Schreiber Bertalan	Schwartz Imre
Róth Miklós	Schreiber Éva	Schwartz Imréné
Róth Nándor	Schreiber Gábor	Schwartz Izráel
Róth Nándorné	Schreiber Lajosné	Schwartz Izráelné
Róth Ödön	sz. Krausz Etel	Schwartz Jenőné özv.
Róth Pál	Schreiber Sándor	Schwartz József
Róth Pál	Schreiber Sándorné	Schwartz József
Róth Sámuel	Schwartz Ábrahám	Schwartz Józsefné
Róth Sámuelné	Schwartz Ábrahámné	Schwartz Judit
Róth Tibor	Schwartz Adolf	Schwartz Judit
Róth Tibor	Schwartz Adolfné	Schwartz Klára
Róth Vilmosné	Schwartz Ágnes	Schwartz Lajos
sz. Weisz Róza	Schwartz Ágnes	Schwartz László

Schwartz László	Simon Bella	Springer József
Schwartz László	Sipos Andor	Springer Józsefné
Schwartz Lili	Sipos Andorné	Steinberger Habi
Schwartz Lili	Sólé Dénes	Steinberger Margit
Schwartz Magda	Sólé Gyula	Steinberger Róza
Schwartz Mária	Sólé Jenő	Steinberger Sándorné özv.
Schwartz Márton	Sólé Tibor	Steiner Anna
Schwartz Mártonné	Sólé Tiborné	Steiner Mihály
Schwartz Menyhértne	Spiegel Menyhért	Steiner Mihályné
sz. Glückman Irén	Spiegel Menyhértne	Strausz Anna
Schwartz Miklós	Spiró Adolf	Strausz Kató
Schwartz Miklós	Spiró Ignác	Strausz Miksa
Schwartz Miklós	Spiró Ignácné	Strausz Miksáné
Schwartz Miklós	Spitzer Ábrahám	Szabó András
Schwartz Miklós	Spitzer Andor	Szabó Anna
Schwartz Miklós	Spitzer Ármin	Szabó Józsefné
Schwartz Mór	Spitzer Artur	Szabó Zsuzsanna
Schwartz Mórné özv.	Spitzer Bernát	Szalkai István
Schwartz Móric	Spitzer Bernát	Szalkai Istvánné
Schwartz Móric	Spitzer Berta	Szalkai Pál Dr.
Schwartz Móricné	Spitzer Edit	Szalkai Pálné Dr.
Schwartz Mórné	Spitzer Elemér	Szamecz Gábor
Schwartz Mórné özv.	Spitzer Emilné	Szamecz József Dr.
Schwartz Paula	Spitzer Ferencné	Szamecz Józsefné Dr.
Schwartz Róza	Spitzer Hajnal	Székács Ferenc
Schwartz Sámuel	Spitzer Herman	Székács Ferencné
Schwartz Sámuelné	Spitzer Ignác	Székács Menyhért
Schwartz Sándor	Spitzer Ignácné	Székács Menyhértne
Schwartz Sándor	Spitzer Irén	Székács Sándor
Schwartz Sándor	Spitzer Jakab	Szinetár Dezsőné özv.
Schwartz Sándorné	Spitzer Jakabné	Szóbel Herman
Schwartz Sándorné	Spitzer Katalin	Szóbel Hermanné
Schwartz Sára	Spitzer Livia	Szóbel József
Schwartz Simon	Spitzer Margit	Szóbel Józsefné
Schwartz Simonné	Spitzer Márton	Szóbel Lajos
Schwartz Vilmos	Spitzer Mór	Szóbel Lili
Schwartz Zoltánné	Spitzer Mórné	Szunyog Bertalanné
sz. Frisch Erzsébet	Spitzer Mózes	Szunyog Bertalan
Segelbaum Sámuelné	Spitzer Mózesné	Szunyog József
Silberstein Éva	Spitzer Náthán	Szunyog Józsefné
Silberstein Jenőné	Spitzer Náthánné	Szunyog László
sz. Schwartz Paula	Spitzer Olga	Szunyog Sándor
Silberstein Klára	Springer István	Tarnai Zoltán

Tarnai Zoltánné	Weinstock Józsefné	Weisz Imréné
Taub Imre	sz. Weisz Karolina	Weisz István
Taub József	Weinstock Judit	Weisz István
Taub Józsefné	Weinstock Tamás	Weisz Jenő
Taub Róza	Weisz Adolf	Weisz Jenő
Tauszk Artur Dr.	Weisz Adolfné	Weisz Jenő ifj.
Tauszk Péter	Weisz Adolfné	Weisz Jenőné
Tauszk Tamás	sz. Fischer Magda özv.	Weisz József
Ungár Ábrahám	Weisz Aliz	Weisz József
Ungár Ábrahámné	Weisz Aliz	Weisz József
Ungár Menyhért	Weisz Aliz	Weisz József
Ungár Menyhértné	Weisz Andor	Weisz József
Ungár Éva	Weisz Andor	Weisz József
Ungár László	Weisz Antal	Weisz Józsefné
Varjas István Dr.	Weisz Antal	Weisz Józsefné
Varjas Lajos Dr.	Weisz Antalné	Weisz Józsefné
Varjas Lajosné Dr.	Weisz Antalné	Weisz Kálmán
Várnai Tibor	Weisz Áron	Weisz Kálmán
Vértes Mór	Weisz Áronné	Weisz Kálmán
Vértes Mórné	Weisz Béla	Weisz Kálmánné
Vizsolyi Manó Dr.	Weisz Béla	Weisz Kálmánné
Vizsolyi Manóné Dr.	Weisz Bernátné	Weisz Károly
Wasser Eszter	Weisz Berta	Weisz Lászlóné
Weinberger Arnold	Weisz Erzsébet	sz. Klein Sári
Weinberger Arnoldné	Weisz Erzsébet	Weisz Lenke
Weinberger Béla	Weisz Éva	Weisz Lili
Weinberger Dávid	Weisz Éva	Weisz Lili
Weinberger Dávidné	Weisz Ferenc	Weisz Lili
Weinberger Gergely	Weisz Ferenc	Weisz Lili
Weinberger Gergelyné	Weisz Ferenc	Weisz Lipótné özv.
Weinberger Gizella	Weisz Ferencné	Weisz Magda
Weinberger Ignác	Weisz Frida	Weisz Magda
Weinberger Ignácné	Weisz Fülöp	Weisz Magda
Weinberger Izrael	Weisz Gizella	Weisz Margit
Weinberger Izraelné	Weisz György	Weisz Márton
Weinberger Miklós	Weisz Habi	Weisz Mártonné özv.
Weinberger Pálné özv.	Weisz Hedvig	Weisz Mihály
Weinberger Sándor	Weisz Herman	Weisz Miklós
Weinberger Vilmos	Weisz Hermanné	Weisz Miksa
Weinstock Ervin	Weisz Ignác	Weisz Miksáné
Weinstock Éva	Weisz Ignác	Weisz Mór
Weinstock Hugóné	Weisz Ignácné	Weisz Pál
sz. Weiszberger Vilma	Weisz Imre	Weisz Pál

Weisz Rozália	Weller Erzsébet	Winkler Márton
Weisz Sámuelné sz. Goldberger Helén	Weller Éva	Winkler Márton
Weisz Sándor	Weller Miklós	Winkler Mártonné
Weisz Sándor	Weller Miklósné	Winkler Mártonné
Weisz Sándor	Weller Olga	Winkler Pál
Weisz Sándor	Wiesler István	Zeisler Etel
Weisz Sándorné	Wiesler Sándorné sz. Schwartz Sári	Zeisler József
Weisz Sándorné sz. Wiesler Irén	Willinger Ferenc	Zeisler Mórné
Weisz Sári	Willinger Ignácné sz. Schwartz Gizella	Zelekovits Borbála
Weisz Sarolta	Willinger Miklós	Zelekovits Károly
Weisz Tamás	Willinger Miklósné	Zelekovits Károlyné
Weisz Tamás	Willinger Tibor	Zelekovits Miklós
Weisz Vera	Windt Éva	Zelekovits Sándor
Weisz Zsuzsanna	Windt Frigyes	Zoltán Bertalan
Weiszhaus Eszter	Windt Miklós	Zoltán Bertalanné
Weiszhaus Izidor	Windt Miklósné	Zucker Imre
Weiszhaus Izidorné	Winkler Albert	Zucker Imréné
Weiszhaus Miklós	Winkler Katalin	Zucker István
Weller Béla	Winkler Lili	Zucker László
		Zuckerberg Sándorné özv.

A mátészalkai gettóben elhunytak

A névsor a mátészalkai zsidó temetőben felállított emléktábla és kutatás alapján készült. Tömegsír – vonallal jelezzük, aki az emléktáblán nem szerepel. Ábrahámovits Mendel, Ábrahám Arnold (88 éves, IV. 30.), Adlerstein Karola (44 éves, V. 20.), Adler Dávidné (35 éves, V. 23.), Bergmann Chaje Ruchel (2 hónapos, IV. 29.), Bitmann Sámuel (48 éves), Basch Májér Loib (82 éves, V. 5.), Bürger Sámuel metsző (74 éves, V. 11.), özv. Bernát Hermanné (73 éves, V. 25.), Cin Alter (V. 28.), Eizkovits Sándorné (36 éves, IV. 25.), Erger Chajem Smil (47 éves, V. 11.), Einhorn Róza (69 éves, V. 13.), Feig Tibor (2 hónapos, IV. 24.), özv. Farkas Sámuelné (61 éves, IV. 29.), Feig Hahn (8 hónapos, V. 8.), Fogel Mózes (76 éves, V. 13.), Friedmann Józsefné (78 éves, V. 20.), özv. Friedmann Józsefné (90 éves, V. 11.), Fried Ottó (18 hónapos, V. 22.), Fleischer Rifke (V. 20.), Frajmanovics Gicza (1 éves, V. 30.), Goldberger Leopold (V. 4.), özv. Grünberger Menásiné (85 éves, V. 5.), Halmi Harri (11 éves, IV. 27.), Herman Tóbiásné (75 éves, V. 1.), özv. Iczkovits Sámuelné (78 éves, IV. 26.), Ibamovics Ilona (60 éves, V. 4.), Jánkelovits Berta (88 éves, V. 15.), Kun Miklós (68 éves, IV. 26.), özv. Kupferstein Éliásné (70 éves, V. 9.), özv. Kopelman Zalmenné (93 éves, V. 15.), Lelovits Májér (93 éves, V. 7.), özv. Lichtmann Májerné (95 éves, V. 8.), Dr. Mayer Áron (54 éves, V. 25.), Müller Mátyásné (74 éves, V. 17.), Neuman Zsigmond (48 éves, V. 9.), Noé Ignác (69 éves, V. 12.), Perl Hermanné (36 éves, V. 2.), Perl Hindel (1 éves, V. 21.), Rimer Zéli (75 éves, V. 5.),

Rosenberg Sándor (1 éves, IV. 28.), Ruttner Wolf (86 éves, V. 20.), Simon Dávidné (70 éves, V. 4.), Slomovits SlajmÉ LÉbne, Semler Mór (74 éves, V. 3.), Szatin Zsigmond (V. 24.), Teszler Jolán (2 hónapos, IV. 26.), Tiszler Zseni (74 éves, V. 18.), Weisz Májerné (77 éves, V. 16.), Weisz Hanno (49 éves, IV. 27.), Wiesel Chajem Mendel (10 hónapos, V. 19.), Zemler Mór, Kaldízsár Miklósné. Születési helyük is mutatja, hogy hány helyről jöttek: Rahó, Magyar, Fehérgyarmat, Tiszabogdány, Tiszaborkút, Szamosangyalos, Papos, Rozsály, Bustyaháza, Ilk, Jánk, Ura, Csenger, Kömörő, Ökörítő, Szamossályi stb.

A zsidó mártírok neve a csengeri emlékművön

Bajor Anna, Bajor György, Bakonyi Sándorné, Baumöhl Anna, Baumöhl Dezső, Baumöhl Ernő, Baumöhl Klára, Baumöhl Miklós, Elfeinbein Adolf és neje, Dávid Frida, Frankel Márton, Goldstein Ágnes, Goldstein Edit, Goldstein Ferencné, Kormos Gábor, Lovász Lajosné, Lovász Péter, Perlmutter Farkasné, Steiner Sándor, Steiner Sándorné, Adler Béláné, Altmann Mór, Altmann Mórné, Asztalos József, Asztalos Józsefné, Asztalos Miklós, Asztalos Hermann, Asztalos Ágnes, Asztalos Bernátné, Asztalos Mihály, Asztalos Mihályné, Asztalos Ilona, Auspitz Sándor, Auspitz Sándorné, Kehlen László és neje, Bajor Anna, Farkas József és neje Plesz Irén, Berger József, Berger Józsefné, Berger László, Berger Jenő, Berger Jenóné, Berger Vilmos és neje Schwartz Teréz és gyermekeik, Berkovits Lajos, Berkovits Lajosné, Blumenfeld Ábrahám és leányai, Blumenfeld Izidorné, Blumenfeld Dávid és neje Berger Gizella és gyermekeik: Andor és Ernő, Blumenfeld Józsefné, Gelberger Teréz és gyermeke Magduska, Braun József és neje, valamint leányaik: Borbála, Erzsébet, Kormos Lajosné és fia Gábor, Braun Ferencné és fiai: György, Andor, özv. Braun Edéné, Baumgarten Mór és családja, Csillag Salamonné Grósz Blanka, Csillagh Emil és neje Datner Gizella, Datner Irén, Löwi Éva, Eisenberger Lajos és neje, valamint fia, Vashegyi Béla, Eisenberger Lászlóné Schwarcz Edit, Elfeinbein Adolf és neje Dávid Frida, Farkas Mór, Klein Mihályné Farkas Hajnal, Löb Enselné és gyermekei: Laura, József, Sándor, Grósz Hermanné és fia Andor, Mandel Sándorné és leánya Lívia, Schwarcz Manó és felesége, valamint gyermekeik: Gusztáv és Tibor, Mandelbaum Ignácné, Schönberger Józsefné, Schönberger Berta és gyermekei: Sándor, Erzsébet, Marmorstein Mártonné, Mezei Áron és neje, Moskovitz Jónásné, Moskovitz József, Moskovitz Katalin, Leitner Jakabné és gyermekei: Rózsi, Erzsi, Béla, valamint menyee Lovász Lajosné Gutman Sári és gyermeke Péter, Lefkovits Szerá, Lefkovits Gizella, Lefkovits Jakab, Lefkovits Vera, Rácz Miklós és neje, Lefkovits Margit, valamint gyermekük Éva, Lukács Józsefné Fenákel Gizella és gyermeke Tibor, Lukács János és családja, Goldstein Adolf és családja, Dr. Sándor Józsefné Farkas Magda, Farkas Piroska, Farkas Farkas és neje, valamint fia József és neje, gyermekeik: István, György, Farkas Sándor és leánya Ilona, Sáros Zoltánné és leánya Marika, Weisz Imre és gyermeke András, Feldmann Jenő és neje Lindenfeld Sára, gyermekeik: Ferenc és Lívia, unokái: Júlia és Péter, veje Fried Andor; Faragó Viktor és neje Brüll Margit; Faragó Katalin, Faragó Borbála, Faragó Zoltánné Lindenfeld Erzsébet és lánya Ágnes, Friedmann Zoltán és neje Feldmann Margit, leányuk Judit: Faragó Kálmán és neje Steiner Anna, leányuk Veronika, Kepes Albertné Farkas Eszter, Marmorstein Hermanné Kepes Sarolta, gyermeke Ella,

férje Sporn Marcell, Böske férje Salamon Sándor, Andi és Zsuzsi, Mancsi férjezett Wald Hermanné, gyermeke Ervin. Marmorstein Miklósné Salamon Irén és gyermekei: Matild és Dezső, Illés Elekné Kepes Irma, gyermeke Ilona, Dávid József és felesége Kepes Margit, gyermekük Albert, Kepes Jakab és neje Friedman Rózsa, gyermekük Imre, felesége Kahán Rózsa, leányuk Vera, Kepes Lajosné Asztalos Piroska és gyermekei, Margit férje Rózsa Béla, gyermekük Judit, Dr. Pásztor Pálné, Kepes Józsefné Klein Anna, Dr. Szántó Miklós, Horovitz Miklós és neje, Klein Ábrahámné Schwimmer Teréz, leánya Rózsa, Klein Józsefné Farkas Erzsébet és gyermekei: Zoltán, Katalin, Horowitz Borbála, Kohn Mór és gyermekei: Pál, Anna, Jenő, Kohn Sámuel és neje, Kohn Ernőné Asztalos Piroska, Kreisler Mór és neje Fischer Frida, Liebstein Lajosné és leánya Judit, Dr. Deutschberger Emilné Gold Ibolya és leánya, Weisz Hermann és neje Klein Regina, Weisz Jenő és neje Kupferstein Rózsa, leányuk Rózsa, unokáik: István, Pál, Iván, Weisz Béla és neje Klein Ilona, leányuk Maca, Ornstein Béla, Fülöp Ernő és unokái: András, Tamás, Anikó, Péter, Weinberger Sámuel, Zádor Béla, Auspitz Kálmán és neje, leányuk Bella, Auspitz Ferencné Wertheimer Margit, Frenkel Ferenc és neje, gyermekük Marika, Fisch Herman, felesége és gyermekei: Sámuel, József, Ferenc, Weisz József, Blau Péter és neje, gyermekeik: László, Borbála, Klein Ernő és neje, gyermekük Vera, Steiner József és neje, gyermekük: Aranka, Sárka, Róth József és neje Imre Fanni, leányuk Paula, férje Reisz Sándor, gyermekük Joli, Róth Rózsi, Grósz Ignácné, Rottenberg József és neje, fiuk Imre, Rosenfeld József és neje: Rubinstein Herman és családja, Réti Béla, Ruck Józsefné és gyermekei: Róbert, Anna, Tamás, Singer Imre és neje Lefkovich Cecília, gyermekük Marika, Schindler Lajosné Weisz Irén és leánya Zsuzsanna, Schönbrum Miklós és neje, Steiner Sámuelné, Singer Ignác és neje, fiuk Pál, Singer Béláné, Yung Hermína, Yung Sándor, Yung Imre, Singer Ferencné Bauer Irén, Pollák Sándor, Székely Fábián, Székely Imréné Erdész Lenke és gyermekei: Anna, György, Magyar Dezsőné Székely Erzsébet, Dr. Székely Gyula és neje Steiner Éva, gyermekük Marika, Stef Salamon és neje, gyermekük Edit, Schwéd Antal és neje Weisz Hermína, Schwéd Andrásné Pál Borbála és gyermeke Tamás, Schwéd József és neje, Schwéd Gyula és neje, gyermekük: Ferenc, Anikó, Schwéd Béla és neje, gyermekük Rózsika, Herskovits Miklósné Schwéd Rózsi, Herskovits Miklós és gyermeke Ibolya, Weisz Jenőné Schwéd Ella, Schwéd Borbála, Schwimmer József és neje, gyermekük Zsuzsa, Herczog György és neje, Scháffer Andor és neje Zavislag Margit, dr. Brachmann István és neje Scháffer Olga, Mosonyi Ernőné Rosenfeld Dodi és gyermeke Erzsébet, özv. Rosenfeld Hermanné Mosonyi Zsuzsanna, Müller Áron és neje, Müller Sándorné és gyermekei, Moskovits József és fia Ernő, Neumann Gyula és neje, fia Gábor, Nimberger Hermann és neje, Nyúl Gáborné és gyermekei: Dezső, Miklós, Sándor, Guttmann István, Vajda Andor, Schnér Mórné, Fenverker Ábrahámné, Fenverker Erzsébet, Fenverker Gizella, Fürtz Imre, Mezei Lajos és neje, Kohn Márk, Kohn Jenő, Kohn Pál, Kohn Ida.

VI. UTÓSZÓ

Megköszönöm Fülöp István országgyűlési képviselőnek, hogy részt vett a mátészalkai zsinagóga külső felújításában, s aki fontosnak tartja, hogy a belső tér kulturális rendezvények díszhelye legyen.

Köszönöm dr. Nagy Ferenc levéltár-igazgatónak segítségét, a kötet gondozásában végzett munkáját.

Köszönöm az adatok pontosítását Róth Miklósnak (Franciaország).

Köszönet illeti néhai Nyéki Károly muzeológust, aki évtizedeken át segítette kutatásaimat.

A szerző

VII. IRODALOMJEGYZÉK

- „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön.” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon, 1–2. Szerk. és a bevezető tanulmányt írta: Karsai Elek. Bp., 1962.
- A hagyomány kötelékében. Tanulmányok a magyarországi zsidó folklór köréből. Szerk. Kríza Ildikó. Akadémiai Kiadó, Bp., 1990.
- A magyar országgyűlés mélyen tisztelt képviselőházához intézett emlékirata az Izraelita Egyetemes Gyűlés bizottságának az 1868. évi december 10-ére meghívott izraelita kongresszus által hozott határozatok tárgyában. (Magyar és német nyelven.) Bp., 1870. Pesti Könyvny. 48. 44. p. (Kolligátum I.)
- A magyar zsidóság nagy problémája. Írták: György Viktor, Barabás Pál, Balázs Gyula, Sasata Nándor, Gárdonyi Tibor, Láng Károly stb. Bp., 1942. Klein ny.
- A magyar zsidóság útja vezércikkek és beszédek tükrében (1840–1940). Összeállította: Ballagi Ernő. Bp., 1940. Viktóra ny.
- A nagy per (Zsidókérdés). Írták: Kiss Arnold, Vámbéry Ruzstem, nagykálnai Levatic László, vitéz Bajcsy Zsilinszky Endre, Kühnelt-Leddihn Erik, Sebestyén Jenő, Máthé Elek, Milotay István, Berkes József, Bernáth István, Ravasz László. Bp., 1933. Soli Deo Gloria Bethlen ny.
- A zsidó világháború magyar vonatkozásai. A világháború előtt – A világháború alatt – A világháború után. Debrecen, 1927. Magyar Nemzeti Könyv- és Lapkiadó Vállalat
- Ács Zoltán: Nemzetiségek a történelmi Magyarországon. Bp., 1996.
- Acsádi Ignác: A magyar zsidók 1735–1738. Évkönyv. Bp. IMIT 1897.
- Adorján György – Haás Sándor: A második zsidótörvény és a végrehajtási utasítás teljes szövege magyarázó jegyzetekkel. Bp., 1939. Urbányi ny.
- Asztalos György: Nagy-Károly rendezett tanácsú város története 1848-ig. Nagy-károly, 1892.
- Balázs Sándor: Etnikum, kultúra, politikai opció. Korunk. 1991.
- Ballagi Ernő: A magyar zsidóság harca az emancipációért. Bp., 1940. Franklin ny.
- Baranyay Sz. Gyula: A zsidó kérdés és megoldása. Bp., 1923. Bethlen ny.
- Befogadók. Írások az antiszemitizmus ellen. 1882–1993. Vál.: Karsai László. Bp., 1993. Aura.
- Benda Gyula: A polgárosodás fogalmának történeti értelmezhetősége. Századvég, 1991. 2–3. sz. 168–172.
- Benedek Zoltán: A nagykárolyi zsinagóga. Szatmári Friss Újság, 1999. július 5.
- Berend T. Iván – Ránki György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. Bp. 1974. 176–219.
- Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1976.

- Berényi Sándor: A fajvédelem és a házasságkötés jogszabályai. Bp., 1941 Springer ny.
- Bernstein Béla: Az 1848/49.-iki magyar szabadságharc és a zsidók. Bp. IMIT 1898.
- Bosnyák Zoltán: A zsidókérdés újabb alakulása Magyarországon. Bp., 1938. Held J. nyomda.
- Braham, Randolph L.: A magyar Holocaust. I–II. köt. Ford. Zala Tamás–Berényi Gábor stb. Bp. 1988.
- Büchler Sándor: Zsidók letelepedése Európában a XVI–XVII. században. Bp. 1893.
- Csepeli György: „– és nem is kell hozzá zsidó” Az antiszemitizmus társadalom-lélektana. Bp. 1990. Kozmosz.
- Csetényi Imre: Adalékok a magyar zsidóság reformkorszakbeli történetéhez. Bp., 1928 Neuwald ny.
- Csíki Tamás: Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. Osiris. Bp., 1999.
- Csiszár Árpád: A szatmári aprófalvak zsidósága és a falu kapcsolatai a századfordulótól az 1940-es évekig. Jósa András Múzeum Évkönyve (1981–1983)
- Csomár Zoltán: Mátészalka 1968.
- Dr. Diczig Alajos: A csonka megyék ipara és kereskedelme (1924–1938). Bp. 1939.
- Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárból.) Készítette: Dr. Nagy Ferenc. Előszó: Ságvári Ágnes. Bp. 1994.
- Dombrády Lóránd – Tóth Sándor: A Magyar Királyi Honvédség, 1919–1945. Bp., 1987.
- Dutka Ákos: A holnap városa. Bp. 1964.
- Éble Gábor: Gróf Károlyi Ferenc és kora (1705–1758). Bp. 1893.
- Einshorn Ignác (Horn Ede): A reformált izraelita vallás elve. Pest, 1849. Kiad. Pesti Izraelita Reformtársulat.
- Első magyar zsidó naptár és évkönyv 1848.-ik szökőévre. Pest 1848. Landerer és Heckenast nyomda.
- Emlékezés a Csengerben élt zsidóságra. Készítette: Fábián László, a Helytörténeti Múzeum vezetője. Kézirat.
- Emlékezés a Fülesd községben élt zsidókra. Készítette: Márton László polgármester. Kézirat.
- Emlékezés a Nagydoboson lévő zsidóságra. Czinéné Krakkó Valéria és Krakkó Zoltán. Kézirat.
- Emlékezés Hodász községben élt zsidóságra. Készítette: Nagy János polgármester. Kézirat.
- Emlékezz Szatmárra! A szatmári zsidóság emlékkönyve. Szerk.: Hárav Náftáli Stern. Bne Brak 1984.
- Ötvös József: A zsidók emancipációja. Budapesti Szemle, 1840.

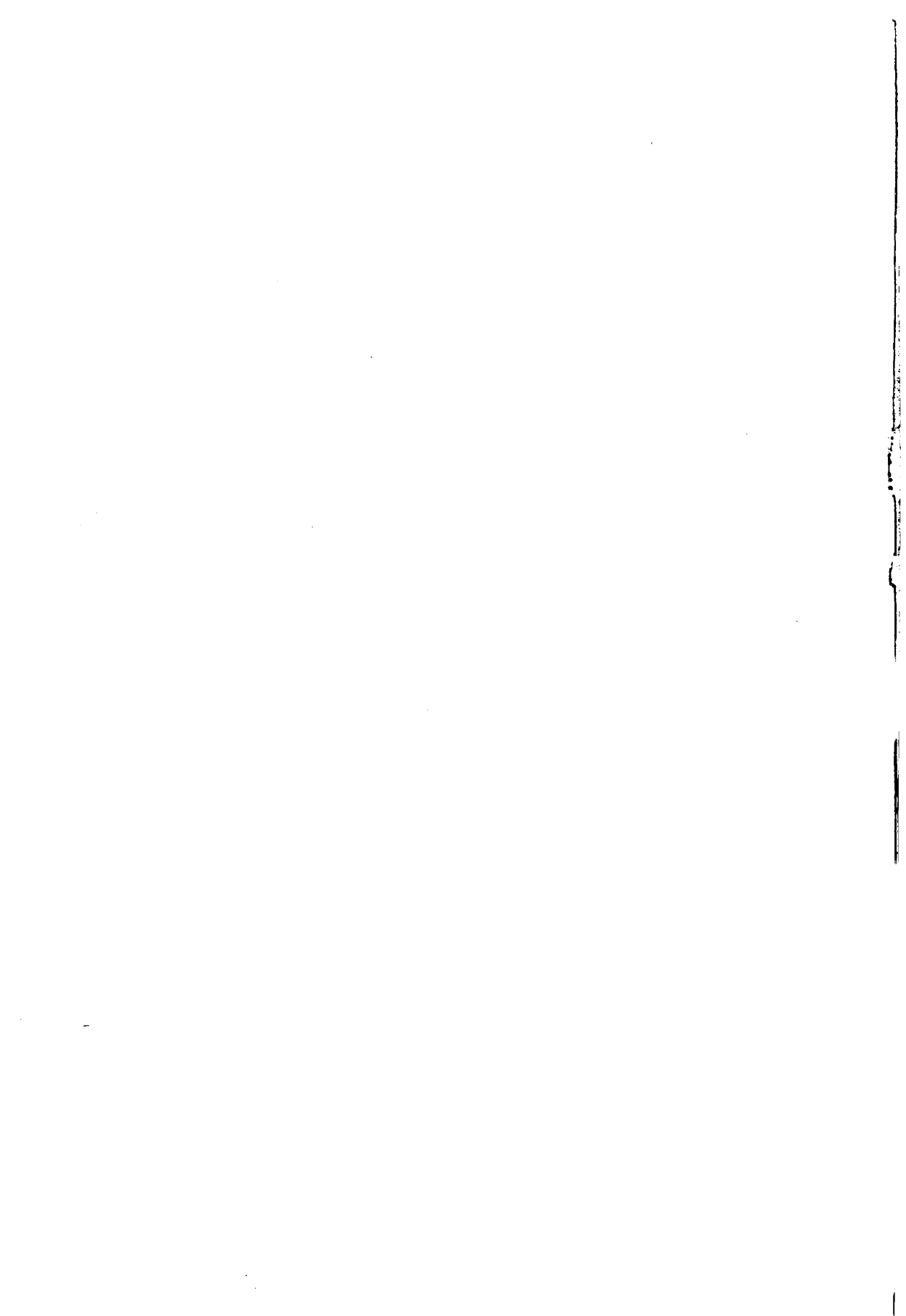
- Eötvös Károly: A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége. 1–3. köt. Bp., 1904 Révai.
- Eperjessy Géza: Zsidó iparúzők a reformkori szabad királyi városokban. Századok, 1983. 4. sz. 711–740.
- Farkas József: A zsidók Mátészalka társadalmában. Debrecen, 1989.
- Dr. Fábíán Sándor: Mátészalka megyeszékhely. Bp. 1939.
- Fejér Lajos: Zsidóság. Bp., 1936 Veritas.
- Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. IV. Bp. 1839.
- Fischer Fülöp: Ortodox és neológ zsidóság. Bp., (é. n.) Neuwald ny.
- Forgács Krisztina: Zsidó névmagyarosítás a XX. század 30-as éveiben. Névtani Értesítő, 1987. 12. 149–161.
- Fridman Slomo: Csenger és vidéke zsidósága. Tel-Aviv, 1966.
- Gaál György: Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. Korunk, 1991
- Gábor Anna: A zsidók betelepődése Szabolcs és Szatmár vármegyébe (XVIII–XIX. század) Szabolcs-szatmári Szemle, 1991. 1. sz. 32–50.
- Gervai Sándor: Nyiregyháza zsidósága, élete. Jeruzsálem, 1963.
- Glatz Ferenc: Magyarok a Kárpát-medencében. Bp. 1988.
- Gonda László: A zsidóság Magyarországon 1526–1945. Sajtó alá rendezte Gál Éva. Litván György előszavával. Bp., 1992. Századvég Kiadó.
- Groszman Zsigmond: A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt (1835–1848). Bp., 1916. Magyar Könyvny.
- Groszmann Zsigmond: A magyar zsidók a XIX. század közepén. Bp. 1917.
- Gyáni Gábor: Az asszimiláció fogalma a magyar társadalomtörténetben. Valóság, 1993. 4. sz. 18–28.
- Hajdu Tibor: Tisztikar és középosztály a dualizmus korában. Bp., 1991.
- Hanák Péter: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus. Bp. 1984. 357–379.
- Hanák Péter: Az Osztrák-Magyar Monarchia és a zsidó nemzettudat kialakulása. Múlt és Jövő, 4. sz. 1997.
- Harsányi László: A büdszentmihályi hitközség története. Bp., 1976. MIOK.
- Hét évtized a hazai zsidóság életében, 1–2. kötet. Szerk.: Lendvai Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál. Bp., 1990. MTA Filozófiai Intézete.
- Holocaust emlékkönyv a vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából. Szerk.: Králl Csaba. Bp., 1994. (TEDISZ kiadása)
- Jakabffy Elemér: A népszámlálások ügyéhez. Magyar Kisebbség, 1927. 11. sz. 405–415.
- Jánki Gyula: Hitfelekezeti áttérések Magyarországon az 1919–1938. években. Magyar Statisztikai Szemle, 1939. 10. sz. 1115.

- Jármí község története 1329–1966. Készítette: Kicsák József és Kicsák Józsefné tanár Jármí, é. n.
- Karády Viktor: Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Bp., 1997.
- Katz, Jakob: Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870. Ford.: Pap Mária. Bp., 1995.
- Kecskeméti Ármin: A zsidó irodalom története, 1–2. (Sopron) 1994. Bethlen Gábor könyvkiadó.
- Kempelen Béla: Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok. 1. kötet Bp., 1937. Viktória ny. 2. kötet Bp. 1938. Viktória nyomda. 3. kötet Bp., 1939. Máté Ernő Könyvny.
- Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992. Vál.: Karsai László 1992. Bp., Aura.
- Kisvárdai és környéke zsidósága. Emlékkönyv. Szerk.: Jólesz Károly. Tel-Aviv, 1980.
- Kopka János: Zsidó emlékek a Felső-Tisza-vidéken. Nyíregyháza, 2004.
- Kovács Alajos (Dolányi): A keresztény vallású, de zsidó származású népesség a népszámlálás szerint. Magyar Statisztikai Szemle, 1944. 4–5. sz. 95–103.
- Kovács Alajos: A zsidóság térfoglalása Magyarországon. Bp. 1922.
- Kovács András: Az asszimilációs dilemma. Világosság. 1988. 8–9. sz. 605–612.
- Kovács László: Tanú vagyok. Életrajzi töredékek. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II., Közlemények. Nyíregyháza, 2004.
- Köpeczi Béla: Erdély története, I–III. Bp., Akadémiai Kiadó, 1987.
- Kubinszky Judit: Politikai antiszemitizmus Magyarországon 1875–1890. Bp., 1976. Kossuth.
- L. Nagy Zsuzsa: Iparosok, kereskedők és kispolgárok a két világháború közötti Magyarországon. Bp., 1991.
- Magyar államrendőrség járás kapitánysága által elrendelt összeírás. Mátészalka. 525/1945. júl. 7. SzSzMLt. V. 360. 28 doboz.
- Magyar városok statisztikai évkönyve. Szerk: Thirring Gusztáv. Bp. 1912.
- Magyar zsidók a millenniumon. Szerk.: Zichy Hermin gr. – Deresztye György. Bp., 1896. Miljkovic Dragutin, Márkus ny.
- Magyar–Zsidó Oklevéltár. XIII. köt. 1296–1760. Szerk.: Scheiber Sándor. Bp. 1970.
- Magyar–Zsidó Oklevéltár. XVII. köt. 1431–1770. Szerk.: Scheiber Sándor. Bp. 1977.
- Majsai Tamás: Egy epizód az észak-erdélyi zsidóság második világháború alatti történetéből. Medvetánc, 1988/4–1989/1. 3–5.
- Maksai Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940.
- Marczali Henrik: Magyarország története II. József korában. I. köt. Bp., 1881.
- Mátészalka története. Szerk. Ujváry Zoltán. Debrecen, 1992.
- Molnár Erik: A zsidókérdés Magyarországon. Bp., 1961. Akadémiai Kiadó
- Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához. Bp., 1947. Szikra ny.

- Munkácsi Ernő: Küzdelmes évek. Cikkek és tanulmányok a magyar zsidóság elmúlt évtizedéből. Bp., 1943. Libanon.
- Nagy Ferenc: A nyíregyházi zsidóság pusztulása. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár kiadványai. II., Közlemények. Nyíregyháza, 2004.
- Nagy, Ludovicus: Notitiae politico-geographico-statisticae Inclyti Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum. Buda, 1828.
- Nagykárolyi Urberes Birtokoknak felvállási Jegyzőkönyve, ad annum 627/851-dik sz. beadott, Natus 21. Görbe Ignác járásbeli telekkönyvezető. 1851.
- Nyéki Károly: „... sokáig sírogatta az anyja.” A II. világháború mátészalkai áldozatai. Mátészalka, 1998.
- Pesty Ferenc: Helységnevtár. Szatmár m. Mátészalka OSZK Fol. Hung 1114.
- Petrássevich Géza: Zsidó földbirtokosok és bérlők Magyarországon. Bp., 1904.
- Pietsch Walter. A zsidók bevándorlása Galíciából. Valóság, 1988. 11. sz. 46–59.
- Pilisi József: A zsidó. Hozzászólás a zsidókérdéshez. Debrecen, 1938. Beke Zoltán ny.
- Prepuk Anikó: A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században. Debrecen, 1997.
- Puskás Julianna: Zsidó haszonbérlők a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének folyamatában. (Az 1850-es évektől 1935-ig.) Századok, 1992. I. sz. 35–56.
- Ránki György: A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. Történelmi Szemle, 1987–88. 3. sz. 256–266.
- Riczu Zoltán: Zsidó emlékek és épületek Nyíregyházán. Nyíregyháza, 1992. Jósza András Múzeum kiadványa.
- Rosenfeld Zsigmond: Carei (ezelőtt Nagykároly) város. Szatmár megyei Közlöny Évkönyve, 1936, 11–20. Szatmár megyei Közlöny, 1944. dec. 2. szám.
- Róth Ernő: Mártírokká lett papok. Bp., 1946. Neuwald ny.
- Sarkadi Nagy Mihály: Szatmár-Németi szabad-királyi város egyházi és polgári története. Szatmár. 1861.
- Schweitzer József: A zsidóság a magyar művelődés századaiban. Bp., 1994.
- Sós Endre: Zsidók a magyar városokban. Történelmi tanulmány. Bp., (é. n.) Libanon kiadás
- Stark Tamás: Magyarország második világháborús embervesztesége. Bp., 1989.
- Stark Tamás: Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után (1939–1955) Bp., 1995. MTA Történettudományi Intézete.
- Stern Artur: A felekezeti anyakönyvek Magyarországon. 2. A zsidók anyakönyvei és konskripciói. Bp., 1941. Neuwald ny.
- Stern Mór: A szatmári zsidók útja. Szatmár, 1931.
- Szabó Imre: Erdély zsidói. Talmudisták, chászidok, cionisták. Cluj, 1938. KAOIMA
- Szabó István: A magyarság életrajza. Bp., 1990.
- Szabolcsi Lajos: Két emberöltő. Az egyenlőség évtizedei 1881–1931. Emlékezések, dokumentumok Szabolcsi Miklós előszavával. Bp., 1993. MTA Judaisztikai Kutatócsoport

- Szakály Sándor: A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon. Valóság, 1985. 9. sz. 94–101.
- Szárász György: Egy előítélet nyomában. Bp., 1986. Magvető Kiadó.
- Szász Zoltán: Magyarság és zsidóság. Bp., (é. n.). Szekulesz Imre és társa
- Szatmár és Bereg vármegyék fejlődése és köztörténete Trianon után. Szerk.: Dömjén Miklós. Bp., é. n.
- Szatmár vármegye és Szatmár-Németi. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., [1908.]
- Szatmári zsidó emlékek. Szerkesztette: Csirák Csaba. Otthonom Szatmár megye 12. Szatmárnémeti 2001.
- Száz év előtt. Az első magyar–zsidó írónemzedék. Szerk.: Turóczi-Trostler József, Zsoldos Jenő. Bp., 1940. Kiad.: Pesti Imre Hitk. Leánygimnáziuma.
- Szegvári Katalin: Numerus clausus rendelkezések az ellenforradalmi Magyarországon. Bp., 1988. Akadémiai Kiadó.
- Szilágyi-Windt László: A kállói cádik. A nagykállói zsidóság története. Tel-Aviv 1960.
- Szirmai Szirmay Antal: Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérete. Buda, 1809.
- Szita Szabolcs: Halálérőd. A munkaszolgálat és a hadi munka történetéhez. 1944–1945. Bp., 1989. Kossuth Kiadó.
- Vádirat a náciizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez 1–3. Szerk. Karsai Elek – Benoschofsky Ilona. Budapest, 1958–1967. MIOK
- Varga E. Árpád: Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. Bp., 1992.
- Venetianer Lajos: A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig. Bp. 1922. Fővárosi ny. (Az 1922-es kötet bevezető szöveggel módosított kiadása: Bp. 1986. Könyvértékesítő Vállalat)
- Weisz Ignác: A zsidók és a nemzetiségek. Brassó, 1894. Brassó ny.
- Zakar András: Elhallgatott fejezetek a magyar történelemből. I. 1976. Svájc, Ouna könyvkiadó.
- Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában. Vál. és az előszót írta: Simon Róbert. Bp. 1985. ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.
- Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon (Karády Viktor, Kende Péter, Kovács András, Sanders Iván, Várdy Péter tanulmányai). A Magyar Füzetek kiadása, Párizs, 1984.

איש אשר הלך בדרך
הפרנס עצמו ביוני

כזה
כט

כפו השבים והערב
לכהכ בול הבין נתן
להל בהבן רחוק
הרשיע נפטר ב

טה
ה
ה

הוא יאמר
הוא יאמר

הוא יאמר

בפני
צדק
פוחתה
הוא יאמר

בפני
הטו אשר י
אפי בה שמו
ה פוק כנפ
הוא יאמר
הוא יאמר

הוא יאמר

הוא יאמר